

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Π.Μ.Σ. «ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ
ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ
ΣΤΗ ΒΡΕΦΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΜΙΣΚΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ

ΡΕΘΥΜΝΟ, 2011

ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Τσούρτου Βασιλική (επιβλέπουσα)

Κουγιουμουτζάκης Γιάννης

Ιατρίδης Τηλέμαχος

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ολοκληρώνοντας την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω ολόψυχα όλους όσους βοήθησαν και στήριξαν την προσπάθεια αυτή.

Ευχαριστώ ιδιαίτερα την επιβλέπουσα κα. Βασιλική Τσούρτου, Λέκτορα Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, για την καθοδήγηση και την αμέριστη συμπαράστασή της καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της παρούσας εργασίας.

Ευχαριστώ θερμά τον Καθηγητή Αναπτυξιακής Ψυχολογίας και Επιστημολογίας της Ψυχολογίας, κ. Γιάννη Κουγιουμουτζάκη και τον Λέκτορα Κοινωνικής Ψυχολογίας, κ. Τηλέμαχο Ιατρίδη, για τις πολύτιμες συμβουλές και τις υποδείξεις τους.

Ευχαριστώ πολύ τους μεταπτυχιακούς συμφοιτητές μου για τη συμπαράσταση και την υποστήριξή τους.

Ρέθυμνο, Ιούνιος 2011

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	ii
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	iii
Περίληψη	2
Εισαγωγή	3
Θεωρίες Ψυχαναλυτών σχετικά με τον Εαυτό.....	6
Ο Εαυτός κατά τον Sigmund Freud και την Anna Freud.....	6
Ο Εαυτός κατά την Melanie Klein και τον Donald Winnicott.....	13
Η διαμόρφωση του Εαυτού κατά τον Jacques Lacan	19
Κλασσικές Θεωρίες και Ανάπτυξη του Εαυτού	21
Ο Εαυτός κατά τον William James	21
Ο Εαυτός κατά τον James Mark Baldwin	23
Ο Εαυτός κατά τον Jean Piaget	24
Γέφυρες μεταξύ Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Ψυχανάλυσης και Γνωστικής Ψυχολογίας	35
Ο Εαυτός κατά τον Daniel Stern.....	35
Ο Εαυτός κατά τον Ulric Neisser.....	50
Ο ρόλος της μίμησης στην ανάπτυξη του διυποκειμενικού εαυτού	61
Η θεωρία του Jean Piaget για τη μίμηση.....	61
Η νεογνική μίμηση	66
Η θεωρία της Έμφυτης Διυποκειμενικότητας	77
Ερευνητικά δεδομένα για την αναγνώριση του Εαυτού	77

Η ψυχοβιολογική αναπτυξιακή θεωρία του Colwyn Trevarthen.....	80
Μουσικότητα και Επικοινωνία στα βρέφη	91
Συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό	98
Συζήτηση.....	106
Βιβλιογραφία	113

Περίληψη

Η παρούσα εργασία επιχειρεί μια βιβλιογραφική ανασκόπηση των βασικών ερευνητικών δεδομένων και των θεωριών σχετικά με την ανάπτυξη του εαυτού στη βρεφική ηλικία. Προσεγγίζονται κριτικά οι Ψυχαναλυτικές θέσεις, οι Κλασσικές θεωρίες της Ψυχολογίας και, κυρίως, τα σύγχρονα ευρήματα της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας.

Η ανθρώπινη νοητική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη αποτελεί μια διαδικασία εγγενούς διυποκειμενικής αλληλεπίδρασης. Το βρέφος συγκροτείται ως ψυχολογικό υποκείμενο από τη στιγμή της γέννησής του και εμπλέκεται σε διυποκειμενικές σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Στην πρώιμη βρεφική ηλικία, η αλληλεπίδραση βρέφους – Σημαντικών Άλλων, φαίνεται να κατέχει κυρίαρχο ρόλο στην ανάδυση και στην ανάπτυξη του εαυτού.

Λέξεις κλειδιά: αίσθηση του εαυτού, βρεφική ανάπτυξη, διυποκειμενικότητα

Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η βιβλιογραφική ανασκόπηση της ψυχολογικής έρευνας σχετικά με την ανάπτυξη του εαυτού κατά τη βρεφική ηλικία. Αν και έμφαση δίνεται στις θεωρίες της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, έτσι όπως διατυπώθηκαν τα τελευταία σαράντα χρόνια, σκόπιμο κρίνεται να παρουσιαστούν και οι βασικές Ψυχαναλυτικές θέσεις, καθώς και οι Κλασσικές θεωρίες της Ψυχολογίας, που άμεσα ή έμμεσα επηρέασαν την πορεία της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας.

Ο εαυτός αποτελεί μια από τις παλαιότερες και θεμελιώδεις εννοιολογικές κατασκευές, ο ορισμός του οποίου αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί δύσκολο εγχείρημα. Η πολυδιάστατη φύση της έννοιας του εαυτού και η εμπλοκή της στην ανάπτυξη και στη διαμόρφωση των πυρηνικών διαστάσεων της ανθρώπινης προσωπικότητας, διατήρησε το ενδιαφέρον των θεωρητικών, οι οποίοι επιχειρήσαν να διατυπώσουν σχετικές θεωρίες, που να περιγράφουν τη φύση, τη δομή και τα χαρακτηριστικά του εαυτού, όσο το δυνατόν ακριβέστερα.

Ο James (1890/1950) στο βιβλίο του «Οι Αρχές της Ψυχολογίας», αναφέρει για τον εαυτό:

«ο εαυτός του ανθρώπου είναι το σύνολο όλων εκείνων των στοιχείων που ο άνθρωπος μπορεί να αποκαλέσει δικά του, όχι μόνο το σώμα του και την ψυχική του δύναμη, αλλά και τα ρούχα του και το σπίτι του, τη σύζυγο και τα παιδιά του, τους εχθρούς και τους φίλους του, τη φήμη του και τη δουλειά του, τη γη και τα άλογά του, το πλοίο του και τους τραπεζικούς λογαριασμούς του» (1950, σ. 291).

Ένας άλλος ορισμός του εαυτού επιχειρείται από τον Stern (1985):

«ενώ κανείς δεν μπορεί να συμφωνήσει στο τι ακριβώς είναι ο εαυτός, ωστόσο, ως ενήλικες διαθέτουμε μια πολύ πραγματική αίσθηση του εαυτού που διεισδύει στην καθημερινή μας κοινωνική εμπειρία. Αυτή η αίσθηση του εαυτού εκδηλώνεται σε πολλές μορφές. Υπάρχει η αίσθηση του εαυτού ως ένα μοναδικό, ξεχωριστό, ενσωματωμένο σώμα, ως ο δημιουργός των πράξεων, ως αυτός που βιώνει τα συναισθήματα, ως ο δημιουργός των προθέσεων, ως ο αρχιτέκτονας των πλάνων, ως ο μεταφραστής της εμπειρίας στη γλώσσα, ως αυτός που επικοινωνεί και μοιράζει την προσωπική γνώση. Τις περισσότερες φορές, αυτές οι αισθήσεις του εαυτού είναι πέρα από την επίγνωση, όπως η αναπνοή, αλλά μπορούν να περάσουν και να παραμείνουν στη συνείδηση. Εμείς ενστικτωδώς επεξεργαζόμαστε τις εμπειρίες μας με τέτοιο τρόπο που δείχνουν να ανήκουν σε κάποιο είδος μοναδικής υποκειμενικής οργάνωσης που, συνήθως, αποκαλούμε αίσθηση του εαυτού» (ό.π., σσ. 5-6).

Κατά τον Neisser (1988, 1993), ο εαυτός δεν αποτελεί ένα ειδικό μέρος του ανθρώπου, αλλά είναι ολόκληρος ο άνθρωπος που σκέφτεται και πράττει. Ο εαυτός χαρακτηρίζεται από προφανείς αντιφάσεις, καθώς είναι ταυτόχρονα φυσικός και νοητικός, δημόσιος και ιδιωτικός, άμεσα αντιληπτός και έμμεσα νοητός μέσω της φαντασίας και της μνήμης, καθολικός και συγκεκριμένος ανάλογα με την κουλτούρα και τον πολιτισμό.

Παρόλη τη δύναμη του πολιτισμικού πλαισίου, δεν είμαστε όλοι ίδιοι. Η πολιτισμική μας κληρονομιά διασταυρώνεται με την προσωπική και δια-προσωπική μας ιστορία, προκειμένου να διαμορφωθεί ο εαυτός. Στην παρούσα εργασία, δεν θα μας απασχολήσει η έννοια του εαυτού ως δομή ή ως εννοιολογική κατασκευή, αλλά η ανάδυση της αίσθησης του εαυτού κατά τα δυο πρώτα χρόνια της ζωής, δηλαδή η ανάδυση του προ-λεκτικού ψυχολογικού υποκειμένου, που μάλλον είναι εξαρχής κοινωνικό, καθώς το ψυχολογικό υποκείμενο διαμορφώνεται μέσα σε κοινωνικά πλαίσια (βλ. σχ. Vygotsky, 1978; Dobert, Habermas, & Nunner-Winkler, 1987).

Η εργασία διαρθρώνεται σε πέντε κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται οι Ψυχαναλυτικές απόψεις για τον αρχικό α-δυνατισμό του βρεφικού νου, και συγκεκριμένα, παρουσιάζεται η θεωρία του Sigmund Freud και της Anna Freud, η θεωρία της Melanie Klein και του Donald Winnicott και η θεωρία του Jacques Lacan. Στο δεύτερο κεφάλαιο παραθέτονται οι Κλασσικές θεωρίες για τον εαυτό, όπως διατυπώθηκαν από τον William James, τον James Mark Baldwin και τον Jean Piaget. Στο τρίτο κεφάλαιο αναφέρονται οι θεωρίες που αποτέλεσαν γέφυρα μεταξύ της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, της Ψυχανάλυσης και της Γνωστικής Ψυχολογίας. Συγκεκριμένα, αναφέρουμε τη θεωρία του Daniel Stern και τη θεωρία του Ulric Neisser. Στο τέταρτο κεφάλαιο συζητείται ο ρόλος της μίμησης στην ανάδυση του διυποκειμενικού εαυτού. Ειδικότερα, αναλύεται η θεωρία του Jean Piaget για τη μίμηση και οι θεωρίες των Όλγα Πανοπούλου – Μαράτου, Andrew Meltzoff και Keith Moore, και Γιάννη Κουγιουμουτζάκη για τη νεογνική μίμηση. Στο πέμπτο κεφάλαιο παρουσιάζεται η θεωρία της Έμφυτης Διυποκειμενικότητας, όπως διατυπώθηκε από τον Colwyn Trevarthen. Γίνεται, επίσης, αναφορά στη θεωρία της Επικοινωνιακής Μουσικότητας, όπως διατυπώθηκε από τους Colwyn Trevarthen και Stephen Malloch, και στη θεωρία της Vasudevi Reddy για τις συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό, καθώς αυτές οι θεωρίες ενισχύουν τη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας. Η εργασία ολοκληρώνεται με τη συζήτηση, όπου επιχειρείται

μια συγκριτική παρουσίαση των θεωρητικών και ερευνητικών δεδομένων σχετικά με τη διάκριση ή μη διάκριση εαυτού – άλλου κατά τη βρεφική ηλικία.

Θεωρίες Ψυχαναλυτών σχετικά με τον Εαυτό

Οι Ψυχοδυναμικές θεωρίες, και ιδιαίτερα η Ψυχανάλυση, ήταν από τις πρώτες θεωρίες που ασχολήθηκαν με την μελέτη του εαυτού. Στην ψυχανάλυση γίνεται περισσότερο αναφορά στο εγώ ως υποκείμενο, παρά στον εαυτό. Στο παρόν κεφάλαιο παραθέτουμε τις θέσεις του Freud (1905/1965, 1930/1974, 1923/1980) και της Anna Freud (1968/1992, 1936/2007), και τις θέσεις της Klein (1932/1977) και του Winnicott (1964/1988, 1958/1991, 1971/2009) σχετικά με τη μη διάκριση εαυτού-άλλου στην πρώιμη βρεφική ηλικία. Τέλος, παραθέτουμε συνοπτικά την άποψη του Lacan (1966/1992) για την ανάδυση της εικόνας του εαυτού.

Ο Εαυτός κατά τον Sigmund Freud και την Anna Freud

Στο παρόν υποκεφάλαιο παρουσιάζουμε τη θεωρία του Freud (1905/1965, 1930/1974, 1923/1980) και της κόρης του, Anna Freud (1968/1992, 1936/2007), για την ανάπτυξη της προσωπικότητας.

Ο Freud (Πανοπούλου – Μαράτου, 1987) διατύπωσε τη θεωρία του για την ανάπτυξη του εαυτού στα παιδιά χωρίς να έχει άμεση επαφή μαζί τους, αλλά μέσα από την αναδόμηση των βιωμάτων της παιδικής ηλικίας των ενήλικων ασθενών του. Όπως διαπιστώνουμε στο έργο του «Το Εγώ και το Εκείνο», ο Freud (1923/1980, βλ. επίσης Stechler, 1990) δεν κάνει απευθείας αναφορά στον εαυτό, αλλά συσχετίζει ένα μεγάλο μέρος της σκέψης του για το δομικό μοντέλο και την αλληλεπίδραση των τριών δομικών στοιχείων της προσωπικότητας με την έννοια του εαυτού.

Σύμφωνα με το δομικό μοντέλο που προτείνει ο Freud (1923/1980), το Εκείνο, το Εγώ και το Υπερεγώ έχουν δικές τους λειτουργίες και μηχανισμούς δράσης, αλλά βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση μεταξύ τους, και τα αποτελέσματα της αλληλεπίδρασης αυτής είναι η αιτία της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Πιο αναλυτικά, το Εκείνο είναι το πιο βασικό, πρωτογενές και πρωτόγονο τμήμα του ψυχισμού του ανθρώπου. Είναι το τμήμα εκείνο όπου αποθηκεύονται όλες οι ενστικτώδεις και εγωιστικές παρορμήσεις, οι ασυνείδητες ορμές, οι κληρονομικές επιδράσεις και οι εσωτερικευμένες εμπειρίες του ανθρώπου. Το Εκείνο είναι άλογο, δηλαδή δεν ορίζεται από τη λογική, καθώς οι ορμές που εμπεριέχει δεν είναι ερεθισμοί της πραγματικότητας, και κυριαρχείται από την αρχή

της ευχαρίστησης, δηλαδή, έχει συνεχή τάση να αναζητά την ευχαρίστηση και να αποφεύγει τον πόνο.

Το Εγώ είναι το σύνολο των ψυχικών λειτουργιών που διαμορφώνουν τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον και αρχίζει να διαμορφώνεται προς το τέλος του πρώτου χρόνου της ζωής. Σύμφωνα με τον Freud (1923/1980), το Εγώ περιλαμβάνει βασικές λειτουργίες, όπως η εκτίμηση των διαφόρων καταστάσεων, ο έλεγχος της πραγματικότητας, η κρίση και η συμβιβαστικότητα, και έρχεται σε επαφή με το περιβάλλον, με τις λειτουργίες της αντίληψης, της σκέψης και του συναισθήματος. Πιο ειδικά, το Εγώ είναι ρεαλιστικό, ρυθμίζει τη ζωή του ανθρώπου, αναλαμβάνει την προστασία της προσωπικότητας και την προσαρμογή της στο περιβάλλον, και ελέγχει την πρόσβαση των ενστικτωδών παρορμήσεων στη συνείδηση. Ο χρόνος που ουσιαστικά απαιτείται, ώστε ένα μέρος από το Εκείνο να εξελιχθεί και να μετατραπεί σε Εγώ είναι, κατά τον Freud, τα πέντε πρώτα χρόνια της ζωής του ανθρώπου. Για το λόγο αυτό, οι πρώιμες εμπειρίες της πρώτης παιδικής ηλικίας είναι πολύ σημαντικές και σε αυτές αναζητούνται τα βασικά αίτια της παθολογικής συμπεριφοράς. Το είδος, η ποιότητα και η ένταση των εμπειριών αυτής της ηλικίας, καθορίζουν την ισχύ που θα αποκτήσει το Εγώ.

Το Υπερεγώ είναι η δομή της προσωπικότητας που αντιπροσωπεύει τις ηθικές αρχές της κοινωνίας, όπως μεταφέρονται στο άτομο από τους γονείς του – είναι αυτό που αποκαλούμε συνείδηση – και είναι η πηγή των ενοχών. Το Υπερεγώ μορφοποιείται σταδιακά στα τρία έως πέντε χρόνια, αναπτύσσεται από το Εγώ και πασχίζει για την τελειότητα παρά για την ευχαρίστηση ή για την πραγματικότητα (Freud, 1923/1980).

Αναφορικά με τον εαυτό στη νεογνική και στη βρεφική ηλικία, ο Freud (1930/1974, βλ. επίσης Emde & Buchsbaum, 1990) υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος δεν αντιλαμβάνεται τη συσχέτισή του με το περιβάλλον από την αρχή της ζωής με έναν άμεσο και ιδιαίτερο τρόπο, καθώς το Εγώ είναι ανύπαρκτο κατά τη γέννηση και χρειάζεται να διανύσει μια εξέλιξη και να αναπτυχθεί. Ο Freud (1930/1974) στηρίζει την παραπάνω άποψη στις προσωπικές του παρατηρήσεις για τα βρέφη, τα οποία, όπως ισχυρίζεται, δεν μπορούν να διακρίνουν και να διαχωρίσουν το Εγώ από το περιβάλλον σαν πηγή των ερεθισμών που δέχονται από αυτό.

Πιο αναλυτικά, κατά τους πρώτους μήνες της ζωής, το βρέφος ζει σε μια αδιαφοροποίητη σχέση μεταξύ εσωτερικής και εξωτερικής πραγματικότητας, σε μια

συγκεχυμένη κατάσταση μεταξύ εσωτερικού – εξωτερικού περιβάλλοντος και εαυτού – άλλου (Πανοπούλου – Μαράτου, 1987· Pipp, 1990). Όπως αναφέρει ο Rochat (2004), κατά τον Freud, το βρέφος συμπεριφέρεται σαν να είναι ανυποψίαστο για τον περιβάλλοντα κόσμο γύρω του, σαν να υπάρχει ένα εμπόδιο, δύσκολα διαπερατό, ανάμεσα στον εαυτό του και τον εξωτερικό κόσμο και έχει ως επίκεντρο μόνο τον εαυτό του. Σύμφωνα με τον Freud (1930/1974), το βρέφος στην αρχή της ζωής του αποζητά την άμεση ικανοποίηση και ευχαρίστηση, χωρίς την ευελιξία να συμβιβαστεί με το περιβάλλον. Έτσι, το πρώτο δομικό τμήμα του ψυχισμού που εμφανίζεται στη ζωή του βρέφους είναι το Εκείνο, το τμήμα δηλαδή που, όπως προαναφέρθηκε, είναι άλογο, ασυνείδητο και κυριαρχείται από την αρχή της ευχαρίστησης (Κουγιουμουτζάκης, 1992a).

Όπως διατυπώνεται σε πολλές σύγχρονες ψυχολογικές θεωρίες (βλ. ενδεικτικά Stern, 1977· Trevarthen, 1977· Κουγιουμουτζάκης, 1985· Neisser, 1988), έτσι και ο Freud (1905/1965, βλ. επίσης Τζαβάρα, 1992· Westen, 1998) θεωρεί πολύ σημαντικό το ρόλο της μητέρας στην ανάπτυξη του βρέφους. Μέσω της μητέρας, το βρέφος καταφέρνει να ξεπεράσει την κατάσταση αβοήθητου, να βιώσει εμπειρίες, να κοινωνικοποιηθεί και να προβεί στη διάκριση εαυτού – άλλου. Όλη αυτή η αναπτυξιακή πορεία, ωστόσο, χρειάζεται αρκετό χρόνο, καθώς, όπως αναφέρει ο Freud (1930/1974), το βρέφος δε γεννιέται με σαφή, διακριτή αίσθηση εαυτού - μητέρας ως ξεχωριστές οντότητες, αλλά χρειάζονται πλείστες αλληλεπιδράσεις μέχρι να δημιουργηθεί και να ενισχυθεί αυτή η διάκριση. Κατά αυτόν τον τρόπο, το Εγώ αποσυνδέεται από τον εξωτερικό κόσμο, δηλαδή, ενώ αρχικά το Εγώ περιλαμβάνει όλα τα ερεθίσματα, στη συνέχεια προβαίνει στο διαχωρισμό του από τον εξωτερικό κόσμο (Lear, 2006).

Για τον Freud (1923/1980), το Εγώ είναι αρχικά και πάνω απ' όλα σωματικό. Χρησιμοποιώντας τον όρο σωματικό Εγώ, ο Freud εννοεί ότι οι αρχικές εμπειρίες του εαυτού διαμορφώνονται από τις εμπειρίες των σωματικών λειτουργιών. Για να κάνει αυτήν του την σκέψη πιο σαφή, ο Freud (1930/1974, βλ. επίσης Lear, 2006) χρησιμοποιεί την περίπτωση του βρέφους που, ακουμπισμένο στο στήθος της μητέρας του, θηλάζει. Όταν το βρέφος πεινάει, νιώθει ένα συναίσθημα δυσφορίας. Αυτή ακριβώς η δυσφορία δίνει στο βρέφος μια στοιχειώδη αίσθηση του εσωτερικού του κόσμου. Όταν η μητέρα αγκαλιάσει το βρέφος ζεστά και τρυφερά, το βρέφος αρχίζει να θηλάζει, και τότε το στόμα του γεμίζει με μητρική ζεστασιά και γάλα, που

το νιώθει να μπαίνει στον εσωτερικό του κόσμο, να ικανοποιεί την πείνα του και να απαλώνει τη δυσφορία και τον πόνο του.

Μέσα από όλη αυτή τη σημαντική διαδικασία του θηλασμού, το βρέφος νιώθει γεμάτο από κάτι μητρικό, κάτι που είναι μέσα του, που είναι κομμάτι του, και έτσι ήσυχο και ικανοποιημένο αποκοιμείται. Όπως αναφέρει ο Freud (1905/1965), ο θηλασμός αποτελεί μια σημαντική εμπειρία που οδηγεί το βρέφος σε μια φαντασίωση ότι ενσωματώνει τη μητέρα μέσα στον εσωτερικό του κόσμο. Η φαντασίωση αυτή δημιουργείται, ακριβώς επειδή το βρέφος δεν έχει ξεκάθαρη αίσθηση των δικών του ορίων και των ορίων της μητέρας του. Αργότερα μόνο το βρέφος θα δημιουργήσει μια νεοφανή, υποτυπώδη αίσθηση του εσωτερικού – εξωτερικού περιβάλλοντος. Από την εμπειρία του ταΐσματος και έπειτα του ύπνου και του χωρισμού από τη μητέρα, το βρέφος θα αναπτύξει σταδιακά μια έννοια ότι η μητέρα του υπάρχει χωριστά. Με αυτόν τον τρόπο, τίθεται για πρώτη φορά ενάντια στο Εγώ ένα αντικείμενο, υπό την μορφή ότι κάτι υπάρχει εξωτερικά και που αναγκάζεται να εμφανιστεί έπειτα από μια πρόσθετη δράση (Freud, 1930/1974· Lear, 2006).

Συνεπώς, μέσω του θηλασμού, που αποτελεί αρχικό μέσο ικανοποίησης του στοματικού σταδίου, του πρώτου δηλαδή ψυχοσεξουαλικού σταδίου ανάπτυξης, ο πρωταρχικός ψυχολογικός προσανατολισμός του βρέφους σχετίζεται με τη διαδικασία της ενσωμάτωσης. Για τον Freud (1905/1965), η διαδικασία της ενσωμάτωσης οδηγεί το βρέφος στην επιδίωξη να «απορροφήσει», να πάρει μέσα του τις πλευρές του κόσμου που αντικρίζει. Ο ρόλος του είναι βασικά παθητικός, από την άποψη ότι ουσιαστικά η ευζωία του εξαρτάται, σχεδόν ολότελα, από τις πράξεις των άλλων, και κυρίως της μητέρας του (Lear, 2006).

Ο Freud (Λεονταρή, 1996) αμφιταλαντεύτηκε μεταξύ δύο εννοιολογικά διαφορετικών Εγώ, χωρίς να καταστήσει σαφές ποια ήταν η τελική του προτίμηση ή αν σκόπευε να αντικαταστήσει το ένα με το άλλο. Πρόκειται για το «ναρκισσιστικό Εγώ» και για το «ρεαλιστικό Εγώ». Πιο αναλυτικά, το «ναρκισσιστικό Εγώ» παρουσιάζεται ως ένα απόλυτα ευέλικτο και άμορφο Εγώ, το οποίο αποτελείται από μια σειρά εικόνες και αναπαραστάσεις που δεν μπορεί να διαχωριστεί με ακρίβεια ούτε από τις δικές του εσωτερικές διεργασίες ούτε από τα εξωτερικά αντικείμενα. Στα πλαίσια του μοντέλου αυτού, το Εγώ δεν έχει καμία σχέση με την πραγματικότητα, στηρίζεται στην αρχή της ευχαρίστησης, μάλλον, παρά στις απαιτήσεις της πραγματικότητας, και κυβερνάται από την φαντασία και την ταύτιση με άλλα

πρόσωπα. Από την άλλη πλευρά, το «ρεαλιστικό Εγώ» κυριαρχείται από την αρχή ενός λογικού συμβιβασμού. Αφενός, προστατεύει τους ίδιους τους κανόνες και τις αρχές της πραγματικότητας, και αφετέρου προστατεύει το ίδιο το Εκείνο από επιζήμιες απαιτήσεις από την εξωτερική πραγματικότητα. Ως λογικός μεσολαβητής, προσπαθεί να προστατεύσει τον οργανισμό από απειλές και κινδύνους που προέρχονται από τον κοινωνικό περίγυρο.

Κατά την A. Freud (1936/2007), ο ψυχισμός του ανθρώπου αποτελείται από το Προεγώ, το Εγώ και το Υπερεγώ. Στο Προεγώ επικρατεί μια «πρωταρχική διαδικασία» (2007, σ. 7), καθώς εδώ δεν υπάρχει σύνθεση ιδεών, τα συναισθήματα μπορεί να μετατίθενται, να είναι αντίθετα ή να συνυπάρχουν, οι ενορμήσεις και η αρχή της ευχαρίστησης εδρεύουν και διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο. Απώτερος σκοπός του Προεγώ είναι η άμεση ικανοποίηση των ενορμήσεων και των επιθυμιών του ατόμου, χωρίς, ωστόσο, να υπακούει στις απαιτήσεις της πραγματικότητας και των κανόνων.

Όπως ο Sigmund Freud (1923/1980), έτσι και η Anna Freud (Edgcumbe, 2000) υπογραμμίζει τη σημασία της αρχής της ευχαρίστησης, της φυσικής, δηλαδή, τάσης του ανθρώπου να επιδιώκει και να αποζητά την ευχαρίστηση, να ικανοποιεί τις ανάγκες του, τις επιθυμίες του και τις ενορμήσεις του, και να αποφεύγει τις δυσάρεστες καταστάσεις, όπως την απογοήτευση, το άγχος και τον πόνο. Οι συγκρούσεις σε αυτή τη φυσική διαδικασία, σύμφωνα με την Freud (1968/1992), προκύπτουν όταν, η στιγμή που το άτομο επιδιώκει την ευχαρίστηση και την αποφυγή του πόνου, παύει να είναι ένα απλό, μονοδιάστατο ζήτημα, όταν δηλαδή, συγκρούονται δύο στόχοι. Τέτοιες συγκρούσεις παρατηρούνται στο παιδί, όταν, για παράδειγμα, συνειδητοποιεί ότι δεν μπορεί να ικανοποιήσει την πείνα του, αν και λαμβάνει την υποστήριξη της μητέρας του, μέσω της οποίας εκπληρώνει αυτήν του την ανάγκη, ή όταν δεν μπορεί να κατευνάσει την οργή του προς κάποιον που τον έχει ματαιώσει, επειδή θέλει, ταυτοχρόνως, να κρατήσει αυτό το πρόσωπο αβλαβές. Παρόμοια σύγκρουση παρατηρείται, όταν το παιδί θα προτιμούσε να αποφύγει δυσάρεστα γεγονότα, τα οποία παρουσιάζονται ως αναγκαστικά από την μητέρα του, την οποία όμως, ταυτοχρόνως, δεν θέλει να δυσαρεστήσει.

Σε όλες αυτές τις καταστάσεις, το παιδί πρέπει να δεχτεί την πραγματικότητα και να προσπαθήσει να βρει λύσεις συμβιβασμού μεταξύ των διαφόρων επιθυμιών του και των αναγκών του. Σύμφωνα με την Anna Freud (1936/2007, βλ. επίσης

Edgumbe, 2000), το Εγώ επιτυγχάνει αυτό το συμβιβασμό. Στο Εγώ, επικρατεί η «δευτερογενής διαδικασία» (Freud, 2007, σ. 7), καθώς εδώ υπάρχει σύνδεση ιδεών, οι οποίες υπόκεινται σε αυστηρό έλεγχο, υποχρεούνται να σεβαστούν τις απαιτήσεις της πραγματικότητας και να προσαρμοστούν με τους πολιτισμικούς και ηθικούς κανόνες. Επικρατέστερος σκοπός του Εγώ είναι η συνεχής προσπάθεια να αντιτεθεί στο Προεγώ, να εξουδετερώσει τις ενορμήσεις και να διαφυλάξει τα δικά του σύνορα.

Αναφορικά με το Υπερεγώ, το περιεχόμενό του είναι, κατά κύριο λόγο, συνειδητό και κύριος σκοπός του είναι ο έλεγχος της συμπεριφοράς του Εγώ (Freud, 1936/2007). Το Υπερεγώ μορφοποιείται σταδιακά, καθώς τα παιδιά ηλικίας τριών έως πέντε ετών εσωτερικεύουν τις ηθικές αξίες και τους κανόνες των γονέων τους και των σημαντικών άλλων (Edgumbe, 2000).

Σχετικά με το Εγώ και την αίσθηση του εαυτού κατά τη βρεφική ηλικία, η Anna Freud (1968/1992, βλ. επίσης Edgumbe, 2000), έχοντας σύμφωνη άποψη με τον πατέρα της, τονίζει τον καθοριστικό ρόλο της μητέρας και των οικείων άλλων στην ανάπτυξη του Εγώ. Συγκεκριμένα, η Anna Freud (1968/1992) θεωρεί πως μέσω της φροντίδας της μητέρας και των άλλων, το παιδί σταδιακά θα καταφέρει να κάνει τις εξωτερικές επιθυμίες, τις απαγορεύσεις και τις συμπεριφορές μέρος της προσωπικότητάς του, και έτσι θα αναπτύξει το Εγώ του και θα αποκτήσει αίσθηση του εαυτού του.

Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με την Anna Freud (1968/1992), το παιδί περνάει από ποικίλες εξελικτικές βαθμίδες προκειμένου να αναπτύξει το Εγώ του και να αποκτήσει αίσθηση του εαυτού του και του άλλου. Οι εξελικτικές αυτές βαθμίδες επηρεάζονται σημαντικά από τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ορμών και των επιθυμιών, του Εγώ και του Υπερεγώ, της ωρίμανσης του παιδιού, καθώς και από τις επιρροές του εξωτερικού κόσμου. Συγκεκριμένα, το βρέφος κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του λειτουργεί εγωκεντρικά και ναρκισσιστικά, γνωρίζει και υπακούει μόνο σε έναν νόμο, σε αυτόν της αρχής της ευχαρίστησης, είναι βιολογικά εξαρτημένο από τη μητέρα του και δεν είναι ικανό να δρα ανεξάρτητα και αυτόνομα. Λόγω αυτής της μητρικής εξάρτησης, το βρέφος ζει σωματικά ενοποιημένο με τη μητέρα του, δεν μπορεί να διακρίνει τα όρια μεταξύ σώματος - Εγώ και δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί τον εξωτερικό και τον εσωτερικό κόσμο, όπως τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας. Αυτή η εξάρτηση, επιπλέον, είναι ο λόγος που, κατά την Anna Freud, το βρέφος αντιμετωπίζει τη μητέρα του και τα μέρη του σώματός της σαν να είναι δικά

του, περιμένοντας, ταυτόχρονα, η μητέρα του να βιώνει την πείνα του, την ευχαρίστησή του, τη δυσφορία του, σαν να είναι δικά της συναισθήματα.

Όπως αναφέρει η Anna Freud (1968/1992), αν και το βρέφος στην αρχή της ζωής του επηρεάζεται ουσιαστικά από τις σωματικές ανάγκες και τις σωματικές διεγέρσεις, ωστόσο, δεν είναι ικανό να ελέγχει, να επιλέγει ή να απορρίπτει τον τρόπο, το μέτρο και το είδος της ικανοποίησής του. Η μοναδική ικανοποίηση που μπορεί να ελέγχει είναι ο αυτοερωτισμός του, μέσω του οποίου αποκτά, σε μικρό βαθμό, την ικανότητα ανεξαρτησίας από τον εξωτερικό κόσμο. Η πλήρης ανεξαρτησία του από τον εξωτερικό κόσμο και η ικανότητα διάκρισης εαυτού – άλλου, επιτυγχάνονται όταν εξελίσσονται οι διάφορες λειτουργίες του Εγώ και το παιδί στρέφει το ενδιαφέρον του από την αρχή της ευχαρίστησης στην αρχή της πραγματικότητας. Μέσω της αρχής της πραγματικότητας, το παιδί θα μπορέσει να διακρίνει τον εσωτερικό και τον εξωτερικό κόσμο, την πραγματικότητα και την φαντασία.

Το σημαντικό αυτό εξελικτικό βήμα μπορεί να συμβεί αρχικά με τη δημιουργία της μνήμης (Anna Freud, 1968/1992). Με τη βοήθεια των μνημονικών ιχνών, το παιδί γίνεται ικανό να ελέγχει και να προβλέπει τις πράξεις του, και, επομένως, να αποκτήσει έλεγχο της πραγματικότητας. Επιπλέον, η ανάπτυξη της γλώσσας και των δευτερογενών διαδικασιών που σχετίζονται με τη γλώσσα, όπως η λογική σκέψη και οι συλλογισμοί, βοηθούν με τη σειρά τους στη διάκριση εσωτερικού – εξωτερικού περιβάλλοντος και στη διάκριση εαυτού – άλλου.

Ανακεφαλαιώνοντας, σύμφωνα με τη θεωρία του Freud (1905/1965, 1930/1974, 1923/1980), το βρέφος στην αρχή της ζωής του ζει σε μια συγκεχυμένη κατάσταση μεταξύ εαυτού – άλλου, αποζητά την άμεση ευχαρίστηση και είναι ανίκανο να συμβιβαστεί με το περιβάλλον. Από το τέλος του πρώτου χρόνου της ζωής και κατά τα τέσσερα επόμενα χρόνια, η διαμόρφωση του Εγώ και οι πρώιμες εμπειρίες που μοιράζεται το βρέφος με τη μητέρα, καθιστούν το παιδί ικανό να ξεπεράσει την κατάσταση αβοήθητου και να διακρίνει τον εαυτό από τον άλλο. Κατά την Anna Freud (1968/1992, 1936/2007), το βρέφος κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του λειτουργεί εγωκεντρικά και ναρκισσιστικά, υποκινείται από την αρχή της ευχαρίστησης και ζει σωματικά ενοποιημένο με τη μητέρα του. Μέσω της εξέλιξης των διαφόρων λειτουργιών του Εγώ, του ενδιαφέροντος για την πραγματικότητα, της

δημιουργίας της μνήμης, της γλώσσας και της σκέψης, το παιδί ανεξαρτητοποιείται από τον εξωτερικό κόσμο και καταφέρνει να διακρίνει τον εαυτό από τον άλλο.

Ο Εαυτός κατά την Melanie Klein και τον Donald Winnicott

Στο παρόν υποκεφάλαιο παραθέτουμε τις ψυχαναλυτικές θέσεις της Melanie Klein (1932/1977) και του Donald Winnicott (1964/1988, 1958/1991, 1971/2009).

Σύμφωνα με τη θεωρία της Klein (1932/1977), το βρέφος κατά τη γέννηση διαθέτει ένα πρώιμο Εγώ, ώστε να βιώσει άγχος, να χρησιμοποιήσει αμυντικούς μηχανισμούς, να σχηματίσει στοιχειώδεις, πρωτόγονες αντικειμενότητες σχέσεις. Ωστόσο, όπως επισημαίνει, το Εγώ κατά τη γέννηση δεν μπορεί να συγκριθεί με το Εγώ ενός μεγαλύτερου βρέφους ή ενός μεγαλύτερου παιδιού, γιατί το πρώιμο Εγώ είναι αδύναμο, ανώριμο, πλήρως ανοργάνωτο, ασταθές και ανίκανο να αναγνωρίσει το εσωτερικό από το εξωτερικό αντικείμενο.

Πιο αναλυτικά, στην κλαϊνική θεώρηση (Klein, 1932/1977· Arnoux, 2007) προτείνεται ότι η βασική λειτουργία του πρώιμου Εγώ (γέννηση έως τρεις με τέσσερις μήνες) συνίσταται στο να διαχωρίζει την ικανοποίηση από τη δυσφορία, τα «καλά» από τα «κακά» αντικείμενα, τις ευχάριστες από τις δυσάρεστες εμπειρίες, προκειμένου να προστατευθεί. Όσον αφορά στις σχέσεις του με το περιβάλλον, αρχικά το βρέφος «δεν έχει επίγνωση των προσώπων» (Σηγκάλ, 2001, σ. 16) και προβάλλει τόσο τα θετικά όσο και τα αρνητικά του συναισθήματα προς το πρωταρχικό αντικείμενο, τη μητέρα, και αρχικά προς το μητρικό στήθος, το οποίο βιώνεται ως μερικό αντικείμενο. Στη συνέχεια, όπως σημειώνει η Klein (1932/1977), το βρέφος βιώνει την «καλή» μητέρα με το «καλό» μητρικό στήθος και την «κακή» μητέρα με το «κακό» μητρικό στήθος ως δυο διαφορετικά πρόσωπα και αντικείμενα. Εδώ, το «καλό» αντικείμενο εξιδανικεύεται, είναι ικανό για απεριόριστη δοτικότητα, τροφή, φροντίδα και αγάπη, ενώ το «κακό» αντικείμενο είναι ένας δίκτυς που αποστερεί την έλλειψη ικανοποίησης και απειλεί με αφανισμό.

Κατά το δεύτερο μισό του πρώτου έτους, το βρέφος, κατά την Klein (1932/1977), αποκτά την ικανότητα να βιώνει τη μητέρα του ως ολικό αντικείμενο, να την αναγνωρίζει δηλαδή ως ολόκληρο πρόσωπο. Πιο ειδικά, το βρέφος είναι ικανό να σχετίζεται περισσότερο με την μητέρα του ως ολότητα, και όχι ως ξεχωριστά αντικείμενα, να την αντιλαμβάνεται ως το ίδιο, ολόκληρο πρόσωπο που άλλοτε μπορεί να είναι καλό και άλλοτε κακό, παρόν ή απόν, να αγαπά ή να τιμωρεί. Το νέο

αυτό απόκτημα είναι πολύ σημαντικό, καθώς όσο η μητέρα αναγνωρίζεται ως ολικό πρόσωπο, τόσο το Εγώ του βρέφους γίνεται ολικό Εγώ και διαχωρίζεται λιγότερο στα «καλά» και στα «κακά» αντικείμενα, με αποτέλεσμα να γίνεται ικανό να διακρίνει τον εαυτό από τον άλλο (βλ. επίσης Σηγκάλ, 2001· Arnoux, 2007).

Ο Winnicott (1964/1988, 1958/1991, 1971/2009) υποστηρίζει ότι το βρέφος στην αρχή της ζωής του δεν έχει συνείδηση του περιβάλλοντος, δεν μπορεί να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον, και επομένως, δεν υπάρχει «εγώ» και «μη εγώ». Η μητέρα, ή το εξωτερικό περιβάλλον, καλύπτει τις ανάγκες του βρέφους, χωρίς, ωστόσο, το βρέφος να έχει επίγνωση της μητέρας του. Η ύπαρξη του βρέφους είναι τόσο εξαρτημένη από τη μητέρα του, που δεν αποτελεί ενότητα από μόνο του, αλλά ενότητα μαζί της. Όπως γράφει ο Winnicott:

«δεν υπάρχει τέτοιο πράγμα όπως το βρέφος... αν μου δείξεις ένα βρέφος, σίγουρα μου δείχνεις, επίσης, κάποιον άλλο που νοιάζεται για το βρέφος, ή τουλάχιστον ένα καροτσάκι με τα μάτια και τα αυτιά κάποιου προσκολλημένα σε αυτό» (Summers, 1994, σ. 139).

Πιο αναλυτικά, κατά τη φάση της απόλυτης εξάρτησης από τη μητέρα, το βρέφος, κατά τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009, βλ. επίσης Summers, 1994), δεν είναι ικανό να αναγνωρίσει τον εαυτό του και τη μητέρα του ως ξεχωριστές οντότητες και η σχέση μητέρας – βρέφους στηρίζεται στη φυσική επαφή. Όταν αυτή η φυσική επαφή διακόπτεται, όταν δηλαδή η μητέρα σταματά να αγγίζει, να κρατά ή να χαϊδεύει το βρέφος, αυτό νιώθει την απουσία της, αλλά δεν βιώνει το διαχωρισμό από το άλλο πρόσωπο. Το βρέφος δεν μπορεί να αναγνωρίσει τον άνθρωπο από τον οποίο εξαρτάται, προκειμένου να νοηματοδοτήσει τις ανάγκες του. Ωστόσο, οι ανάγκες του βρέφους γίνονται αντιληπτές και καλύπτονται από τη μητέρα. Η επαρκής και υγιής μητρική φροντίδα, καλλιεργεί στο βρέφος την ψευδαίσθηση ότι ο κόσμος βρίσκεται κάτω από τον πλήρη έλεγχό του.

Στη φάση της πλήρους εξάρτησης (γέννηση έως πέντε μήνες), οι εμπειρίες του βρέφους δεν είναι ενσωματωμένες και ενοποιημένες, δεδομένου ότι τα συναισθήματα και οι ανάγκες δεν βιώνονται σαν να ανήκουν σε ένα κοινό, ενιαίο σύνολο. Δεν υπάρχει εγώ για να διατηρήσει τη συνοχή των εμπειριών, δεν υπάρχει καμία αίσθηση ότι οι ξεχωριστές εμπειρίες συνδέονται μεταξύ τους και κανένας παράγοντας χρόνου για να τις συνδέσει. Ο πρώτος κρίσιμος αναπτυξιακός στόχος αυτής της φάσης, ο οποίος θα βοηθήσει στη διαμόρφωση ενός ολικού εγώ, είναι η τάση για απαρτίωση.

Η απαρτίωση αφορά μια ψυχική διαδικασία ωρίμανσης, όπου σωματικά και ψυχικά στοιχεία του βρέφους ενώνονται σε ένα ολικό εγώ. Το ολικό εγώ συνδέεται με τις συναισθηματικές εμπειρίες και η διαδικασία απαρτίωσης συνδέεται με τον τρόπο που η μητέρα στηρίζει, φυσικά και ψυχικά, το βρέφος της (holding), προκειμένου να επιτύχει την απαρτίωση του εγώ στο χώρο και το χρόνο. Η απόκτηση μιας προσωπικής εικόνας σώματος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κατάστασης της απαρτίωσης. Για τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009), το εγώ βασίζεται σε ένα σωματικό εγώ και, σε καταστάσεις υγιούς ανάπτυξης, το πρόσωπο του βρέφους αρχίζει να συνδέεται με το σώμα και τις λειτουργίες του, έχοντας ως όριο το δέρμα. Υπό ευνοϊκές συνθήκες, το δέρμα γίνεται όριο ανάμεσα στο εγώ και στο μητρικό εγώ.

Ωστόσο, καθώς το βρέφος είναι ακόμη ανίκανο να διακρίνει το «εγώ» από το «μη εγώ», είναι ανίκανο να βιώσει και τον εαυτό του ως άνθρωπο. Αυτή η ανικανότητα, κατά τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009, βλ. επίσης Summers, 1994), σημαίνει και την έλλειψη προσωποποίησης της εμπειρίας, δηλαδή, την αδυναμία του βρέφους να προσωποποιήσει τις αισθήσεις, τις ανάγκες και τα συναισθήματα ως δικές του εμπειρίες. Η προσωποποίηση, δηλαδή η σταθερή ένωση ανάμεσα στο εγώ και στο σώμα, σε σχέση με τον τρόπο που η μητέρα φροντίζει το βρέφος της (handling), αποτελεί το δεύτερο κύριο αναπτυξιακό επίτευγμα του βρέφους.

Η σταδιακή ανάπτυξη της αίσθησης της πραγματικότητας, αποτελεί για τον Winnicott (Summers, 1994), τον τρίτο πρωταρχικό στόχο που συντελείται στη φάση της απόλυτης εξάρτησης. Το βρέφος, από τον φανταστικό κόσμο της παντοδυναμίας αρχίζει τώρα να βιώνει ένα κομμάτι της πραγματικότητας και να νιώθει ότι η παντοδυναμία του χάνει τη δύναμή της. Ωστόσο, υπάρχει ακόμη μειωμένη αίσθηση της πραγματικότητας, καθώς εξακολουθεί να βρίσκεται στη φάση της απόλυτης εξάρτησης, και, επομένως, δεν μπορεί να αντιληφθεί την έννοια των αντικειμένων. Όπως αναφέρει ο Winnicott (1958/1991, 1971/2009), τα μόνα αντικείμενα για τα οποία έχει επίγνωση το βρέφος, είναι αυτά, τα οποία είναι βιωμένα μέσα στην τροχιά της βρεφικής παντοδυναμίας.

Γύρω στους έξι με οχτώ μήνες και μέχρι το τέλος του πρώτου χρόνου, το βρέφος αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι τα αντικείμενα βρίσκονται έξω από τον εαυτό του, και αυτή η συνειδητοποίηση υποδηλώνει την αρχή της πραγματικότητας στη ζωή

του βρέφους και την αρχή της διάκρισης εαυτού - άλλου. Τώρα το βρέφος για πρώτη φορά διακρίνει ξεκάθαρα τη μητέρα από τους άλλους, τους οικείους από τους ξένους. Για τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009), η κρίσιμη πτυχή αυτής της αναπτυξιακής αλλαγής είναι η επίγνωση του βρέφους ότι εξαρτάται από ένα αντικείμενο που βρίσκεται έξω από αυτό. Λόγω αυτής της επίγνωσης, το βρέφος περνάει από την απόλυτη εξάρτηση στη σχετική εξάρτηση. Το βρέφος τώρα ενδιαφέρεται να εξερευνά το αντικείμενο εξάρτησής του, αλλά, επίσης, νιώθει άγχος όταν το αποχωρίζεται. Η πρώτη συνείδηση του «εγώ» ενάντια στο «μη εγώ» παρουσιάζεται με την επίτευξη του βρέφους να πιάνει αντικείμενα, ένα νέο είδος παιχνιδιού. Αναγνωρίζει ότι το περιβάλλον είναι ξεχωριστό, εκεί έξω, και είναι απαραίτητο προκειμένου να ικανοποιήσει τις ανάγκες του. Γίνεται ενήμερο, με έναν στοιχειώδη τρόπο, ότι οι ανάγκες του δεν συνεπάγονται αυτόματα την ικανοποίησή τους. Αυτή η συνειδητοποίηση του διαχωρισμού από το περιβάλλον είναι η αρχή της αίσθησης του εαυτού, και, ταυτόχρονα, μια εμπειρία απώλειας.

Ο Winnicott (Summers, 1994) αναφέρει ότι το βρέφος σε αυτήν την ηλικία βιώνει ένα νέο είδος άγχους. Όταν η μητέρα του απομακρύνεται για κάποιο διάστημα το βρέφος αγχώνεται, και αυτό αποτελεί το πρώτο σημάδι ότι το βρέφος αναγνωρίζει πως η μητέρα του, ένα ξεχωριστό πρόσωπο, είναι αυτό που ικανοποιεί τις ανάγκες του. Το βρέφος προσπαθεί να συντηρήσει την προσκόλληση μαζί της μέσω του προσδιορισμού της. Η μίμηση του βρέφους, που αρχίζει αυτήν την περίοδο, θεωρείται από τον Winnicott, ο πρώτος προσδιορισμός και η πρώτη απάντηση στο χάσμα που πρόσφατα ανακαλύφθηκε μεταξύ του βρέφους και της μητέρας.

Η σχετική εξάρτηση, περιλαμβάνει, για τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009, βλ. επίσης Summers, 1994) μια εκτεινόμενη αναπτυξιακή διαδικασία από την κατάρρευση της παντοδυναμίας της πλήρους εξάρτησης στην αποδοχή της πραγματικότητας και την αμφιθυμία προς τα αντικείμενα. Σε αυτή τη φάση περιλαμβάνονται ποικίλοι αναπτυξιακοί στόχοι, ο πρώτος εκ των οποίων αφορά στον τρόπο που το βρέφος θα διαχειριστεί το άγχος του χωρισμού από τη μητέρα και στον τρόπο που θα συνειδητοποιήσει ότι δεν μπορεί να ικανοποιήσει μόνο του τις ανάγκες του. Για να ελέγξει αυτό το άγχος και να γεφυρώσει τη μετάβαση στην πραγματικότητα, το βρέφος χρησιμοποιεί μια ποικιλία αποκτημάτων και εμπειριών, τα μεταβατικά φαινόμενα.

Όπως σημειώνει ο Winnicott (1958/1991, 1971/2009, βλ. επίσης Γαλανάκη, 2003), η ουσία οποιουδήποτε μεταβατικού φαινομένου είναι ο διαμεσολαβητικός του ρόλος μεταξύ του φανταστικού κόσμου της παντοδυναμίας και της αποδοχής της πραγματικότητας. Ως μεταβατικά φαινόμενα ορίζονται οι συμπεριφορές που αναπτύσσει ένα βρέφος, κυρίως όταν ετοιμάζεται να κοιμηθεί, και είναι ζωτικής σημασίας, επειδή το βοηθούν να κατευνάσει τους φόβους του και να παρηγορηθεί (Winnicott, 1971/2009). Σημαντικό μεταβατικό φαινόμενο για τον Winnicott (1971/2009) αποτελεί το πιπίλισμα του δακτύλου. Αφού το βρέφος χρησιμοποιήσει το πιπίλισμα του δακτύλου και βιώσει αυτήν την εμπειρία, στη συνέχεια επιλέγει από τη σφαίρα των μεταβατικών φαινομένων ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, το οποίο βρίσκεται έξω από τον εαυτό του και με το οποίο προσκολλάται. Αυτό το μεταβατικό αντικείμενο αποτελεί το πρώτο «μη εγώ» απόκτημα, καθώς το βρέφος γνωρίζει ότι το αρκουδάκι, η κουβέρτα, ένα παιχνίδι είναι έξω από αυτό. Το μεταβατικό αντικείμενο δε βιώνεται ως αυτόνομο από το βρέφος, αλλά ούτε και ταυτίζεται με αυτό. Αντιθέτως, το μεταβατικό αντικείμενο βρίσκεται σε μια ενδιάμεση περιοχή της εμπειρίας μεταξύ της υποκειμενικής και της αντικειμενικής αντίληψης του εαυτού και του άλλου.

Κύριο χαρακτηριστικό της σχετικής εξάρτησης, είναι η ικανότητα του βρέφους να συνδέει μεταξύ τους τις προηγουμένως ξεχωριστές, άχρονες εμπειρίες και να αναπτύσσει μια αίσθηση χρονικής συνοχής, ικανότητα που το οδηγεί τελικά στην αίσθηση της απαρτίωσης και σε μια στοιχειώδη αίσθηση του εαυτού. Επιπλέον, καθώς το βρέφος μεγαλώνει, αρχίζει να βιώνει μια βιωμένη ψυχική πραγματικότητα. Ενώ η εμπειρία στη φάση της απόλυτης εξάρτησης απλά συνέβαινε, στη σχετική εξάρτηση οι εμπειρίες αρχίζουν να ανήκουν σε αυτό, και τώρα το βρέφος αρχίζει να χρησιμοποιεί τη λέξη εγώ (Summers, 1994).

Συνοπτικά, κατά τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009), το πέρασμα του βρέφους από τον κόσμο της παντοδυναμίας στον κόσμο της πραγματικότητας, το καθιστά ικανό να συνειδητοποιήσει ότι το περιβάλλον είναι ξεχωριστό από τον εξατομικευμένο εαυτό. Έτσι, καθώς το βρέφος αποκτά μια αίσθηση προσωπικής πραγματικότητας, λαμβάνει χώρα η επίγνωση της διάκρισης μεταξύ εαυτού – άλλου και ο κόσμος βιώνεται για πρώτη φορά σαν να είναι πραγματικός. Αυτή η επίγνωση καταλήγει στην αίσθηση του εαυτού ως πραγματικού προσώπου και στην αίσθηση του κόσμου ως μιας ξεχωριστής πραγματικότητας.

Τώρα το βρέφος μπορεί να μεταφέρει εμπειρίες από τη μια επαφή στην επόμενη. Καθώς αρχίζει να σχηματίζει την αίσθηση ενός μοναδικού ανθρώπου, αρχίζει να βιώνει μια σχέση. Μόλις διατηρηθεί η αίσθηση της μητέρας, χωρίς την ανάγκη της φυσικής παρουσίας της, πραγματοποιείται μια σχέση μεταξύ του εγώ της μητέρας και του εγώ του βρέφους. Από αυτή την ψυχολογική σχέση το αντικείμενο εσωτερικοποιείται και έτσι υφίσταται η σχέση. Σύμφωνα με τον Winnicott (1958/1991, 1971/2009), το βρέφος τώρα είναι ικανό για μια σχέση που δεν βασίζεται σε φυσική επαφή αλλά σε ψυχολογική αναγνώριση του άλλου. Η σχέση του εγώ μεταξύ βρέφους και μητέρας, παίζει σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της έννοιας του άλλου ως ξεχωριστού προσώπου.

Τέλος, στην αρχή του δεύτερου έτους, μόλις το βρέφος αποκτήσει μια ενσωματωμένη αίσθηση του εαυτού και εσωτερικεύσει τα αντικείμενα, είναι έτοιμο να κάνει κινήσεις «προς την ανεξαρτησία» (Winnicott, 1964/1988). Καθώς το βρέφος τείνει να ανεξαρτητοποιηθεί, η αίσθηση του εαυτού στηρίζεται ακόμα λιγότερο στις φυσικές ανάγκες και στις αισθήσεις, απ' ό,τι στις προηγούμενες φάσεις. Τώρα στο βρέφος εμφανίζονται και αναπτύσσονται νέες νοητικές ικανότητες, οι οποίες του επιτρέπουν να υπάρχει χωρίς τη συνεχή φροντίδα της μητέρας και να είναι σε θέση, και συχνά να επιδιώκει, να είναι μόνο του. Όταν το Εγώ δομηθεί σαν μια μονάδα διαφοροποιημένη από τον εξωτερικό κόσμο, ο Winnicott το αποκαλεί «Εαυτό» (Σακελλαρόπουλος, 1998).

Ανακεφαλαιώνοντας, σύμφωνα με τον Winnicott (1964/1988, 1958/1991, 1971/2009, βλ. επίσης Σακελλαρόπουλος, 1998· Summers, 1994), η ανάπτυξη του εαυτού προκύπτει από τρεις διαδοχικές φάσεις. Η πρώτη φάση της απόλυτης εξάρτησης του βρέφους από τη μητρική φροντίδα αντιστοιχεί στους πέντε πρώτους μήνες. Σε αυτή την περίοδο το βρέφος είναι σε πλήρη εξάρτηση από τη μητέρα του, ο ρόλος της οποίας είναι να αντιλαμβάνεται ακριβώς τις ανάγκες του. Η δεύτερη φάση της σχετικής εξάρτησης εκτείνεται από τον έκτο με όγδοο μήνα μέχρι το τέλος του πρώτου χρόνου. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου το βρέφος αρχίζει να συνειδητοποιεί ότι τα αντικείμενα βρίσκονται έξω από τον εαυτό του, συνειδητοποίηση που υποδηλώνει την αρχή της αίσθησης του εαυτού. Τέλος, στην αρχή του δεύτερου χρόνου, το βρέφος απομακρύνεται από τη μητέρα του και οδεύει «προς την ανεξαρτησία». Η αίσθηση της πραγματικότητας, η συνείδηση του εαυτού

του και οι νέες νοητικές ικανότητες, του επιτρέπουν να υπάρχει χωρίς τη συνεχή παρουσία της μητέρας του.

Συνοψίζοντας, κατά την Klein (1932/1977), το βρέφος στην αρχή της ζωής του διαθέτει ένα πρώιμο, αδύναμο και ανοργάνωτο Εγώ, το οποίο δεν το καθιστά ικανό να διακρίνει το εσωτερικό από το εξωτερικό αντικείμενο, τον εαυτό του από τον άλλο και τη μητέρα του ως ολικό πρόσωπο. Από τους έξι μήνες και έπειτα, το βρέφος αρχίζει να αναγνωρίζει τη μητέρα του ως ολικό πρόσωπο, το Εγώ του γίνεται ολικό Εγώ και έτσι, αρχίζει να διαμορφώνει μια αίσθηση για τον εαυτό του και να διακρίνει τον εαυτό από τον άλλο. Κατά τον Winnicott (1964/1988, 1958/1991, 1971/2009), το βρέφος στην αρχή της ζωής του δεν μπορεί να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον, και ζει σε απόλυτη εξάρτηση και ενότητα με τη μητέρα του. Στην αρχή του δεύτερου έτους το βρέφος τείνει να ανεξαρτητοποιηθεί από τη μητέρα του, και με την ανάπτυξη νέων νοητικών ικανοτήτων και τη διαμόρφωση του Εγώ ως διαφοροποιημένη μονάδα από τον εξωτερικό κόσμο, το παιδί διαμορφώνει τον εαυτό του.

Η διαμόρφωση του Εαυτού κατά τον Jacques Lacan

Το στάδιο του καθρέφτη αποτελεί, σύμφωνα με τον Lacan (1966/1992), μια καθοριστική φάση της γένεσης του ανθρώπινου υποκειμένου. Η φάση αυτή εκτείνεται από τους έξι μέχρι τους 18 μήνες. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο Lacan εγκαταλείπει τη χρονική προοπτική των σταδίων και επιμένει στη δομική και άρα μη χρονολογική διάσταση της ανάπτυξης του εαυτού.

Το στάδιο του καθρέφτη μπορεί να αποσυντεθεί σε τρεις θεμελιώδεις φάσεις. Στην αρχή, το βρέφος αντιλαμβάνεται την αντανάκλασή του στον καθρέφτη σαν ένα πραγματικό όν, με σάρκα και οστά, και προσπαθεί να το πιάσει ή να το πλησιάσει. Αντιδρά απέναντι σε αυτή την εικόνα με ευχάριστο και παιχνιδιάρικο ύφος, όλα όμως, φαίνεται να δείχνουν ότι αυτή η παρουσία στον καθρέφτη, αυτή η εικόνα που είναι δική του, αντιμετωπίζεται σαν να είναι η εικόνα ενός άλλου και αντίθετα, η εικόνα του άλλου γίνεται αντιληπτή σαν εικόνα του ίδιου του σώματός του. Σε ένα δεύτερο στάδιο, το βρέφος καταλαβαίνει ότι το άλλο πρόσωπο, η αντανάκλασή του στον καθρέφτη, δεν είναι πραγματικό όν, αλλά μια εικόνα. Έτσι, το βρέφος δεν ψάχνει πια να πιάσει την εικόνα ή τον άλλο πίσω από τον καθρέφτη, γιατί τώρα ξέρει ότι δεν υπάρχει τίποτα τέτοιο. Ωστόσο, ακόμη δεν αναγνωρίζει την αντανάκλαση ως

δική του. Το τρίτο στάδιο θα σφραγιστεί από τη διαπίστωση ότι όχι μόνο ο άλλος στον καθρέφτη είναι εικόνα, αλλά ότι ο άλλος είναι η εικόνα του. (Muller, 1986· Lacan, 1966/1992).

Σε μία πρωταρχική ταύτιση μ' αυτή την εικόνα, το παιδί αρχίζει να διακρίνει την εικόνα του από την εικόνα του άλλου κι έτσι διαμορφώνεται το Ιδεώδες Εγώ (Je-Ideal). Αυτή η πρωταρχική ταύτιση με την εικόνα του Εγώ στον καθρέφτη αποτελεί, για τον Lacan (1966/1992), τον πρωτογενή ναρκισσισμό. Το Εγώ (Je) θα γίνει σταδιακά Εμένα (Moi) και θα διαμορφωθεί το Ιδεώδες του Εγώ (Ideal du Je). Οι μητέρες ενστικτωδώς πηγαίνουν το παιδί στον καθρέφτη, το παρουσιάζουν και του λένε το όνομά του – η εικόνα προσδιορίζεται από ένα όνομα (σημαίνον). Τα συναισθήματα της μητέρας πλαισιώνουν αυτή την ονοματοθεσία και λειτουργούν καθοριστικά στη δημιουργία του Εγώ. Το παιδί καθρεφτίζεται στα μάτια της μητέρας. Έτσι, άτομα με κατάθλιψη αποφεύγουν τη θέα τους στον καθρέφτη, για να μην δουν κάτι που δεν τους αρέσει.

Η συγκρότηση του Εγώ μεσολαβείται από την επιθυμία της μητέρας. Το εγώ θα εξελιχθεί έτσι σε ρυθμιστή του συστήματος αντίληψης και συνείδησης της «αρχής της πραγματικότητας». Σ' αυτό το στάδιο, τελείται η διαφοροποίηση του ειδώλου από το αντικείμενο. Ενώ το Ιδεώδες Εγώ αντιστοιχεί στη φαντασίωση της παντοδυναμίας, το Ιδεώδες του Εγώ συγκροτείται με την οιδιπόδεια ταύτιση και την ενδοβολή των νόμων. Το λακανικό υποκείμενο υπάρχει μόνο ως ανεπαρκώς αναπαριστώμενο από ένα σημαίνον, ως υποκείμενο του ασυνειδήτου στο διάστημα μεταξύ των σημαινόντων (Lacan, 1966/1992).

Συνοψίζοντας, ο Lacan (1966/1992, βλ. επίσης Muller, 1986) δεν προτείνει μία θεωρία για τον εαυτό, αλλά ένα αναπτυξιακό στάδιο, το στάδιο του καθρέφτη, κατά το οποίο διαμορφώνεται ο εαυτός. Σε συμφωνία με τη φροϋδική θεωρία, ο Lacan προτείνει ότι το παιδί στην αρχή της ζωής του δεν διαφοροποιεί τον εαυτό του από τους άλλους.

Κλασσικές Θεωρίες και Ανάπτυξη του Εαυτού

Η ανάδυση του εαυτού και η διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τις κλασσικές θεωρίες της Ψυχολογίας. Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζουμε τη θεωρία του James (1890/1950), του Baldwin (Kugiumutzakis, 1983· Cairns, 1995/1997) και του Piaget (1952, 1954, 1964) για την ανάδυση και την ανάπτυξη του εαυτού.

Ο Εαυτός κατά τον William James

Στο παρόν υποκεφάλαιο παραθέτουμε τη θεωρία του James (1890/1950) για την ανάδυση του εαυτού. Ο James θεωρείται ο βασικός εμπνευστής της θεωρίας του εαυτού και οι ιδέες του υπήρξαν πρωτοποριακές για την εποχή τους (Damon & Hart, 1982, 1988/1991· Burns, 1979/1984).

Στην ανάλυσή του ο James (1890/1950), παρουσιάζει τον εαυτό με μια πολυδιάστατη, δυναμική μορφή. Ο εαυτός ως σύνολο έχει δυο όψεις, είναι εν μέρει γνωστός και εν μέρει γνώστης, εν μέρει αντικειμενικός και εν μέρει υποκειμενικός. Τονίζοντας αυτή τη διπλή φύση του εαυτού, ο James διαιρεί τον εαυτό σε δυο διακριτά μέρη, το διακριτό Εγώ (I) και το εμπειρικό Εγώ (Me). Το διακριτό Εγώ (I) είναι ο γνώστης, είναι το υποκείμενο που παρατηρεί, αισθάνεται, οργανώνει και αναδιοργανώνει την εμπειρία, και βασίζεται στην κριτική σκέψη. Το άτομο γνωρίζει το Εγώ μέσω τριών τύπων εμπειρίας: της συνέχειας (continuity), της διακριτότητας (distinctness) και της θέλησης (volition). Το εμπειρικό Εγώ (Me) είναι το αντικείμενο της εμπειρίας, είναι ο εαυτός που γίνεται γνωστός από τους άλλους ανθρώπους, είναι το σύνολο όλων εκείνων των στοιχείων που ο άνθρωπος μπορεί να αποκαλέσει δικά του.

Εκτός από τον εαυτό ως αντικείμενο και τον εαυτό ως υποκείμενο, ο James (1890/1950, βλ. επίσης Damon & Hart, 1982, 1988/1991· Burns, 1979/1984· Levin, 1992· Baumeister, 1999) διακρίνει, επίσης, τέσσερις πτυχές του εαυτού: τον υλικό εαυτό, τον κοινωνικό εαυτό, τον πνευματικό εαυτό και το καθαρό Εγώ. Πιο αναλυτικά, ο υλικός εαυτός αφορά στο σώμα, τα ρούχα, την οικογένεια, το σπίτι και όλα εκείνα τα υλικά αγαθά του ανθρώπου που θεωρούνται μέρος του εαυτού του. Ο κοινωνικός εαυτός είναι η αναγνώριση που παίρνει ο άνθρωπος από τους συντρόφους του. Όπως αναφέρει ο James (1890/1950), «δεν είμαστε μόνο κοινωνικά όντα, που

μας αρέσει να συναναστρεφόμεστε με τους γύρω μας, αλλά έχουμε και μια έμφυτη τάση να θέλουμε να μας προσέχουν οι άλλοι, να γινόμαστε αισθητοί και να μας προσέχουν ευνοϊκά» (1950, σ. 293). Ως άτομα, διαθέτουμε τόσους κοινωνικούς εαυτούς όσοι είναι αυτοί που μας γνωρίζουν και έχουν σχηματίσει μια ιδέα για εμάς. Αυτούς μπορούμε να τους κατηγοριοποιήσουμε σε κοινωνικές ομάδες, σύμφωνα με τις οποίες επιδεικνύουμε ένα άλλο πρόσωπο και μια άλλη συμπεριφορά. Ο πνευματικός εαυτός περιέχει το έμφυτο και το υποκειμενικό «είναι» του ανθρώπου. Είναι η εσωτερική, υποκειμενική αίσθηση και περιλαμβάνει τις ψυχικές διεργασίες και τα αμετάβλητα χαρακτηριστικά του Εγώ. Αποτελεί το πιο σημαντικό μέρος του εαυτού, γιατί αποτελεί την πηγή των ενδιαφερόντων, της προσοχής, των προσπαθειών, της θέλησης και της επιλογής. Τέλος, το τελευταίο τμήμα του εαυτού είναι το καθαρό Εγώ. Το καθαρό Εγώ αποτελεί την πηγή της προσωπικής ταυτότητας του ατόμου, είναι η υποκειμενική σκέψη που είναι διαφορετική σε κάθε στιγμή, αλλά που επηρεάζεται άμεσα από την προηγούμενη σκέψη.

Ο James (1890/1950, βλ. επίσης Damon & Hart, 1982, 1988/1991) αναλύει τον υλικό εαυτό, τον κοινωνικό εαυτό και τον πνευματικό εαυτό, σύμφωνα με τη φύση και τη σχέση μεταξύ τους. Η πρότασή του είναι ότι κάθε άτομο οργανώνει τα συστατικά του εμπειρικό Εγώ (Me) σε μια ιεραρχική δομή, η οποία ορίζει τη διαφορική αξία σε κάθε ένα από τα διάφορα υλικά, κοινωνικά και πνευματικά συστατικά. Ο ισχυρισμός του James (1890/1950) είναι ότι όλα τα άτομα ιεραρχούν τα βασικά συστατικά του εμπειρικού Εγώ (Me) με παρόμοιο τρόπο, δηλαδή «με το υλικό Εμένα στο κατώτατο σημείο, το πνευματικό Εμένα στην κορυφή και τον κοινωνικό εαυτό ανάμεσά τους» (1950, σ. 57). Με βάση αυτήν την ιεραρχική δομή, ο James εισάγει μια έννοια του εαυτού που ενσωματώνει όλες τις πτυχές του εαυτού, που κάποιος μπορεί αντικειμενικά να γνωρίσει, είτε μέσω των προσωπικών του παρατηρήσεων είτε μέσω της ανατροφοδότησης από τους άλλους.

Συμπερασματικά, ο James (1890/1950, βλ. επίσης Damon & Hart, 1982, 1988/1991) διαχωρίζει τον εαυτό σε υποκείμενο και σε αντικείμενο, στο διακριτό Εγώ και στο εμπειρικό Εγώ, παρουσιάζοντάς τον με μια πολυδιάστατη, δυναμική μορφή. Οι δυο αυτές πλευρές του εαυτού δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, αλλά συνεργάζονται, ανατροφοδοτούν η μια την άλλη και αποτελούν αναπόσπαστες πλευρές του συνολικού, σφαιρικού εαυτού. Η έννοια του κοινωνικού εαυτού του James έθεσε τις βάσεις για τη συγκρότηση της θεωρίας της Συμβολικής

Αλληλεπίδρασης, κυριότερος εκπρόσωπος της οποίας είναι ο George Mead (1934/1967). Ο Mead διακρίνει τον εαυτό σε δυο συστατικά: το Εγώ (I), το οποίο είναι σε θέση να βιώνει τον κοινωνικό κόσμο που το περιβάλλει, και το Εγώ (Me), που περιλαμβάνει όλες τις ιδιότητες που δίνει ένα άτομο στον εαυτό του. Ο Neisser (1991), εκτείνοντας τη θεωρία του James, διακρίνει δυο είδη εαυτού που εκδηλώνονται από την αρχή της βρεφικής ηλικίας: τον οικολογικό εαυτό, τον εαυτό, δηλαδή που έχει σχέση με το φυσικό περιβάλλον, και τον διαπροσωπικό εαυτό, δηλαδή τον εαυτό που συμμετέχει στην άμεση κοινωνική αλληλεπίδραση με ένα άλλο πρόσωπο. Ο οικολογικός και ο διαπροσωπικός εαυτός αντιστοιχούν σε αυτό που ο James ονόμασε Εγώ (I). Ο Burns (1979/1984), βασιζόμενος στη διάκριση του εαυτού κατά James, διακρίνει τον εαυτό άλλοτε ως υποκείμενο και άλλοτε ως αντικείμενο.

Ο Εαυτός κατά τον James Mark Baldwin

Η ανάπτυξη της σκέψης των παιδιών είναι ένα από τα κυριότερα θέματα μελέτης των ψυχολόγων. Ο Baldwin (Cairns, 1995/1997) θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους ψυχολόγους που συνέβαλε στην κατανόηση της νοητικής ανάπτυξης και της κοινωνικής οντογένεσης. Σύμφωνα με τη θεωρία του, η νοητική ανάπτυξη υφίσταται μέσω σταδίων: αρχίζει από το αντανακλαστικό στάδιο, συνεχίζει μέσα από το αισθητηριοκινητικό και το ιδεοκινητικό στάδιο και κατευθύνεται προς ένα πιο προχωρημένο στάδιο, στο οποίο εμφανίζεται η καθαρή σκέψη. Αναφορικά με την κοινωνική ανάπτυξη, η ανάπτυξη υφίσταται μέσω προσωπικής εξέλιξης: το παιδί προχωρεί προοδευτικά από ένα εγωκεντρικό δεκτικό στάδιο σε ένα υποκειμενικό στάδιο και οδεύει προς ένα ενσυναισθητικό κοινωνικό στάδιο. Στη θεώρηση του Baldwin:

«Η ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού δεν θα μπορούσε να προχωρήσει διόλου χωρίς την τροποποίηση της αίσθησης του εαυτού του από τις υποβολές των άλλων. Έτσι, το ίδιο το παιδί, σε κάθε στάδιο, είναι εν μέρει κάποιος άλλος, ακόμα και μέσα στις σκέψεις του για τον εαυτό του» (Cairns, 1997, σ. 43).

Ο εαυτός, κατά τον Baldwin (Kugiumutzakis, 1983), αναδύεται μέσα από τρία αναπτυξιακά στάδια κατά τη βρεφική ηλικία. Κατά τη διάρκεια του πρώτου σταδίου, δεν υπάρχει αίσθηση του εαυτού, καθώς το βρέφος αδυνατεί να διακρίνει τον εαυτό του από τον άλλο (αρχικός αδυαδισμός). Στο δεύτερο στάδιο εμφανίζεται η μίμηση,

μέσω της οποίας το βρέφος αναπαράγει το μοντέλο, προκειμένου να κατανοήσει τον εαυτό του και τον άλλο. Περιγράφοντας τη θεωρία του Baldwin, ο Kugiumutzakis (1983) αναφέρει:

«ο άλλος δεν είμαι Εγώ, αλλά θα γίνω σαν κι αυτόν μέσω της μίμησης. Το βρέφος είναι μια πολύ πιστή αντιγραφική μηχανή, λέει ο Baldwin. Η αίσθηση του εαυτού μου πηγάζει από τη μίμηση του άλλου. Το βρέφος βλέπει τον εαυτό του στο φως του τι παρατηρεί ο άλλος» (ό.π., σ. 75).

Σύμφωνα με τον Baldwin (Kugiumutzakis, 1983), κατά το τρίτο στάδιο το βρέφος μαθαίνει να σκέφτεται τους άλλους ως κατόχους συναισθημάτων, τα οποία βιώνει και το ίδιο.

«Η αίσθησή μου για εσένα αναπτύσσεται από την αίσθηση που έχω από εμένα. Σύμφωνα με τον Baldwin, το παιδί λέει στον εαυτό του: το σώμα των άλλων ανθρώπων έχει εμπειρίες ίδιες με το δικό μου σώμα» (Kugiumutzakis, 1983, σ. 75).

Συμπερασματικά, σύμφωνα με τη θεωρία του Baldwin (Kugiumutzakis, 1983· Cairns, 1995/1997), το βρέφος στην αρχή της ζωής του δεν μπορεί να διακρίνει τον εαυτό του από τον άλλο. Ο εαυτός αναδύεται αργότερα και μέσα από τον άλλο, δηλαδή η γνώση του εαυτού πηγάζει από την αλληλεπίδραση μεταξύ εαυτού και άλλου και από τη μίμηση. Το βρέφος, κατανοώντας, αφενός ότι οι άλλοι είναι σαν και αυτό, και αφετέρου ότι αισθάνονται όπως και το ίδιο, αναπτύσσει το εγώ του.

Ο Εαυτός κατά τον Jean Piaget

Η θεωρία του Baldwin (Cairns, 1995/1997) επηρέασε άμεσα τη θεωρία του Piaget (1952, 1954, 1964, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967) για τη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού. Κατά τον Piaget (1952), η ανάπτυξη της σκέψης του παιδιού περνά από καθορισμένα στάδια, τα οποία συμπίπτουν με συγκεκριμένες χρονικές περιόδους της ζωής. Στον παρόν υποκεφάλαιο, παραθέτουμε το πρώτο στάδιο της νοητικής ανάπτυξης, το αισθησιοκινητικό στάδιο, το οποίο εκτείνεται από τη γέννηση μέχρι το δεύτερο χρόνο, καθώς επίσης, και τη διαδικασία διαμόρφωσης της έννοιας της μονιμότητας του αντικειμένου, του χρόνου, του χώρου και της αιτιότητας, καθώς αυτές οι έννοιες, σύμφωνα με τον Piaget, αποτελούν προϋπόθεση για τη δόμηση της έννοιας του εαυτού.

Οι Piaget και Inhelder (1967) χαρακτηρίζουν την πρώτη περίοδο της νοητικής ανάπτυξης ως αισθησιοκινητική, καθώς κατά την περίοδο αυτή απουσιάζει η λειτουργία των συμβόλων και το βρέφος δεν παρουσιάζει ακόμη σκέψη και συναισθηματικότητα συνδεδεμένες με αναπαραστάσεις που να του επιτρέπουν να ανακαλεί στη μνήμη του πρόσωπα ή πράγματα απόντα. Αντίθετα, σε αυτό το στάδιο κύριο ρόλο στη διαμόρφωση της νοημοσύνης διαδραματίζουν οι αισθήσεις και οι κινήσεις του σώματος. Η αισθησιοκινητική περίοδος χωρίζεται σε έξι επιμέρους στάδια: εξάσκηση των αντανακλαστικών (πρώτος μήνας), πρώτες έξεις και πρωτογενής κυκλική αντίδραση (δεύτερος έως τρίτος μήνας), δευτερογενείς κυκλικές αντιδράσεις (τέταρτος έως έκτος μήνας), συντονισμός των δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων και εφαρμογή τους σε νέες καταστάσεις (έβδομος έως δέκατος μήνας), τριτογενής κυκλική αντίδραση (11^{ος} έως 18^{ος} μήνας) και τέλος, εσωτερικός νοητικός συνδυασμός και επινόηση νέων μέσων (19^{ος} έως 24^{ος} μήνας). Τα πρώτα τέσσερα στάδια πραγματοποιούνται στο πρώτο έτος της ζωής και τα δυο τελευταία στάδια στο δεύτερο έτος (βλ. επίσης Piaget, 1952, 1954· Πανοπούλου – Μαράτου, 2000· Lehalle & Mellier, 2009).

Πιο αναλυτικά, ο Piaget (1952) υποστηρίζει ότι από τη γέννηση το βρέφος είναι εφοδιασμένο με ορισμένα ενδογενή πρότυπα συμπεριφοράς, τα αντανακλαστικά, με βάση τα οποία θα κατανοήσει και θα οικοδομήσει τον κόσμο του, τροποποιώντας και διαφοροποιώντας τα σχήματα αυτά μέσω της αλληλεπίδρασης ενδογενών προτύπων και περιβάλλοντος. Τα βασικά αντανακλαστικά με τα οποία γεννιέται το βρέφος είναι το πιπίλισμα του δαχτύλου, ο θηλασμός, το κλάμα, το άνοιγμα-κλείσιμο των ματιών, η κίνηση των ώμων, του κεφαλιού και του κορμού. Επομένως, όταν το βρέφος δέχεται ερεθίσματα, απαντά με τα αντανακλαστικά του. Έτσι, η νοημοσύνη εκκινείται από τα βασικά βιολογικά δεδομένα, τα αισθητηριοκινητικά, δηλαδή αντανακλαστικά, που συνιστούν εγγενείς διεργασίες και αναπτύσσονται μέσω αδιάκοπης αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον.

Ήδη από το πρώτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου παρατηρούμε ότι ο Piaget (1952) κάνει λόγο για δυο κύριους μηχανισμούς της νόησης: την αφομοίωση και τη συμμόρφωση. Κατά τη γέννηση, όλα τα ερεθίσματα αφομοιώνονται σε πρωτόγονα αντανακλαστικά σχήματα με έναν αδιαφοροποίητο τρόπο. Γι' αυτό το λόγο, το βρέφος θηλάζει οτιδήποτε τοποθετείται στο στόμα του. Στη συνέχεια όμως, το βρέφος θηλάζει τη θηλή του στήθους όταν του παρουσιάζεται, και πολύ γρήγορα

αρχίζει να αναζητά και να αναγνωρίζει μεταξύ των ερεθισμάτων εκείνο που θα ικανοποιήσει την ανάγκη του. Η αναζήτηση είναι μια συμπεριφορά που δεν επιδεικνυόταν κατά τη γέννηση και δεν μπορεί να αποδοθεί σε κανένα αντανακλαστικό σύστημα. Συνεπώς, η ενεργητική αναζήτηση είναι μια αλλαγή στην αντανακλαστική συμπεριφορά του βρέφους, είναι μια συμμόρφωση. Συμπερασματικά, το αντανακλαστικό του πιπλίσματος συμμορφώνεται προς το εξωτερικό ερέθισμα, μέσω της εξάσκησης συντονίζεται με τα άλλα αντανακλαστικά και με την επανάληψη έχει την τάση να ενσωματώνει οτιδήποτε ερεθίζει τα χείλη και τη γλώσσα.

Όσον αφορά στο δεύτερο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, δηλαδή τις πρώτες έξεις και την πρωτογενή κυκλική αντίδραση, ο Piaget (1952) παρατηρεί ότι τώρα αρχίζει ο συντονισμός της όρασης, της ακοής και της αφής, αποκτώνται οι πρώτες κινητικές συνήθειες, επαναλαμβάνονται οι ήχοι που το βρέφος παράγει αυθόρμητα και εμφανίζεται το χαμόγελο, που σιγά σιγά αποκτά κοινωνική λειτουργία. Οι αντιδράσεις αυτού του σταδίου ονομάζονται κυκλικές, γιατί αναφέρονται σε πανομοιότυπη αναπαραγωγή ενός αποτελέσματος (βλ. επίσης, Cairns, 1995/1997). Δηλαδή, μόλις επιτευχθεί εντελώς τυχαία ένα ενδιαφέρον αποτέλεσμα, τίθεται σε λειτουργία ο μηχανισμός της στερεοτυπικής επανάληψης της πράξης για τη διατήρηση αυτού του αποτελέσματος. Επιπλέον, ονομάζονται πρωτογενείς, γιατί αναφέρονται στη χρήση και την ανακάλυψη του σώματος, δηλαδή δεν περιλαμβάνουν εξωτερικά αντικείμενα. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ότι δεν εξυπηρετούν πρόθεση ή σκοπιμότητα, η επανάληψή τους είναι αυτοσκοπός και δεν λαμβάνονται υπόψη οι επιπτώσεις τους στο περιβάλλον. Για όλους τους παραπάνω λόγους, οι Piaget και Inhelder (1967) τονίζουν ότι δεν μπορούμε ακόμη να μιλάμε για πράξεις νοημοσύνης.

Το τρίτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου αρχίζει από τη στιγμή που το βρέφος αντιλαμβάνεται ότι η πράξη του έχει σχέση με το αποτέλεσμα, όταν δηλαδή αρχίζει να αντιλαμβάνεται την αιτιότητα και να επαναλαμβάνει αυτή την πράξη προκειμένου να παρατηρήσει το αποτέλεσμα (Lehalle & Mellier, 2009). Πιο αναλυτικά, το βρέφος ανανεώνει συνεχώς τις πράξεις του, με αποτέλεσμα να ξεπερνά την απλή χρήση των αντανακλαστικών, να ανακαλύπτει την κυκλική αντίδραση και έτσι να διαμορφώνει τις πρώτες του συνήθειες. Έτσι, σε αυτό το στάδιο, η επαναλαμβανόμενη πράξη του βρέφους έχει σχέση με τα εξωτερικά αντικείμενα και

αρχίζει να έχει πρόθεση και συγκεκριμένο σκοπό γνώσης ή επικοινωνίας με το περιβάλλον. Σύμφωνα με τους Piaget και Inhelder (1967), «βρισκόμαστε αυτή τη φορά στο κατώφλι της νόησης» (ό.π., σ. 14).

Στους οχτώ με εννέα μήνες περίπου, εμφανίζονται ορισμένες σημαντικές αλλαγές, οι οποίες αφορούν, συγχρόνως, στο μηχανισμό της νόησης και στην ανάπτυξη της έννοιας του αντικειμένου, καθώς επίσης και στην αιτιώδη και χρονική σειρά (Piaget, 1952, 1954). Κυριότερα χαρακτηριστικά του τέταρτου σταδίου είναι η εμφάνιση νοητικών προτύπων συμπεριφοράς και η διαφοροποίηση του σκοπού και των μέσων για την επίτευξή του. Επιπλέον, τα σχήματα συντονίζονται μεταξύ τους σε μια ενιαία πράξη και αυτός ο συντονισμός βοηθά το βρέφος να προβλέψει το αποτέλεσμα της πράξης του, η οποία είναι για πρώτη φορά ανεξάρτητη από την ίδια την πράξη. Επίσης, σε αντίθεση με το τρίτο στάδιο, δεν παρατηρείται απλή επανάληψη του ενδιαφέροντος αποτελέσματος, ούτε πράξη ως αυτοσκοπός, αλλά πράξη που αποβλέπει στην επίτευξη του σκοπού και στη λύση προβλημάτων. Τέλος, το βρέφος στρέφει την προσοχή του στην εξερεύνηση νέων αντικειμένων, ανακαλώντας και εφαρμόζοντας και άλλα γνωστά του σχήματα (βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967· Lehalle & Mellier, 2009).

Το πέμπτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου χαρακτηρίζεται από τη δημιουργία νέων σχημάτων, που δεν οφείλονται πλέον στην απλή αναπαραγωγή τυχαίων αποτελεσμάτων, αλλά σε ένα είδος πειραματισμού και αναζήτησης της καινοτομίας (Lehalle & Mellier, 2009). Σύμφωνα με τον Piaget (1952), το βρέφος, κατά τις τριτογενείς κυκλικές αντιδράσεις, είναι ικανό να κατευθύνει και να ελέγχει την προσπάθειά του, να επεξεργάζεται και να δομεί την έννοια του αντικειμένου. Οι κινήσεις του βρέφους, που χρησιμεύουν ως μέσα για την επίτευξη ενός σκοπού, αρχίζουν να διαβαθμίζονται και να ποικίλλουν, προκειμένου να ανακαλύψει τις παραλλαγές του αποτελέσματός του. Τώρα το βρέφος αρχίζει να κάνει σκόπιμους πειραματισμούς με την μέθοδο της δοκιμής και της πλάνης, διαφοροποιεί τις αντιδράσεις του προς ένα αντικείμενο και τροποποιεί τις ενέργειές του, δοκιμάζοντας διαφορετικά σχήματα, με σκοπό να πετύχει το ίδιο αποτέλεσμα, και αποζητά την εφευρετικότητα και την καινοτομία.

Κατά τον Piaget (1952), το γεγονός ότι το βρέφος μετά τους 19 μήνες αποκτά νέες ικανότητες, συμπεριφορές και νοητικές διεργασίες, δεν αναιρεί τα επιτεύγματα και την αναγκαιότητα των προηγούμενων σταδίων. Αντιθέτως, κάθε στάδιο βασίζεται

στο προηγούμενο και κάθε καινούρια οργάνωση προέρχεται, με γενετικό τρόπο, από τις προηγούμενες οργανώσεις. Έτσι, κατά το έκτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, οι προηγούμενες συμπεριφορές δεν εξαφανίζονται, αλλά ολοκληρώνονται με τη βοήθεια νέων προτύπων συμπεριφοράς, της εφεύρεσης καινούριων σχέσεων και της νοητικής αναπαράστασης. Αυτά τα νέα είδη συμπεριφοράς είναι δομικά στοιχεία της συστηματικής νοητικής λειτουργίας του βρέφους.

Πιο αναλυτικά, το βρέφος τώρα είναι ικανό να εφεύρει καινούριες σχέσεις με τρόπο γρήγορο και πολύπλοκο. Είναι ικανό, επίσης, να επικαλείται παλιά, γνωστά του σχήματα και τελικά, σε συνδυασμό με τα νέα σχήματα, να επιλύει το εκάστοτε πρόβλημα. Όσον αφορά στην αναπαράσταση, είναι μια καινοτομία ουσιαστική στο σχηματισμό των συμπεριφορών του παρόντος σταδίου, καθώς διαφοροποιεί αυτές τις συμπεριφορές από εκείνες των αρχικών σταδίων. Μέσω της αναπαράστασης, η αμοιβαία αφομοίωση μπορεί να παραμείνει εσωτερικευμένη και όχι να περιοριστεί στην εμπειρική ψηλάφηση. Επιπλέον, με τη βοήθεια της αναπαράστασης, η νοητική εμπειρία πετυχαίνει τον πραγματικό πειραματισμό και η αφομοιωτική δραστηριότητα μπορεί να συνεχιστεί σε ένα νέο επίπεδο, χωριστό από αυτό της άμεσης αντίληψης ή της δράσης (Piaget, 1952).

Ωστόσο, μπορεί το βρέφος, από το πρώτο κιόλας στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, να κατανοήσει τον κόσμο γύρω του, όπως οι ενήλικες; Η απάντηση των Piaget και Inhelder (1967) είναι αρνητική, καθώς, όπως υποστηρίζουν, «το αρχικό σύμπαν του παιδιού είναι ολοκληρωτικά συγκεντρωμένο στο σώμα και στην πράξη, μ' έναν εγωκεντρισμό τόσο απόλυτο όσο και ασυνείδητο» (ό.π., σ. 17). Πιο αναλυτικά, σύμφωνα με τον Piaget (1954, βλ. επίσης Carpendale & Racine, 2010), το βρέφος στην αρχή της ζωής του αδυνατεί να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον και ταυτόχρονα δεν έχει επίγνωση του εαυτού του, δεν έχει συνείδηση του Εγώ και του κόσμου. Αρχικά, ο κόσμος αποτελεί μια αδιαφοροποίητη εμπειρία του παρόντος που στερείται χώρου, χρόνου και αντικειμένων, ακριβώς γιατί η επίγνωση του εαυτού του αυξάνεται με την ικανότητα για διαφοροποίηση του εαυτού από το περιβάλλον. Έτσι, το βρέφος κατά τις πρώτες εβδομάδες, μπορεί να έχει κάνει τα αρχικά βήματα της νοητικής ανάπτυξης, αλλά αυτά δεν είναι επαρκή για να αποδείξουν πως αντιλαμβάνεται ότι ο κόσμος αποτελείται από αντικείμενα, τα οποία είναι μόνιμα, έχουν τη δική τους ύλη, είναι ξεχωριστά και έξω από εμάς, και εξακολουθούν να υπάρχουν ακόμη και αν δεν επηρεάζουν άμεσα την αντίληψή μας.

Η έννοια του αντικειμένου δεν είναι έμφυτη, αλλά κατασκευάζεται σταδιακά κατά την αισθησιοκινητική περίοδο. Όπως τονίζει ο Piaget (1954), ο κόσμος του βρέφους κατά τους πρώτους μήνες δεν αποτελείται από μόνιμα αντικείμενα που υπάρχουν συνεχώς στο χρόνο και στο χώρο. Για το βρέφος, κάθε εξαφάνιση του αντικειμένου από το οπτικό του πεδίο δηλώνει ανυπαρξία, και κάθε επανεμφάνισή του, αναβίωση. Συμπερασματικά, το αντικείμενο γίνεται αντιληπτό ως μια εφήμερη οντότητα, μια εικόνα, που τη μια εμφανίζεται και την άλλη εξαφανίζεται.

Πιο αναλυτικά, ο Piaget (1954) διευκρινίζει ότι, αν και το βρέφος μετά τις πέντε με έξι εβδομάδες μπορεί να αναγνωρίσει το μπιμπερό του και να χαμογελάσει, αυτή η αναγνώριση δεν αποδεικνύει ότι το βρέφος είναι ικανό να αντιληφθεί την έννοια του κόσμου και των αντικειμένων. Ο Piaget (1952, 1954, 1964, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967· Πανοπούλου – Μαράτου, 2000· Lehalle & Mellier, 2009) θεωρεί ότι η αναζήτηση των κρυμμένων αντικειμένων από το βρέφος αποτελεί την αρχή της μονιμότητά τους. Τα βρέφη στα πρώτα δυο στάδια της αισθησιοκινητικής περιόδου δεν κάνουν καμία προσπάθεια αναζήτησης των αντικειμένων όταν αυτά βγουν από το οπτικό τους πεδίο.

Στη συνέχεια, στην αρχή του τρίτου σταδίου, η συμπεριφορά των βρεφών ως προς τα αντικείμενα αλλάζει. Τα βρέφη τώρα προβλέπουν τις μελλοντικές θέσεις ενός κινούμενου αντικειμένου, καθώς όταν παρακολουθούν ένα αντικείμενο και προσωρινά το χάσουν από το οπτικό τους πεδίο, ψάχνουν περαιτέρω κατά μήκος της τροχιάς του (Piaget 1954· Piaget & Inhelder, 1967· Πανοπούλου – Μαράτου, 2000· Lehalle & Mellier, 2009).

Στο τέταρτο στάδιο, ο Piaget (1954) παρατηρεί ότι τα βρέφη αρχίζουν να αναγνωρίζουν τη μονιμότητα των αντικειμένων και αυτό αποδεικνύεται από την προθυμία τους να ψάξουν για τα κρυμμένα αντικείμενα. Πιο αναλυτικά, σε αυτό το στάδιο τα βρέφη ψάχνουν το αντικείμενο πίσω από ένα εμπόδιο, ακόμη και αν αυτό βρίσκεται εκτός του οπτικού τους πεδίου, αλλά μόνον εφόσον έχουν παρακολουθήσει το κρύψιμο του αντικειμένου. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Piaget και Inhelder (1967), τα βρέφη εξακολουθούν να μην έχουν σαφή εικόνα για την εύρεση του κρυμμένου αντικειμένου, καθώς αν αλλάξει το σημείο όπου κρύβουμε το αντικείμενο, ακόμη και αν όλη αυτή η διαδικασία συμβεί μπροστά τους, είναι πιθανόν να αναζητήσουν το αντικείμενο στην πρώτη κρυψώνα (βλ. επίσης Lehalle & Mellier, 2009). Η αντίδραση αυτή υποδηλώνει ότι τα βρέφη αντιλαμβάνονται πως η

θέση του αντικειμένου εξαρτάται από τις προηγούμενες επιτυχημένες ενέργειές τους και όχι από τις μετακινήσεις του αντικειμένου που είναι ανεξάρτητες από τις δικές τους πράξεις.

Το πέμπτο στάδιο χαρακτηρίζεται από την προοδευτική απόκτηση των χωρικών σχέσεων, οι οποίες ευνοούν στον πληρέστερο σχηματισμό της έννοιας του αντικειμένου. Τώρα, το βρέφος δεν ψάχνει για το αντικείμενο στην πρωταρχική θέση, αλλά το εντοπίζει κατευθείαν στην τελευταία θέση που αυτό καταλήγει. Έτσι, το βρέφος μαθαίνει να λαμβάνει υπόψη του τις διαδοχικές μετατοπίσεις του αντικειμένου που γίνονται αντιληπτές στο οπτικό του πεδίο. Τα νέα αυτά επιτεύγματα, ωστόσο, παρατηρούνται μόνον όταν το αντικείμενο κρυφτεί μπροστά στο βρέφος και μόνον όταν οι μετατοπίσεις του αντικειμένου είναι εύκολες και περιορισμένες (Piaget & Inhelder, 1967). Αντίθετα, αν οι μετατοπίσεις του αντικειμένου είναι περίπλοκες, το βρέφος δεν μπορεί να τις θυμάται, καθώς δεν διαθέτει μια λογική έννοια του χώρου και έτσι δεν μπορεί να τις οργανώσει κατά ομάδες, προσιτές στην αναπαράσταση και στη μνήμη του. Συνεπώς, όπως τονίζει ο Piaget (1954), το βρέφος κατά το πέμπτο στάδιο εξακολουθεί να μην αντιλαμβάνεται την έννοια του αντικειμένου όπως οι ενήλικες.

Μετά τους 19 μήνες το βρέφος αποκτά την ικανότητα να εντοπίζει τα αντικείμενα, ακόμη κι αν οι μετατοπίσεις τους δεν συμβαίνουν μέσα στο οπτικό του πεδίο (Piaget, 1954). Το βρέφος κατά το έκτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου καταφέρνει να χρησιμοποιήσει στοιχειώδεις παραγωγικούς συλλογισμούς και να κατανοήσει ότι το αντικείμενο παραμένει το ίδιο ανεξάρτητα από τις μετατοπίσεις του (βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967· Πανοπούλου – Μαράτου, 2000· Lehalle & Mellier, 2009).

Όπως προαναφέραμε, ο σχηματισμός της έννοιας του αντικειμένου συσχετίζεται, επίσης, με την οργάνωση του χώρου, του χρόνου και της αιτιότητας, έννοιες οι οποίες οδηγούν σταδιακά το βρέφος στη διάκριση εαυτού – άλλου και στο σχηματισμό ανώτερων νοητικών λειτουργιών. Πιο ειδικά, όσον αφορά στην έννοια του χώρου κατά τα πρώτα δυο στάδια της αισθησιοκινητικής περιόδου, οι Piaget και Inhelder (1967) τονίζουν ότι δεν υπάρχει για το βρέφος ένας ενιαίος χώρος που να περιλαμβάνει τα αντικείμενα, τα υποκείμενα και τα φαινόμενα σαν περιεχόμενά του. Καθώς το βρέφος κατά τους πρώτους μήνες δεν είναι ικανό να αναγνωρίσει και να τοποθετήσει τον εαυτό του στον ενιαίο χώρο, αντιλαμβάνεται μόνο εκείνες τις

χωρικές ιδιότητες, οι οποίες έχουν δημιουργηθεί από την άμεση πράξη, και συλλαμβάνει τις μετακινήσεις των αντικειμένων μόνο ως επεκτάσεις των πράξεών του (Piaget, 1954).

Κατά το τρίτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, ο Piaget (1954) υποστηρίζει ότι, παράλληλα με την αρχή της διαμόρφωσης της έννοιας της μονιμότητας του αντικειμένου, δημιουργείται μια έννοια του χώρου και μέσω των ομαδοποιήσεων συντονίζονται και γίνονται υποκειμενικές. Ο τύπος της συμπεριφοράς που αποτελεί αφετηρία για τη διαμόρφωση της έννοιας του χώρου κατά το τέταρτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου είναι η εφαρμογή των ήδη γνωστών μέσων σε νέες καταστάσεις.

Η απόκτηση της έννοιας της σχετικής μετατόπισης των αντικειμένων αποτελεί, για τον Piaget (1954), μια ουσιαστική πρόοδο στην κατανόηση της έννοιας του χώρου. Κατά το πέμπτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, το βρέφος συλλαμβάνει το χώρο ως έναν ομοιογενή τομέα, στον οποίο τα αντικείμενα μετατοπίζονται σε σχέση το ένα με το άλλο. Οτιδήποτε γίνεται άμεσα αντιληπτό μπορεί, επομένως, να οργανωθεί σε έναν κοινό χώρο ή σε ένα ομοιογενές περιβάλλον μετατοπίσεων. Επιπλέον, το βρέφος γίνεται ενήμερο για τις μετατοπίσεις και έτσι τις εντοπίζει σε σχέση με άλλες. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Piaget, η νοητική κατασκευή, η οποία καθιστά πιθανή αυτήν την επεξεργασία των χωρικών αντιλήψεων δεν ξεπερνά ακόμα την ίδια την αντίληψη, προκειμένου να δημιουργηθεί η αληθινή αναπαράσταση των μετακινήσεων. Συνεπώς, από τη μια πλευρά, το βρέφος δεν λαμβάνει υπόψη του τις μετατοπίσεις που λαμβάνουν χώρα εκτός του οπτικού του πεδίου, από την άλλη, δεν αναπαριστά τις δικές του συνολικές μετακινήσεις, εκτός αυτών που είναι άμεσα αντιληπτές.

Με τη βοήθεια της νοητικής αναπαράστασης, και συγκεκριμένα με την αναπαράσταση των αμοιβαίων χωρικών σχέσεων και την αναπαράσταση των μετατοπίσεων του ίδιου του σώματος, σχηματίζεται η έννοια του χώρου κατά το έκτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου. Το βρέφος για να τοποθετήσει τον εαυτό του στο χώρο χρειάζεται την αναπαράσταση του εαυτού του και των μετατοπίσεών του από μια άλλη, εξωτερική γωνία. Αν το βρέφος δεν αποκτήσει αυτήν την ικανότητα τότε θα μπορεί να αντιληφθεί μόνο τις άμεσες κινήσεις του, χωρίς να τις τοποθετεί σε έναν εξωτερικό κόσμο, κοινό τόσο για το ίδιο όσο και για τα αντικείμενα. Η διαδικασία αυτή, που πριν αποτελούσε ένα χωρικό εγωκεντρισμό, τείνει να

εξαφανιστεί από τη στιγμή που το βρέφος τοποθετεί τον εαυτό του στο χώρο και παύει να τον αντιλαμβάνεται ως λειτουργία του (Piaget, 1954).

Αναφορικά με την έννοια και την οργάνωση του χρόνου, οι πράξεις και οι κινήσεις του βρέφους, κατά τα δυο πρώτα στάδια της αισθησιοκινητικής περιόδου, είναι εμπειρικές, χωρίς αντίληψη των χρονικά διαδοχικών γεγονότων (Piaget, 1954, βλ. επίσης Πανοπούλου – Μαράτου, 2000). Στο τρίτο στάδιο, αντίθετα, οι πράξεις του βρέφους τροποποιούνται, καθώς αρχίζει να ενεργεί πάνω σε αντικείμενα έξω από το σώμα του. Το βρέφος τώρα είναι σε θέση να αντιληφθεί μια ακολουθία γεγονότων, όταν την έχει προκαλέσει το ίδιο ή όταν το πριν και το μετά αφορά τη δραστηριότητά του. Εάν όμως, τα αντιληπτά φαινόμενα συμβούν ανεξάρτητα από αυτό, τότε το βρέφος δεν αντιλαμβάνεται τη σειρά των γεγονότων.

Κατά τη διάρκεια του τέταρτου σταδίου, ο Piaget (1954) υποστηρίζει ότι ο χρόνος, αρχικά εμφανής στην προσωπική δράση μόνο, αρχίζει να εφαρμόζεται σε γεγονότα εξωτερικά από τον εαυτό. Πιο αναλυτικά, στο τέταρτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, το βρέφος λαμβάνει υπόψη του τις πράξεις πάνω στα αντικείμενα και για πρώτη φορά είναι ικανό να συγκρατεί μια σειρά γεγονότων, ανεξάρτητα από την προσωπική του πράξη, και να την ταξινομεί χρονικά. Στο πέμπτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου ο χρόνος ξεπερνάει τη διάρκεια της προσωπικής δραστηριότητας του βρέφους και στρέφεται προς τα ίδια τα αντικείμενα, διαμορφώνοντας έτσι μια συνεχή και συστηματική σύνδεση που ενώνει τα γεγονότα του εξωτερικού κόσμου μεταξύ τους.

Τέλος, κατά το έκτο στάδιο, το βρέφος είναι ικανό να αποδεσμευτεί από τις χρονικές σειρές που χρησιμοποιούσε ως τώρα, οι οποίες ήταν σύντομες και εξαρτημένες από ένα συγκεκριμένο αντικείμενο, και να χρησιμοποιήσει τη μνήμη του. Μέσω της ανάκλησης παρελθοντικών γεγονότων, το βρέφος καταφέρνει να ξεπεράσει το παρόν, να καταλάβει το παρελθόν, να κατανοήσει το μέλλον. Έτσι, σύμφωνα με τον Piaget (1954), το βρέφος χρησιμοποιώντας τη νοητική αναπαράσταση δομεί και κατανοεί πλήρως την έννοια του χρόνου, κατορθώνοντας να αποστασιοποιηθεί χρονικά από το εδώ και το τώρα.

Όσον αφορά στην ανάπτυξη της αιτιότητας, ο Piaget (1954) επισημαίνει ότι αν και το βρέφος, κατά τα δυο πρώτα στάδια της αισθησιοκινητικής περιόδου, είναι ικανό να αναγνωρίσει το μπουκάλι του βλέποντας μόνον ένα μέρος από αυτό, δεν μπορούμε, ωστόσο, να κάνουμε λόγο για αναγνώριση σχέσεων αιτιότητας. Όπως

εξηγεί, το βρέφος σε αυτήν την ηλικία δεν έχει κατανοήσει ακόμη την έννοια του μόνιμου αντικειμένου, του χώρου και του χρόνου, ούτε και τις ίδιες τις ιδιότητες του αντικειμένου, οι οποίες βρίσκονται σε έναν ετερογενή και κομματιασμένο χώρο. Αντιθέτως, το αντικείμενο και οι ιδιότητές του εκλαμβάνονται από το βρέφος σαν σύνολο.

Από το τρίτο στάδιο, σύμφωνα με τον Piaget (1954), μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα την ύπαρξη ενός συστηματικού ενδιαφέροντος για τις αιτιώδεις σχέσεις. Τώρα η αρχική αιτιότητα αρχίζει να διαφοροποιείται και να παίρνει μορφή που θα τελειοποιηθεί κατά το έκτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου. Κατά τη διάρκεια του τέταρτου σταδίου, τα ίδια τα αντικείμενα αρχίζουν να αποκτούν σχέσεις αιτιότητας, μόνον όμως, όταν τα αντικείμενα σχετίζονται με τις πράξεις και τις επιθυμίες του ίδιου του βρέφους. Η νέα αντίληψη των αιτιωδών σχέσεων δεν είναι μαγική, όπως στα προηγούμενα στάδια, αλλά το βρέφος με τη συμπεριφορά του αποδίδει στο αντικείμενο μια δική του πρόθεση.

Στο πέμπτο στάδιο το βρέφος είναι ικανό να αντιληφθεί τη διαδικασία που πρέπει να κάνει για να κυλήσει για παράδειγμα μια μπάλα. Το βρέφος τώρα πράττει και ενεργεί με ένα σχέδιο συμπεριφοράς. Κατά το έκτο στάδιο της αισθησιοκινητικής περιόδου, το βρέφος γίνεται ικανό να κατανοεί όχι μόνο τις σχέσεις αιτιότητας που είναι άμεσα συνδεδεμένες με την αισθητηριακή αντίληψη, αλλά και τις σχέσεις αιτιότητας μεταξύ των αντικειμένων, χωρίς να χρειάζεται πλέον να τις δει να συμβαίνουν μπροστά του (Piaget, 1954).

Συνοψίζοντας, όσον αφορά στη δόμηση του υποκειμένου, ο Piaget (1952, 1954, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967· Πανοπούλου – Μαράτου, 2000· Lehalle & Mellier, 2009) υποστηρίζει ότι το βρέφος αρχικά δεν έχει επίγνωση του εαυτού του και αδυνατεί να προβεί στη διάκριση εαυτού – άλλου. Κατά τα πρώτα στάδια της αισθησιοκινητικής περιόδου, το βρέφος βρίσκεται σε μια εγωκεντρική κατάσταση, κατά την οποία θεωρεί ότι όλα είναι επικεντρωμένα στον εαυτό του και όλα ρυθμίζονται από αυτό. Στα επόμενα στάδια αυτής της περιόδου, το βρέφος δημιουργεί και κατανοεί σημαντικές έννοιες, όπως την έννοια της μονιμότητας του αντικειμένου, τις χωρο – χρονικές σχέσεις, την έννοια της αιτιότητας, και έτσι καταφέρνει να τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα σε ένα σταθερό και μόνιμο κόσμο. Τώρα πια το βρέφος γίνεται ικανό να αναγνωρίσει και να κατανοήσει ότι ο κόσμος είναι ανεξάρτητος από τις πράξεις του και δεν ρυθμίζεται από αυτές, με αποτέλεσμα

να σχηματίζει μια έννοια για τον εαυτό του και να μπορεί να διακρίνει τον άλλο ως ξεχωριστή, ολική οντότητα.

Γέφυρες μεταξύ Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, Ψυχανάλυσης και Γνωστικής Ψυχολογίας

Ο Piaget (1952, 1954, 1964) ταυτίζει χρονικά την ανάπτυξη του εαυτού με την ανάπτυξη της συμβολικής, αναπαραστατικής σκέψης. Κατά τον Piaget, μέσω της μνήμης και της γλώσσας δομείται σταδιακά η έννοια του εαυτού. Πρόκειται, λοιπόν, για έναν εννοιακό και γνωστικό εαυτό που αναδύεται γύρω στους 18 με 24 μήνες. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναφερθούμε, κυρίως, στην ανάπτυξη του προ-συμβολικού και προ-λεκτικού εαυτού. Συγκεκριμένα, παραθέτουμε τη θεωρία του Stern (1977, 1983, 1985, 1993) και τη θεωρία του Neisser (1988, 1991, 1993) για τον εαυτό. Οι παραπάνω θεωρητικοί, αν και προέρχονται από διαφορετικά επιστημονικά πεδία (από την Ψυχανάλυση ο πρώτος, από τη Γνωστική Ψυχολογία ο δεύτερος), θεώρησαν σημαντικά τα σύγχρονα ευρήματα της βρεφικής ψυχολογίας και τα ενσωμάτωσαν στις θεωρίες τους για την ανάπτυξη του εαυτού.

Ο Εαυτός κατά τον Daniel Stern

Στο παρόν υποκεφάλαιο, παραθέτουμε τη θεωρία του Stern (1983, 1985, 1993) για την ανάπτυξη και την ανάπτυξη των τεσσάρων αισθήσεων του εαυτού. Σύμφωνα με τον Stern (1985), ο εαυτός και τα όριά του αποτελούν ένα πανάρχαιο ζήτημα σε όλες τις επιστήμες και η αίσθηση του εαυτού και του άλλου είναι καθολικά φαινόμενα που επηρεάζουν την κοινωνική ζωή.

Ο Stern (1985) θεωρεί ότι η ανάλυση και η κατανόηση της «αίσθησης¹ του εαυτού²» είναι πολύ σημαντική, προκειμένου να συλλάβουμε τον υποκειμενικό και το διυποκειμενικό κόσμο των νεογνών και των βρεφών. Ειδικότερα, υποθέτει ότι αρκετές αισθήσεις του εαυτού υπάρχουν πριν από την εμφάνιση της γλώσσας και της αυτεπίγνωσης. Η αίσθηση του εαυτού κατά τους πρώτους 18 μήνες συνδιαμορφώνεται από την αίσθηση της δράσης, της φυσικής συνοχής, της χρονικής συνέχειας, της πρόθεσης, της συναισθηματικότητας, της μετάδοσης νοήματος και του υποκειμενικού εαυτού. Με την ανάπτυξη της γλώσσας και της αυτεπίγνωσης, αναδύεται η υποκειμενική εμπειρία μιας αίσθησης του εαυτού, η οποία είναι κοινή σε

¹ Η μη αυτο-στοχαστική (non-self-reflexive) επίγνωση, η άμεση και αδιαμεσολάβητη από έννοιες εμπειρία, D. Stern, *The Interpersonal World of the Infant*, Basic Books, United States of America 1985, σ. 7.

² Ένα σταθερό σχήμα επίγνωσης που προκύπτει κατά τις πράξεις του βρέφους ή τις νοητικές διαδικασίες, και οργανώνει τις μη λεκτικές, υποκειμενικές εμπειρίες, ό.π., σ. 7.

όλους και παρέχει σημαντικές πληροφορίες για την κατανόηση του διαπροσωπικού κόσμου των βρεφών. Συνεπώς, η αυτεπίγνωση και η γλώσσα επεξεργάζονται αυτές τις ήδη υπάρχουσες αισθήσεις του εαυτού και τις μετατρέπουν σε νέες εμπειρίες.

Τα βρέφη αρχίζουν να βιώνουν μια αίσθηση ενός αναδυόμενου εαυτού από τη γέννηση. Όπως τονίζει ο Stern (1977, 1983, 1985), τα βρέφη δεν βιώνουν ποτέ μια περίοδο απόλυτης αδιαφοροποίητης κατάστασης μεταξύ εαυτού – άλλου και δεν βρίσκονται σε καμία κατάσταση σύγχυσης στην αρχή ή σε οποιοδήποτε άλλο στάδιο της βρεφικής ηλικίας. Αντιθέτως, τα βρέφη από την αρχή της ζωής τους διαθέτουν μια σειρά από έμφυτα καθορισμένες αντιληπτικές προτιμήσεις, τάσεις για γνώση ή για σκέψη, ικανότητα για συναισθηματική έκφραση, προσχεδιασμένη επίγνωση των διαδικασιών αυτο-ρύθμισης, αναζήτηση και επιλεκτική αντίδραση στα εξωτερικά κοινωνικά ερεθίσματα (Stern, 1977).

Ο Stern (1985) διακρίνει τέσσερις διαφορετικές αισθήσεις του εαυτού, κάθε μια από τις οποίες ορίζουν ένα διαφορετικό πεδίο εμπειριών και κοινωνικών σχέσεων. Πιο αναλυτικά, από τη γέννηση μέχρι τους δυο μήνες διαμορφώνεται η αίσθηση του αναδυόμενου εαυτού. Από τους δυο έως τους έξι μήνες διαμορφώνεται η αίσθηση του πυρηνικού εαυτού και από τους επτά μέχρι τους 15 μήνες διαμορφώνεται η αίσθηση του υποκειμενικού εαυτού. Τέλος, από τους 15 με 18 μήνες και έπειτα διαμορφώνεται η αίσθηση του λεκτικού εαυτού. Αυτές οι αισθήσεις του εαυτού δεν θεωρούνται ως διαδοχικές φάσεις που αντικαθιστούν η μια την άλλη. Αντιθέτως, από τη στιγμή που θα διαμορφωθεί κάθε αίσθηση του εαυτού, παραμένει πλήρως λειτουργική και ενεργή καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, δηλαδή οι τέσσερις αισθήσεις του εαυτού συν-αναπτύσσονται και συνυπάρχουν δια βίου.

Η αίσθηση του αναδυόμενου εαυτού αποτελεί μια άμεση, μη στοχαστική επίγνωση της εμπειρίας που βιώνει το βρέφος με τους γονείς του, όταν αυτοί, προκειμένου να καλύψουν τις φυσιολογικές του ανάγκες, αλληλεπιδρούν μαζί του (Stern, 1985). Οι διαδικασίες που ακολουθούν οι γονείς για να εκπληρώσουν τις βασικές ανάγκες του βρέφους, όπως η διαδικασία του ταΐσματος ή του ύπνου, συνοδεύονται από κοινωνικές συμπεριφορές, όπως χάρδια, αγκαλιές, ομιλία, τραγούδια και γκριμάτσες, και από συναισθήματα, όπως χαρά, τρυφερότητα, αγάπη, έκπληξη, άγχος (Stern, 1983). Δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στη μεταξύ τους κοινωνική αλληλεπίδραση, οι γονείς αποδίδουν στο βρέφος προθέσεις και κίνητρα (Stern, Beebe, Jaffe & Bennett, 1977) και του συμπεριφέρονται ως ένα ον που έχει

μια αίσθηση του εαυτού και που καταλαβαίνει, του συμπεριφέρονται δηλαδή σαν να είναι αυτό που θα γίνει στο μέλλον. Έτσι οι γονείς, αφενός θεωρούν το βρέφος τους ως ένα άμεσα εξαρτώμενο από αυτούς ον που στηρίζεται σε αυτούς για την κάλυψη των αναγκών του, αφετέρου ως έναν αναπτυσσόμενο άνθρωπο με υποκειμενικές εμπειρίες, κοινωνικές ευαισθησίες και μια αίσθηση ενός αναπτυσσόμενου εαυτού. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο Stern (1985), οι γονείς μερικές φορές δεν συνειδητοποιούν τη σημαντικότητα αυτών των κοινωνικών στοιχείων και επικεντρώνονται στη φροντίδα αυτή καθαυτή, χωρίς να δίνουν σημασία στα μέσα και τη διαδικασία που χρησιμοποιούν.

Από τη γέννηση μέχρι τους δυο μήνες, το βρέφος βιώνει τις εμπειρίες του ως ξεχωριστές και ασύνδετες. Ο τρόπος με τον οποίο θα καταφέρει να συσχετίσει μεταξύ τους αυτά τα ασύνδετα βιώματα, βασίζεται στη διαδικασία της αναδυόμενης οργάνωσης και των αποτελεσμάτων της. Σύμφωνα με τον Stern (1985), το βρέφος δεν βιώνει μόνο μια αίσθηση του αποτελέσματος της οργάνωσης των ασύνδετων πληροφοριών, αλλά και αυτή καθαυτή τη διαδικασία της αναδυόμενης οργάνωσης. Όπως αναφέρει, «η εμπειρία της αναδυόμενης οργάνωσης και του αποτελέσματος είναι η αναδυόμενη αίσθηση του εαυτού» (ό.π., σ. 45). Προκειμένου το βρέφος να έχει οποιαδήποτε διαμορφωμένη αίσθηση του εαυτού, πρέπει να υπάρξει κάποια ουσιαστική οργάνωση, η οποία να βιώνεται ως σημείο αναφοράς. Μια τέτοια πρώτη οργάνωση αφορά στο βρεφικό σώμα, στη συνοχή του, στις πράξεις του, στις εσωτερικές συναισθηματικές καταστάσεις του και στη μνήμη όλων αυτών. Η αίσθηση του αναδυόμενου εαυτού αφορά στη μάθηση της σχέσης μεταξύ των αισθητηριακών εμπειριών του βρέφους. Μέσω της μάθησης, οι ασύνδετες αισθητικές εμπειρίες του βρέφους αρχίζουν να οργανώνονται και αναπτύσσονται περαιτέρω με την εμφάνιση του πυρηνικού εαυτού.

Οι επιμέρους διαδικασίες που βοηθούν το βρέφος να μάθει τον κόσμο, δηλαδή να συνδέσει τις εμπειρίες και να συντονίσει τις πληροφορίες που προέρχονται από διαφορετικές αντιληπτικές πηγές, είναι η ατροπική, φυσιολογική αντίληψη και τα συναισθήματα ζωτικότητας. Σύμφωνα με τον Stern (1985), τα βρέφη φαίνεται να έχουν μια έμφυτη γενική ικανότητα, η οποία ονομάζεται ατροπική αντίληψη, και είναι υπεύθυνη για τη μεταφορά και τη μετάφραση των πληροφοριών από μια αίσθηση σε μια άλλη. Ο τρόπος με τον οποίο γίνεται αυτή η αισθητηριακή μεταφορά και μετατροπή δεν είναι γνωστός. Προφανώς, οι πληροφορίες δεν βιώνονται σαν να

ανήκουν σε κάποια συγκεκριμένη αίσθηση, αλλά κωδικοποιούνται σε κάποια υπερτροπική μορφή. Συνεπώς, η ατροπική αντίληψη δεν αφορά μια απλή διαδικασία άμεσης μετάφρασης μεταξύ των αισθήσεων. Αντιθέτως, μέσω του δια-τροπικού συνδυασμού και του δια-αντιληπτικού συντονισμού των αισθήσεων, το βρέφος μεταφέρει πληροφορίες από τη μια αίσθηση στην άλλη, και έτσι γίνεται ικανό να βιώνει τις αισθήσεις του ενωμένες και να αναγνωρίζει τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Η φυσιολογική αντίληψη, έννοια την οποία εισηγήθηκε ο Werner (βλ. Stern, 1985), αποτελεί ένα είδος ατροπικής αντίληψης, καθώς η εμπειρία ενός συναισθήματος δεν είναι συνδεδεμένη με μια συγκεκριμένη αισθητηριακή, αντιληπτική τροπικότητα.

Η τρίτη χαρακτηριστική μορφή εμπειρίας που προκύπτει άμεσα από τη συναναστροφή με τους ανθρώπους είναι τα συναισθήματα ζωτικότητας (Stern, 1985, 1993). Τα συναισθήματα ζωτικότητας και η ατροπική, φυσιολογική αντίληψη αναφέρονται στην αντίληψη ποιότητων ανθρώπων και πραγμάτων. Ειδικότερα, τα συναισθήματα ζωτικότητας είναι διαφορετικά από τα κατηγορικά συναισθήματα και γίνονται αντιληπτά σε καταστάσεις εσωτερικής παρώθησης, διάθεσης και έντασης. Ο Stern περιγράφει τα συναισθήματα ζωτικότητας με δυναμικούς (dynamic), κινητικούς (kinetic) όρους, όπως «ξέσπασμα» (surging - bursting), «σβήσιμο» (fading away), «βιασύνη» (fleeting), «έκρηξη» (explosive), «σταδιακή αύξηση της έντασης» (crescendo), «σταδιακή μείωση της έντασης» (descrescendo), «αίσθηση του παλλόμενου» (pulsing), «αίσθηση κυματισμού» (wavering). Τα συναισθήματα ζωτικότητας αφορούν όλες τις ζωτικής σημασίας διαδικασίες, όπως την αναπνοή, την πείνα, τον ύπνο, το ξύπνημα, το πήγαινε – έλα των συγκινήσεων και των σκέψεων που βιώνει το βρέφος εσωτερικά ή μέσω της συμπεριφοράς των άλλων ανθρώπων. Οι διαφορετικές μορφές αισθήσεων που αποσπώνται από αυτές τις διαδικασίες επιδρούν στον οργανισμό και είναι πανταχού παρούσες, ασχέτως αν έχουμε ή όχι συνείδηση των συναισθημάτων ζωτικότητας. Τέλος, τα συναισθήματα ζωτικότητας βοηθούν το βρέφος να αντιληφθεί τις πράξεις και να τις κατηγοριοποιήσει σύμφωνα με τα συναισθήματα ζωτικότητας που αυτές εκφράζουν.

Η ατροπική, φυσιολογική αντίληψη και τα συναισθήματα ζωτικότητας, δεν αποτελούν τους μοναδικούς τρόπους ολοκλήρωσης των ξεχωριστών αισθητικών εμπειριών του εαυτού και του εαυτού – άλλου. Υπάρχουν, επίσης, γνωστικές λειτουργίες, όπως η αφομοίωση, η συμμόρφωση, η ανακάλυψη αντιληπτικών

σταθερών και η συνειρμική μάθηση, που παρέχουν στο βρέφος διαφορετικούς τρόπους εμπειρίας ενός αναδυόμενου εαυτού και ενός αναδυόμενου άλλου.

Στους δυο με τρεις μήνες, το βρέφος αρχίζει να δίνει την εντύπωση ενός αρκετά διαφορετικού ανθρώπου, πιο ικανού να εμπλέκεται σε κοινωνικές αλληλεπιδράσεις. Το βρέφος από τους δυο έως τους έξι μήνες έχει μάθει να αντιλαμβάνεται το σχήμα του ανθρώπινου προσώπου, τη φωνή, την αφή. Επίσης, έχει κατανοήσει τη χρονικότητα της ανθρώπινης συμπεριφοράς, το νόημα των διαφόρων αλλαγών και παραλλαγών που γίνονται με ορισμένο χρόνο και ρυθμό, τα κοινωνικά σήματα και τους τύπους που είναι αποτελεσματικά για το ξεκίνημα, τη διατήρηση, το τελείωμα ή την αποφυγή μιας αμοιβαίας αλληλεπίδρασης με τη μητέρα (Stern, 1977). Οι πράξεις, τα σχέδια, τα συναισθήματα και οι γνώσεις του βρέφους φαίνονται να μπορούν να συνδυαστούν και να επικεντρωθούν περισσότερο στη διαπροσωπική επικοινωνία. Όπως τονίζει ο Stern (1985), το βρέφος δεν είναι απλά πιο κοινωνικό, πιο προσεκτικό ή πιο έξυπνο, αλλά φαίνεται να προσεγγίζει τη διαπροσωπική σχέση με μια πιο οργανωμένη προοπτική. Αυτή η νέα προοπτική το κάνει να νιώθει πως έχει μια πιο ενσωματωμένη αίσθηση του εαυτού, μια αίσθηση ενός ευδιάκριτου και συνεχούς οργανισμού, μια αίσθηση συνοχής και μια αίσθηση των άλλων ανθρώπων ως ευδιάκριτες και ξεχωριστές οντότητες. Έτσι, από τους δυο με τρεις μήνες το βρέφος έχει τέσσερις νέες και σημαντικές αισθήσεις, την αίσθηση της αυτενέργειας, την αίσθηση της σωματικής συνοχής, την αίσθηση της συναισθηματικότητας και την αίσθηση της ιστορικότητας του εαυτού στο χρόνο, δηλαδή της μνήμης.

Η ολοκλήρωση αυτών των τεσσάρων βασικών αισθήσεων του εαυτού σε ένα κοινωνικό, υποκειμενικό πλαίσιο οδηγεί στην αίσθηση του πυρηνικού εαυτού. Ο πυρηνικός εαυτός αποτελεί μια εμπειρική αίσθηση γεγονότων, και, όπως και ο αναδυόμενος εαυτός, λειτουργεί πέρα από τη συνείδηση. Αυτός είναι και ο λόγος που ο Stern (1985) χρησιμοποιεί την έκφραση αίσθηση του πυρηνικού εαυτού και όχι έννοια ή γνώση ή συνείδηση του πυρηνικού εαυτού. Κάθε μια από αυτές τις τέσσερις αισθήσεις του πυρηνικού εαυτού μπορεί να θεωρηθεί ως μια σταθερά του εαυτού, η οποία δεν αλλάζει, παρά τις αλλαγές που συμβαίνουν εσωτερικά και εξωτερικά από τον εαυτό. Για να μπορέσουν αυτές οι σταθερές να εγκαθιδρυθούν και να ολοκληρωθούν κατά το πρώτο μισό έτος της ζωής, το βρέφος πρέπει να έχει τις κατάλληλες ευκαιρίες στην καθημερινή ζωή, και ειδικά μέσα στην κοινωνική αλληλεπίδραση με τη μητέρα.

Πιο αναλυτικά, ο χρόνος και το περιεχόμενο της αλληλεπίδρασης μητέρας – βρέφους αποτελούν σημαντικές ευκαιρίες, έτσι ώστε το βρέφος να αναγνωρίσει τις παραπάνω σταθερές, και, επομένως, να εξειδικεύσει τον πυρηνικό εαυτό και τον πυρηνικό άλλο. Κατά τον Stern (1977, 1985), από το δεύτερο μέχρι τον έκτο μήνα το βρέφος βιώνει την πιο κοινωνική περίοδο της ζωής του, καθώς από τους δυο με τρεις μήνες το χαμόγελο από αντανάκλαστική ενέργεια γίνεται κοινωνική απάντηση (Emde, Campos, Reich & Gaensbauer, 1978), εμφανίζονται οι φωνοποιήσεις που απευθύνονται στους άλλους, επιδιώκεται εντονότερα η αμοιβαία βλεμματική επαφή, γίνεται εμφανέστερη η προτίμηση για το ανθρώπινο πρόσωπο και την ανθρώπινη φωνή. Επιπλέον, στο διάστημα αυτό το βρέφος υφίσταται βιολογικές και συμπεριφορικές αλλαγές που του επιτρέπουν να γίνει πιο ικανός σύντροφος στην επικοινωνία. Από την πλευρά της μητέρας, είναι παρούσες η διαισθητική μητρική ομιλία, οι βρεφικές γκριμάτσες, οι προσαρμοσμένες στις ανάγκες του βρέφους σωματικές στάσεις, τα χάρδια, τα τραγούδια και οι φωνοποιήσεις. Αυτή η αμοιβαία αλληλεπίδραση μητέρας – βρέφους, σε συνδυασμό με όλες τις παραπάνω συμπεριφορές που την χαρακτηρίζουν, συμβάλλουν σημαντικά στην ανακάλυψη των τεσσάρων σταθερών του πυρηνικού εαυτού και του πυρηνικού άλλου.

Η αίσθηση της αυτενέργειας, της σωματικής συνοχής, της συναισθηματικότητας και της ιστορικότητας του εαυτού στο χρόνο απαρτιώνονται σε μια οργανωμένη υποκειμενική εμπειρία για το βρέφος μέσω της μνήμης. Η μνήμη συμβάλλει στη διαδικασία της ολοκλήρωσης των ποικίλων χαρακτηριστικών της εμπειρίας. Μια εμπειρία, όπως βιώνεται στον πραγματικό χρόνο, δεν έχει μια πλήρως διαμορφωμένη δομή μέχρι να ολοκληρωθεί και να ανήκει πια στο παρελθόν. Η δομή της τότε ανακατασκευάζεται στη μνήμη. Ο Stern (1985) διευκρινίζει ότι η επεισοδιακή μνήμη, συγκεκριμένα, είναι αυτή που συμβάλλει στην απαρτίωση των τεσσάρων σταθερών του πυρηνικού εαυτού. Η επεισοδιακή μνήμη αναφέρεται στη μνήμη εμπειριών που συμβαίνουν σε πραγματικό χρόνο. Η βασική μονάδα της επεισοδιακής μνήμης είναι το επεισόδιο, το οποίο συνίσταται από μικρότερες υπομονάδες, όπως μνήμες αισθήσεων, αντιλήψεων, πράξεων, σκέψεων, συναισθημάτων και στόχων, που πριν γίνουν μνήμες συμβαίνουν σε χρονικές, φυσικές και αιτιώδεις σχέσεις και όλες μαζί συνιστούν ένα συνεκτικό επεισόδιο μιας συγκεκριμένης εμπειρίας.

Κατά τον Stern (1985), παράδειγμα μνημονικού επεισοδίου αποτελεί το επεισόδιο στήθος – γάλα. Το βρέφος πεινά, τοποθετείται στο στήθος (με τις συνοδεύουσες απτικές, οσφρητικές και οπτικές αισθήσεις), στρέφει το κεφάλι του, ανοίγει το στόμα του, αρχίζει να θηλάζει και να πίνει γάλα. Όταν αυτό το επεισόδιο επαναληφθεί, με σταθερά τα χαρακτηριστικά του βιώματος και ελάχιστες διαφορές, το βρέφος θα αρχίσει σύντομα να δημιουργεί ένα γενικευμένο επεισόδιο, μια γενικευμένη μνήμη ενός προσωπικού βιώματος. Αυτή η γενικευμένη μνήμη αποτελεί μια ατομική, προσωπική προσδοκία για το πώς θα εξελιχθούν τα πράγματα από στιγμή σε στιγμή. Συνεπώς, το γενικευμένο επεισόδιο δεν είναι μια συγκεκριμένη μνήμη και δεν περιγράφει ένα συγκεκριμένο γεγονός που συμβαίνει πάντα με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Η δομή της γενικευμένης μνήμης είναι μια αφαιρετική αναπαράσταση πολλαπλών ειδικών μνημονικών επεισοδίων, και έτσι μπορεί να προβλέψει και μια πιθανή πορεία των γεγονότων στο μέλλον.

Ο Stern (1985) προτείνει ότι το γενικευμένο επεισόδιο βασίζεται στις Αναπαραστάσεις των Αλληλεπιδράσεων που είναι Γενικευμένες. Το βρέφος έχει την ικανότητα να συγκεντρώνει εμπειρίες και να αποσπά, να υπολογίζει και να αναπαριστά τις πληροφορίες χωρίς τη χρήση της γλώσσας. Οι αναπαραστάσεις των γενικευμένων αλληλεπιδράσεων αποτελούν τη βασική μονάδα αναπαράστασης του πυρηνικού εαυτού και του πυρηνικού άλλου. Προκύπτουν από την άμεση αποτύπωση των πολλαπλών εμπειριών, όπως βιώνονται στην πραγματικότητα και ενσωματώνονται σε ένα σύνολο διαφόρων κινητικών, αντιληπτικών και συναισθηματικών ιδιοτήτων του πυρηνικού εαυτού. Συνεπώς, η ολοκλήρωση των τεσσάρων σταθερών και οι αναπαραστάσεις των γενικευμένων αλληλεπιδράσεων παρέχουν στο βρέφος μια ευδιάκριτη αίσθηση του πυρηνικού εαυτού και του πυρηνικού άλλου.

Εκτός όμως, από την αίσθηση του πυρηνικού εαυτού που βιώνει ένα βρέφος ηλικίας δυο έως επτά μηνών, βιώνει και μια αίσθηση του εαυτού με τον άλλο (Stern, 1977, 1985). Σε αντικειμενικό επίπεδο, το βρέφος αλληλεπιδρά με τον άλλο, δηλαδή συν-δημιουργούν μια εμπειρία, με σκοπό να επιτύχουν έναν από κοινού στόχο, η μεμονωμένη επίτευξη του οποίου θα ήταν απραγματοποίητη. Σε αυτήν την αμοιβαία αλληλεπίδραση, σε αυτό το «εμείς», η διάκριση εαυτού – άλλου διατηρείται. Το βρέφος συνυπάρχει με τον άλλο, ο οποίος ρυθμίζει τις εμπειρίες και τον εαυτό του βρέφους. Έτσι, για παράδειγμα, η μητέρα ρυθμίζει τη διέγερση του βρέφους στα

μεταξύ τους παιχνίδια, ρυθμίζει τη συναισθηματική ένταση του βρέφους αυξάνοντας ή μειώνοντας το γέλιο της, ρυθμίζει την προσκόλληση μέσω της φυσικής εγγύτητας και της ασφάλειας που παρέχει στο βρέφος, ρυθμίζει την κάλυψη των βιολογικών του αναγκών. Οι γονείς, επίσης, ρυθμίζουν τα κατηγορικά συναισθήματα που μπορεί να βιώσει ένα βρέφος. Στην πραγματικότητα, από τους δύο έως τους επτά μήνες ένα μεγάλο μέρος συναισθημάτων είναι δυνατόν να βιωθεί μόνο στην παρουσία και μέσω της διαδραστικής μεσολάβησης του άλλου, δηλαδή στη συνύπαρξη του βρέφους με ένα άλλο πρόσωπο. Τέλος, η αμοιβαία αλληλεπίδραση μητέρας - βρέφους μπορεί να ρυθμίσει την προσοχή, την περιέργεια και τη αλληλεπίδραση του βρέφους με τον κόσμο (Stern, Beebe, Jaffe & Bennett, 1977).

Το βρέφος, όπως προαναφέρθηκε, εισέρχεται στην κοινωνική αλληλεπίδραση με τον άλλο στηριζόμενο στις αναπαραστάσεις των γενικευμένων αλληλεπιδράσεων, οι οποίες βασίζονται στην υποκειμενική εμπειρία της σχέσης βρέφους – μητέρας (Stern, 1977, 1985). Παρομοίως, η μητέρα εισέρχεται στη μεταξύ τους επικοινωνία φέρνοντας τη δική της ιστορία, η οποία επηρεάζει την υποκειμενική εμπειρία της τρέχουσας επικοινωνίας. Στην πραγματικότητα, η παρατηρήσιμη αλληλεπίδραση στην οποία συμμετέχουν μητέρα και βρέφος αποτελεί τη γέφυρα μεταξύ δυο αρκετά ξεχωριστών υποκειμενικών κόσμων. Σε γενικές γραμμές, η αλληλεπίδραση είναι συμμετρική, καθώς οι πράξεις συσχετίζονται και συνδυάζονται. Στην πράξη όμως, όπως τονίζει ο Stern (1985), η αλληλεπίδραση δεν είναι συμμετρική, καθώς η μητέρα εισέρχεται με πολύ περισσότερη προσωπική ιστορία από αυτή του βρέφους. Η μητέρα δεν έχει μόνο αναπαραστάσεις για τον εαυτό της και το βρέφος της, αλλά και για τη μητέρα της, τον άντρα της και φυσικά πολλές άλλες αναπαραστάσεις.

Ωστόσο, εκτός από τις εμπειρίες που βιώνει το βρέφος σε σχέση με τον εαυτό του και τον άλλο, βιώνει, επίσης, εμπειρίες και με άψυχα αντικείμενα. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου η μητέρα συχνά εξοικειώνει το βρέφος με άψυχα αντικείμενα, τα οποία στην πορεία προσωποποιεί δίνοντάς τους ανθρώπινα χαρακτηριστικά, όπως κίνηση, συναισθήματα ζωτικότητας, ομιλία. Με αυτόν τον τρόπο η μητέρα διατηρεί τη ροή του παιχνιδιού μεταξύ βρέφους – αντικειμένου και αυξάνει το ενδιαφέρον και την εξερευνητική του συμπεριφορά. Μόλις η μητέρα εμπλουτίσει το αντικείμενο με όλα αυτά τα χαρακτηριστικά και αποσυρθεί, είναι πιθανό το βρέφος να συνεχίσει να το εξερευνά μόνο του. Έτσι, το αντικείμενο αποκτά, επίσης, ένα ρυθμιστικό ρόλο για τον εαυτό, καθώς μπορεί να αλλάξει την

εμπειρία του εαυτού. Ωστόσο, καθώς το βρέφος είναι ικανό πολύ πριν από τους έξι μήνες να διακρίνει μέσα στην κοινωνική αλληλεπίδραση τα έμφυχα από τα άφυχα, δηλαδή τα πρόσωπα από τα αντικείμενα, ο ρυθμιστικός ρόλος του προσωποποιημένου αντικειμένου διαρκεί λίγο (Stern, 1977, 1985).

Συνοπτικά, η ρύθμιση του βρεφικού εαυτού από τον άλλο και η σύντομη ρύθμισή του από τα αντικείμενα, αποδεικνύει τον κοινωνικό υποκειμενικό κόσμο του βρέφους. Μητέρα και βρέφος βιώνουν μια ισχυρή αίσθηση του εαυτού που είναι μαζί με τον άλλο. Το βίωμα αυτό είναι δυναμικό και εποικοδομητικό, και αναπτύσσεται και θεμελιώνεται κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης των σταθερών της αυτενέργειας, της συνοχής, της συναισθηματικότητας και της ιστορικότητας ως μνημονικού βιώματος. Όπως αναφέρει ο Stern (1985), «αυτή η αναπτυξιακή διαδικασία οδηγεί στη συνεχή κοινωνικοποίηση της εμπειρίας» (ό.π., σ. 123).

Το επόμενο σημαντικό βήμα συμβαίνει όταν το βρέφος ανακαλύπτει ότι τόσο το ίδιο όσο και οι άλλοι έχουν νου. Μεταξύ των επτά και εννέα μηνών το βρέφος συνειδητοποιεί ότι η εσωτερική υποκειμενική εμπειρία, το «υποκειμενικό περιεχόμενο» του μυαλού, μπορεί να μοιραστεί και με κάποιον άλλο. Τότε αναδύεται ο υποκειμενικός εαυτός και η διυποκειμενικότητα³, η οποία συμβαίνει μέσα σε ένα κοινό πλαίσιο νοήματος και με κοινά, μη λεκτικά, μέσα επικοινωνίας, όπως οι εκφράσεις του προσώπου, οι χειρονομίες, η στάση του σώματος. Στο πλαίσιο της διυποκειμενικότητας γίνεται, επίσης, ένα μερικό πέρασμα της διαπροσωπικής επαφής από τις φανερές πράξεις στις εσωτερικές υποκειμενικές καταστάσεις, γεγονός που προσδίδει στο βρέφος μια διαφορετική υπόσταση και μια άλλη κοινωνική αίσθηση (Stern, 1977, 1983, 1985, 1993).

Ο διαπροσωπικός κόσμος του βρέφους φαίνεται να είναι διαφορετικός μέσω της ενσυναίσθησης. Σε αυτό το στάδιο, όπως αναφέρει ο Stern (1985, 1993) το βρέφος μπορεί να βιώνει και τη διαδικασία. Τώρα, μπορεί κάποιος να αποδώσει στο βρέφος την ικανότητα όχι μόνο για φυσική, αλλά και για ψυχική εγγύτητα. Η επιθυμία του βρέφους να γνωρίσει και να αφεθεί να γίνει γνωστό με την έννοια της αμοιβαίας αποκάλυψης των υποκειμενικών εμπειριών, αποτελεί ένα ισχυρό κίνητρο, και ταυτόχρονα δημιουργεί το ερώτημα σε γονείς και βρέφος αν, τι, πώς, ποια και πόσα από τα υποκειμενικά βιώματα πράγματι θα μοιραστούν.

³ Ο Stern (2000), στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου *The Interpersonal World of the Infant*, αναθεωρεί την άποψή του για τη διυποκειμενικότητα και ενστερνίζεται τη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας, όπως διατυπώθηκε από τον Trevarthen (1977).

Οι υποκειμενικές εμπειρίες που μπορεί να μοιραστεί το βρέφος πρέπει να είναι τέτοιου είδους που να μην χρειάζονται μετάφραση στη γλώσσα, καθώς το βρέφος βρίσκεται ακόμη σε προγλωσσικό στάδιο. Ο Stern (1985) αναλύει τρεις τέτοιες νοητικές καταστάσεις, το μοίρασμα της εστίας της προσοχής, το μοίρασμα των προθέσεων επικοινωνίας και το μοίρασμα των συναισθηματικών καταστάσεων. Η χειρονομία του δείξιματος και η πράξη της ακολουθίας μιας άλλης οπτικής γραμμής είναι μεταξύ των πρώτων προφανών πράξεων που αποδεικνύουν το μοίρασμα της προσοχής. Όταν η μητέρα δείχνει κάτι στο βρέφος, το βρέφος πρέπει να σταματήσει να παρατηρεί το χέρι που δείχνει και να κοιτάζει στην κατεύθυνση που δείχνει, δηλαδή στο στόχο. Πριν τους εννέα μήνες το βρέφος δείχνει μια προκαταρκτική μορφή μοιράσματος μιας κοινής εστίας προσοχής με τη μητέρα του, ακολουθεί δηλαδή τη νοητή γραμμή της μητέρας του όταν αυτή στρέφει το κεφάλι της, συμπεριφορά που, φυσικά, κάνει και η μητέρα όταν το βρέφος κοιτάζει σε κάποια άλλη κατεύθυνση. Στους εννέα μήνες, ωστόσο, το βρέφος δεν ακολουθεί μόνο την κατεύθυνση του δειξιματος, αλλά αφού βρει τον στόχο, κοιτάζει πίσω τη μητέρα του και φαίνεται να χρησιμοποιεί την ανταπόκριση της μητέρας του για να βεβαιωθεί ότι έχει επιτύχει το σωστό στόχο (Butterworth & Cochran, 1980).

Το βρέφος γύρω στους εννιά μήνες επιδιώκει τη συνομιλία μέσω των χειρονομιών, της στάσης του σώματος, τις πράξεις και τις μη λεκτικές φωνοποιήσεις. Όπως εξηγεί ο Stern (1985), η πρόθεση για επικοινωνία είναι διαφορετική από την πρόθεση για απλή επιρροή ενός άλλου ανθρώπου. Η εμπρόθετη επικοινωνία χαρακτηρίζεται από την επίμονη συμπεριφορά του πομπού προς τον δέκτη προκειμένου να πετύχει το σκοπό του. Τα πιο άμεσα και κοινά παραδείγματα εμπρόθετης επικοινωνίας είναι οι μη λεκτικές μορφές απαίτησης, όταν δηλαδή το βρέφος θέλει κάτι που κρατάει η μητέρα του και προσπαθεί να το αποκτήσει σηκώνοντας το χέρι του, κάνοντας κινήσεις αδράγματος, κοιτάζοντας μια το αντικείμενο και μια τη μητέρα του, φωνοποιώντας σε έναν επιτακτικό και προστακτικό τόνο. Αυτές οι πράξεις που απευθύνονται σε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο αποδεικνύουν ότι το βρέφος αποδίδει μια εσωτερική νοητική κατάσταση σε αυτό το πρόσωπο, αποδίδει δηλαδή την κατανόηση της πρόθεσης του βρέφους και την ικανότητα εμπρόθετης ικανοποίησης.

Όταν το βρέφος στο τέλος του πρώτου χρόνου βιώνει συνθήκες αβεβαιότητας, κοιτάζει τη μητέρα στο πρόσωπο για να «διαβάσει» το συναισθηματικό της

περιεχόμενο, για να δει πώς και τι θα νιώσει αν προχωρήσει σε μια αβέβαιη πράξη, για να πάρει μια δεύτερη εκτίμηση που θα το βοηθήσει να λύσει την αβεβαιότητά του. Αν η μητέρα δείξει την ευχαρίστησή της χαμογελώντας, τότε το βρέφος θα προβεί στις αβέβαιες πράξεις. Αντιθέτως, αν η μητέρα δείξει φόβο ή ανησυχία, το βρέφος δεν θα επιχειρήσει οποιαδήποτε αβέβαιη πράξη (Ainsworth, 1969). Για να συμβεί αυτό το φαινόμενο της κοινωνικής αναφοράς, το βρέφος θα πρέπει εκ των προτέρων να έχει αποδώσει στη μητέρα την ικανότητα να έχει και να εκφράζει ένα συναίσθημα που έχει σχέση με τη δική του πραγματική ή πιθανή συναισθηματική κατάσταση, ένα συναίσθημα που το ίδιο θα μπορεί να μοιραστεί (Stern, 1985, 1993).

Το βρέφος με κάποιο τρόπο ταιριάζει τις συναισθηματικές καταστάσεις που βιώνει το ίδιο με τις συναισθηματικές καταστάσεις που βλέπει στον άλλο (Stern, 1983, 1993). Το ταίριασμα αυτό, ο Stern (1985) το ονομάζει δια-συναισθηματικότητα και αποτελεί την πρώτη, σπουδαιότερη και πιο άμεση μορφή μοίρασματος των υποκειμενικών εμπειριών. Επίσης, το συγκινησιακό αυτό μοίρασμα θεωρείται από τον Stern ως «το πρώτο μέσο και πρωτογενές υποκείμενο της επικοινωνίας» (ό.π., σ. 133). Από τους εννιά μέχρι τους 12 μήνες, όταν το βρέφος έχει αρχίσει το μοίρασμα των προθέσεων επικοινωνίας, της κοινής εστίασης της προσοχής, των συναισθημάτων και των πράξεων με ή χωρίς αντικείμενα, το συναισθηματικό μοίρασμα εξακολουθεί να έχει πρωτεύοντα ρόλο και να συνιστά την ουσία της επικοινωνίας με τη μητέρα.

Πιο αναλυτικά, ο Stern (1977, 1985) προτείνει ότι περίπου στους εννέα με 12 μήνες, το βρέφος ανακαλύπτει ότι αυτό και οι άλλοι άνθρωποι έχουν ξεχωριστούς νόες και ότι οι εσωτερικές υποκειμενικές εμπειρίες μπορούν να μοιραστούν. Η διυποκειμενικότητα προκύπτει στο όριο ενός «κβαντικού άλματος» (Stern, 1985, σ. 124) στην ανάπτυξη, όταν το βρέφος μπορεί να δείξει, να χρησιμοποιήσει χειρονομίες για να αναφερθεί στα υποκείμενα, να αρχίσει να χρησιμοποιεί λέξεις και να έχει την πρόθεση να επικοινωνήσει. Το βρέφος ανακαλύπτει ότι η εστίαση της προσοχής (κοίτα σε αυτό το παιχνίδι), η συναισθηματική κατάσταση (αυτό είναι συναρπαστικό) και η πρόθεση (θέλω αυτό το μπισκότο) μπορεί να μοιραστεί. Αυτή η όψη της διυποκειμενικότητας, συμπίπτει με τη μετάβαση στη συμβολική νόηση και συμβάλλει στην κατανόηση του πώς τα σύμβολα εξελίσσονται από την προ-συμβολική νόηση. Κατά την άποψη του Stern, αυτή η ανακάλυψη συνιστά μια νέα αρχή οργάνωσης, μια

νέα υποκειμενική προοπτική που μπορεί να εναρμονιστεί με την ικανότητα του άλλου να γίνει διυποκειμενικός.

Η θεωρία του Stern (1977, 1985) για τη διυποκειμενικότητα αποτελεί μια άποψη για το πώς οι εσωτερικές υποκειμενικές καταστάσεις μπορούν να μοιραστούν. Το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις έκδηλες συμπεριφορές στις εσωτερικές καταστάσεις. Όταν το βρέφος διαμορφώσει μια αρκετά περιεκτική αναπαράσταση, φέρνει, σε κάθε νέο γεγονός συναναστροφής, την ιστορία της σχέσης με το άλλο πρόσωπο. Αυτή η ιστορία επηρεάζει την πορεία κάθε νέας αναπαράστασης. Παρόμοια, η αισθητηριακή, η κινητική και η συναισθηματική εμπειρία κάθε καινούριας συναναστροφής, αφού εσωτερικευθεί, μπορεί να μεταβάλλει τη γενική μορφή της ιστορίας, καθώς αυτή εξελίσσεται. Έτσι, αναπτύσσεται μια δυναμική αλληλεπίδραση παρελθοντικών και παροντικών παραστάσεων.

Ο Stern (1977, 1985) αποδέχεται τρεις διαφορετικές απόψεις για το λόγο που το βρέφος εισέρχεται στη διυποκειμενική σχέση. Καταρχήν, το βρέφος ανακαλύπτει τους παραγωγικούς κανόνες και τις διαδικασίες για αλληλεπιδράσεις, που οδηγούν στην ανακάλυψη της διυποκειμενικότητας ως μια αποκτηθείσα κοινωνική ικανότητα. Δεύτερον, η μητέρα αποδίδει έννοιες και ερμηνεύει τις συμπεριφορές του βρέφους. Τρίτον, η διυποκειμενικότητα είναι μια έμφυτη, αναδυόμενη ανθρώπινη ικανότητα, βασισμένη σε μια ειδικά ανεπτυγμένη επίγνωση των άλλων ανθρώπων. Εντούτοις, ο Stern προσθέτει γρήγορα την προειδοποίηση ότι η αληθινή διυποκειμενικότητα δεν μπορεί να υπάρξει πριν από τους εννιά έως 12 μήνες.

Η ικανότητα των βρεφών να αναγνωρίσουν δια-τροπικές αντιδράσεις είναι ο κεντρικός μηχανισμός που τους επιτρέπει να συλλάβουν την ποιότητα της εσωτερικής συναισθηματικής κατάστασης του άλλου (Stern, 1985). Ο Stern ενδιαφέρεται για τις αλληλεπιδράσεις ως αμοιβαία δυαδική διαδικασία με την παρέλευση του χρόνου: ο καθένας αλλάζει με τον άλλο. Δίνει έμφαση στην αμφίδρομη διαδικασία επιρροής και θεωρεί το χρόνο και τη μορφή, απολύτως σημαντικά στοιχεία.

Οι συναισθηματικές εμπειρίες εισέρχονται στο χώρο της διυποκειμενικότητας μέσω ενός φαινομένου που ο Stern (1985) ονομάζει συναισθηματική συνήχηση. Η συναισθηματική συνήχηση δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο στα πλαίσια της μίμησης, καθώς όταν η μητέρα μιμείται τις εκφράσεις του προσώπου ή τις χειρονομίες του βρέφους, μιμείται μόνο τη συμπεριφορά του και όχι κάποιο από τα συναισθήματά του. Για να υπάρξει συναισθηματική συνήχηση, πρέπει να λάβουν χώρα και άλλες

σημαντικές διαδικασίες. Καταρχήν, ο γονέας θα πρέπει να είναι ικανός να αναγνωρίσει τη συναισθηματική κατάσταση του βρέφους από την παρατηρήσιμη συμπεριφορά. Δεύτερον, ο γονέας θα πρέπει να πράξει με κάποιον τρόπο που δεν θα είναι ακριβής μίμηση της βρεφικής συμπεριφοράς, αλλά να αντιστοιχεί στη συμπεριφορά του βρέφους. Τρίτον, το βρέφος θα πρέπει να είναι ικανό να διαβάσει την αντίστοιχη απάντηση του γονέα ως σχετική με την πρωτότυπη συναισθηματική του εμπειρία, και όχι απλά ως μια απάντηση που μιμείται τη συμπεριφορά του.

Η συναισθηματική συνήχηση αρχίζει να συμβαίνει όταν το βρέφος είναι περίπου εννέα μηνών και αναφέρεται κυρίως σε ένα μητρικό συναισθηματικό βίωμα που συντελείται στη διυποκειμενική σχέση μητέρας – βρέφους (Stern, 1983, 1993). Τώρα η μητέρα προσθέτει στην ατροπική μίμηση μια νέα διάσταση, που εμφανίζεται να συνδέεται με τη νέα κατάσταση του βρέφους ως ενός πιθανού διυποκειμενικού συντρόφου. Πιο αναλυτικά, η μητέρα μιμείται τη βρεφική συμπεριφορά χρησιμοποιώντας διαφορετική αισθητηριακή τροπικότητα. Ως παράδειγμα συναισθηματικής συνήχησης, ο Stern (1985) αναφέρει την περίπτωση ενός αγοριού εννέα μηνών που χτυπά το χέρι του πάνω σε ένα μαλακό παιχνίδι, στην αρχή κάπως διστακτικά και φοβισμένα και σιγά σιγά με κάποια ευχαρίστηση και χιούμορ, δίνοντας στο χτύπημα ένα σταθερό ρυθμό. Η μητέρα, εναρμονισμένη με το ρυθμό που δίνει το βρέφος, λέει «καααα-μπαμ, κααααα-μπαμ» (ό.π., σ. 140). Το «μπαμ» συμπίπτει ακριβώς με το χτύπημα του χεριού στο παιχνίδι, και το «καααα» συμπίπτει με τις κινήσεις προετοιμασίας του βρεφικού χεριού πριν το χτύπημα. Η μητέρα δεν μιμείται την κίνηση του χεριού, αλλά μέσω της φωνής της εναρμονίζεται με τα συναισθήματα που βρίσκονται πίσω από τη συμπεριφορά του βρέφους. Ο τρόπος που η μητέρα αντιλαμβάνεται αυτή την αλλαγή στο βρέφος δεν είναι γνωστός, αλλά, πιθανώς, οφείλεται στη μητρική διαίσθηση.

Προς τα μέσα του δεύτερου χρόνου, και κυρίως περίπου στους 15 με 18 μήνες, το βρέφος αρχίζει να φαντάζεται, να αναπαριστά πράγματα στο μυαλό του, να χρησιμοποιεί συμβολικά παιχνίδια, να κατανοεί και αναφέρεται στον εαυτό του ως εξωτερική ή αντικειμενική ολότητα. Τώρα εμφανίζεται η γλώσσα, η οποία αναδύει μια άλλη αίσθηση του εαυτού, τον λεκτικό εαυτό (Stern, 1985). Σε αυτό το στάδιο, ο εαυτός και ο άλλος έχουν διαφορετική και ξεχωριστή προσωπική γνώση για τον κόσμο, καθώς, επίσης, και ένα νέο μέσο συνδιαλλαγής, με το οποίο δημιουργούν έννοιες από κοινού. Από τη μια πλευρά, η εμφάνιση της γλώσσας αυξάνει την

αφηγηματική ικανότητα, επιτρέπει την αμοιβαία δημιουργία νοήματος και βοηθάει στην αύξηση της προσωπικής εμπειρίας. Από την άλλη όμως, αποτελεί ένα «δίκωπο μαχαίρι» (Stern, 1985, σ. 162), καθώς δημιουργεί ένα διχασμό ανάμεσα στις διαπροσωπικές εμπειρίες, όπως έχουν βιωθεί, και στις διαπροσωπικές εμπειρίες, όπως έχουν λεκτικά αναπαρασταθεί.

Την ίδια περίπου περίοδο το βρέφος δείχνει να είναι ικανό να αντικειμενοποιεί τον εαυτό του και να πράττει σαν ο εαυτός να είναι μια εξωτερική οντότητα που μπορεί να γίνει αντιληπτή. Τώρα αρχίζει να χρησιμοποιεί αντωνυμίες (Εγώ, εμένα, δικό μου) και ονόματα, και, επίσης, αρχίζει να σταθεροποιείται η ταυτότητα του φύλου. Το βρέφος αναγνωρίζει ότι ο εαυτός ως αντικειμενική οντότητα μπορεί να κατηγοριοποιηθεί με άλλες αντικειμενικές οντότητες, όπως αγόρι ή κορίτσι. Επιπλέον, είναι παρούσες οι ενσυναισθητικές πράξεις, γεγονός που αποδεικνύει ότι το βρέφος μπορεί να φανταστεί τον εαυτό του, αφενός ως ένα αντικείμενο που μπορεί να βιωθεί από τον άλλο, αφετέρου ως μια υποκειμενική κατάσταση του αντικειμενικοποιημένου εαυτού. Η ικανότητα για αντικειμενικοποίηση του εαυτού σε συνδυασμό με το συμβολικό παιχνίδι και τη συνεργασία των νοητικών και πρακτικών σχημάτων, επιτρέπει στο βρέφος να σκεφτεί, να φανταστεί και να μοιραστεί τις διαπροσωπικές του σχέσεις. Οι διαπροσωπικές σχέσεις του βρέφους σε αυτό το στάδιο, εμπεριέχουν όχι μόνο το παρόν, αλλά και μνήμες από το παρελθόν και προσδοκίες για το μέλλον, οι οποίες μπορούν να εκφραστούν λεκτικά (Stern, 1985).

Μια από τις πιο σημαντικές συνέπειες της γλώσσας είναι το μοίρασμα των εμπειριών και ο νέος τρόπος σχέσης με τους πραγματικούς ή τους απόντες άλλους. Ακριβώς όπως στη διυποκειμενική σχέση απαιτείται μοίρασμα εσωτερικών εμπειριών, έτσι και στη λεκτική επικοινωνία μητέρα και βρέφος συν-δημιουργούν νοήματα για τον εαυτό, τον άλλο, τα αντικείμενα και τον κόσμο χρησιμοποιώντας λεκτικά σύμβολα. Οι νοηματοδοτημένες λέξεις, μπορούν να θεωρηθούν, σύμφωνα με τον Stern (1985), ένα μεταβατικό φαινόμενο. Με κάθε λέξη το βρέφος σταθεροποιεί τα κοινά διανοητικά χαρακτηριστικά με το γονέα και αργότερα με τα άλλα μέλη του γλωσσικού πολιτισμού και ανακαλύπτει αφενός, ότι η προσωπική εμπειρική του γνώση είναι μέρος μιας μεγαλύτερης εμπειρικής γνώσης, αφετέρου, ότι είναι ενοποιημένος με τον άλλο σε μια κοινή βάση πολιτισμού.

Η κατάκτηση της γλώσσας συμβάλλει στην ικανότητα αφήγησης των εμπειριών της ίδιας της ζωής, εμπειρίες που μπορούν να αλλάξουν τον τρόπο που ο καθένας βλέπει τον εαυτό του. Η αφήγηση δεν είναι όμοια με οποιοδήποτε άλλο είδος σκέψης ή ομιλίας, καθώς περιλαμβάνει έναν διαφορετικό τρόπο σκέψης απ' ό,τι στη λύση προβλημάτων ή στην απλή περιγραφή. Η αφήγηση περιλαμβάνει σκέψη στα πλαίσια ενός ανθρώπου που ενεργεί, ενός δράστη με προθέσεις και στόχους και εκτυλίσσεται σε μια μορφή αιτιακής σειράς με αρχή μέση και τέλος. Ο Stern (1985) υποθέτει ότι «η δημιουργία της αφήγησης ίσως αποδειχθεί ένα οικουμενικό ανθρώπινο φαινόμενο που αντανακλά το σχεδιασμό του ανθρώπου νου... αν και δεν είναι ακόμη σαφές το πώς, γιατί και πότε τα παιδιά δομούν τις αφηγήσεις» (ό.π., σ. 174).

Συνοπτικά, η εμφάνιση του λεκτικού εαυτού προσφέρει, σύμφωνα με τον Stern (1985), πολλές νέες ικανότητες στο βρέφος, αλλά αφαιρεί, επίσης, άλλες, εξίσου σημαντικές. Η κατάκτηση της γλώσσας αυξάνει την αφηγηματική ικανότητα, επιτρέπει την αμοιβαία δημιουργία νοήματος και βοηθάει στην ενδυνάμωση της προσωπικής εμπειρίας. Εντούτοις, η γλώσσα θέτει σε κίνδυνο τη ζωντάνια και τη δύναμη της αρχικής εμπειρίας, δημιουργεί σύγχυση και παρανοήσεις στην πρώιμη γλωσσική επικοινωνία μεταξύ της μητέρας και του βρέφους, παραγκωνίζει κάποιες συμπεριφορές και κάνει εμφανέστερες κάποιες άλλες.

Ανακεφαλαιώνοντας, ο Stern (1983, 1985), έχει διαφορετική άποψη από αυτή των ψυχαναλυτών, σύμφωνα με την οποία τα βρέφη στην αρχή της ζωής τους ζουν σε μια κατάσταση αδιαφοροποίητη, μη οργανωμένη και δεν είναι ικανά να διακρίνουν τον εαυτό από τον άλλο. Στηριζόμενες στα ευρήματα της βρεφικής ψυχολογίας των τελευταίων σαράντα χρόνων, υποθέτει ότι κατά τους πρώτους 18 μήνες, κατά τη γέννηση και ίσως και κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, αναδύονται κάποιες αισθήσεις του εαυτού, οι οποίες αναπτυξιακά ολοκληρώνονται, αλληλεπιδρούν και συνυπάρχουν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Η ανάπτυξη των αισθήσεων του εαυτού συντελείται μέσα σε ένα διυποκειμενικό πλαίσιο και είναι αποτέλεσμα αλληλεπίδρασης των έμφυτων προδιαγεγραμμένων σωματικών αλλαγών του βρέφους, των αντιληπτικών, των γνωστικών, των συναισθηματικών και των κοινωνικών διαδικασιών, και των ερμηνειών και των συμπεριφορών του άλλου.

Ειδικότερα, ο αναδυόμενος εαυτός είναι εμφανής από τη γέννηση έως το δεύτερο μήνα και βιώνεται ως μια διαδικασία οργάνωσης και ολοκλήρωσης των

ασύνδετων σωματικών εμπειριών μέσω της ατροπικής αντίληψης, της φυσιολογικής αντίληψης και των συναισθημάτων ζωτικότητας. Ο πυρηνικός εαυτός αναδύεται από το δεύτερο έως τον έβδομο μήνα και βασίζεται στην ολοκλήρωση τεσσάρων σταθερών: της αίσθησης της αυτενέργειας, της αίσθησης της συνοχής, της συναισθηματικότητας και της ιστορικότητας του εαυτού στο χρόνο. Αυτές οι τέσσερις σταθερές ανακαλύπτονται και ολοκληρώνονται μέσα στην κοινωνική αλληλεπίδραση με τη μητέρα. Ο υποκειμενικός εαυτός είναι εμφανής από τον έβδομο έως το δωδέκατο μήνα, και κυρίως γύρω στους εννέα μήνες, τότε που το βρέφος ανακαλύπτει ότι τόσο αυτό όσο και οι άλλοι έχουν διαφορετικό νου και μπορούν να μοιραστούν κοινές εμπειρίες. Κατά την αίσθηση του υποκειμενικού εαυτού, η διυποκειμενικότητα αποκτά μεγαλύτερη ισχύ και τεκμηριώνεται με το μοίρασμα της εστίας της προσοχής, το μοίρασμα των προθέσεων επικοινωνίας και το μοίρασμα των συναισθηματικών καταστάσεων. Τέλος, ο λεκτικός εαυτός αναδύεται από τους 15 με 18 μήνες και εξής, και τεκμηριώνεται από την αναγνώριση της εικόνας στον καθρέφτη, της ενσυναίσθησης, του συμβολικού παιχνιδιού και της κατάκτησης της γλώσσας (Stern, 1985).

Ο Εαυτός κατά τον Ulric Neisser

Κατά τη θεώρηση του Neisser (1988), ο εαυτός απαρτίζεται από πέντε διαφορετικές πτυχές, οι οποίες διαφέρουν μεταξύ τους ως προς την προέλευση, την ανάπτυξη, τα είδη των πληροφοριών και τον τρόπο που συνεισφέρουν στην ανθρώπινη κοινωνική εμπειρία. Στο παρόν υποκεφάλαιο, παραθέτουμε τις πέντε όψεις του εαυτού κατά Neisser (1988, 1991, 1993) και, συγκεκριμένα, παρουσιάζουμε τον οικολογικό εαυτό, τον διαπροσωπικό εαυτό, τον εννοιακό εαυτό, τον εκτεταμένο εαυτό και τον ιδιωτικό εαυτό.

Η έννοια του εαυτού δεν αποτελεί μια μοναδική οντότητα με μια μοναδική αναπτυξιακή πορεία (Neisser, 1988, 1991, 1993). Αντιθέτως, υπάρχουν πολλά είδη πληροφοριών που συνεισφέρουν στη γνώση του εαυτού, κάθε μια από τις οποίες δημιουργεί μια διαφορετική πτυχή του εαυτού με μια διαφορετική αναπτυξιακή πορεία. Ο Neisser, υιοθετώντας εν μέρει την οικολογική θεωρία του Gibson για την αντίληψη (βλ. σχετικά Neisser, 1988, 1991, 1993), τις θεωρίες της γνωστικής ψυχολογίας και τα σύγχρονα ευρήματα της αναπτυξιακής ψυχολογίας των βρεφών, υποστηρίζει ότι η γνώση αρχίζει με την αντίληψη και όχι με την αναπαράσταση. Πιο

αναλυτικά, η αντίληψη του εαυτού είναι άμεση και αδιαμεσολάβητη από αναπαραστάσεις, δεν δημιουργείται με γνωστικές διεργασίες, αλλά ανακαλύπτεται και γίνεται αντιληπτή άμεσα μέσω των πληροφοριών που προσφέρει το περιβάλλον. Όπως υποστηρίζει, από πολύ νωρίς στη ζωή, ο άνθρωπος αρχίζει να συλλέγει πληροφορίες, οι οποίες διευκρινίζουν την άμεση κατάστασή του στο περιβάλλον. Κατά αυτήν την άποψη, οι οικολογικές και διαπροσωπικές πτυχές του εαυτού καθορίζονται άμεσα από τη συν-αντίληψη του περιβάλλοντος και του εαυτού που προκύπτει με τη δραστηριότητα στο περιβάλλον.

Η αντίληψη του εαυτού, κατά τον Neisser (1993), δεν είναι μόνο οικολογική αλλά και κοινωνική. Όπως τονίζει, η προσωπική επαφή μεταξύ των υποκειμένων δημιουργεί μια αίσθηση ενός διαπροσωπικού εαυτού, ο οποίος διαφέρει ανάλογα με το άτομο, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Και οι δυο πτυχές του εαυτού, ο οικολογικός εαυτός και ο διαπροσωπικός εαυτός, εμφανίζονται πολύ νωρίς στη ζωή και αναδύονται μέσα από εμπειρίες σημαντικών πράξεων, οι οποίες αποτελούν ουσιαστικό συστατικό για την επίγνωση του εαυτού. Αποτελούν, επίσης, τα θεμέλια πάνω στα οποία δημιουργούνται οι επόμενες τρεις όψεις του εαυτού, ο εννοιακός εαυτός, ο εκτεταμένος εαυτός και ο ιδιωτικός εαυτός.

Πιο αναλυτικά, ο οικολογικός εαυτός είναι ο άμεσα αντιληπτός εαυτός, ο οποίος δεν διαμεσολαβείται από αναπαραστάσεις, και έχει σχέση με το φυσικό περιβάλλον (Neisser, 1988, 1991, 1993). Ο οικολογικός εαυτός είναι ένας ενσωματωμένος δράστης καθώς επίσης και ένας παρατηρητής. Αρχίζει τις κινήσεις, αντιλαμβάνεται τις συνέπειές τους και ευχαριστείται με την αποτελεσματικότητά του. Συνεπώς, το άτομο αντιλαμβάνεται τα αντικείμενα του περιβάλλοντος, αλλά και τον εαυτό του, και πιο συγκεκριμένα, αντιλαμβάνεται το πού είναι, πώς κινείται, τι κάνει και αν μια πράξη είναι δική του ή όχι. Όπως αναφέρει ο Neisser (1988), «Εγώ είμαι ο άνθρωπος σε αυτό εδώ το μέρος, που εμπλέκομαι σε αυτή τη συγκεκριμένη δραστηριότητα» (ό.π., σ. 36). Οι κύριες πτυχές του οικολογικού εαυτού καθορίζονται από διακριτά είδη πληροφοριών. Η αντίληψη της τοποθεσίας καθορίζεται από την ενεργή πρόσληψη πληροφοριών που υπάρχουν στο πεδίο της οπτικής ροής, χωρίς να απουσιάζει η συνεισφορά της αφής και της ακοής. Η αντίληψη της κίνησης, της πράξης και της ιδιαιτερότητας της δράσης καθορίζεται από την ταυτόχρονη ενεργή πρόσληψη της οπτικής, της κιναισθητικής, της απτικής και της ακουστικής πληροφορίας.

Επιπλέον, ο Neisser (1988) διευκρινίζει ότι ο άνθρωπος δεν αντιλαμβάνεται μόνο τον εαυτό του αλλά συν-αντιλαμβάνεται τον εαυτό και το περιβάλλον. Πιο αναλυτικά, αυτό που αντιλαμβανόμαστε είναι οι εαυτοί μας ως ενσωματωμένες οντότητες στο περιβάλλον, οι οποίες συν-ενεργούν μαζί του. Συνεπώς, ο εαυτός, όπως το περιβάλλον, υπάρχουν αντικειμενικά, καθώς πολλά από τα χαρακτηριστικά τους διευκρινίζονται από τις αντικειμενικώς υπάρχουσες πληροφορίες. Αυτές οι πληροφορίες μας επιτρέπουν να αντιληφθούμε όχι μόνο τη θέση του οικολογικού εαυτού, αλλά και τη φύση της τρέχουσας αλληλεπίδρασής του με το περιβάλλον.

Ο οικολογικός εαυτός δεν συμπίπτει πάντα με το βιολογικό σώμα (Neisser, 1988,1993). Ειδικότερα, οτιδήποτε κινείται με το σώμα τείνει να γίνεται αντιληπτό ως τμήμα του εαυτού, ειδικά εάν οι κινήσεις είναι παραγόμενες. Αυτή η αρχή ισχύει προφανέστερα στα ρούχα που φοράμε. Όπως γράφει ο Neisser (1988) :

«Είμαι εγώ που κλοτσάω την μπάλα, αν και στην πραγματικότητα είναι απλά μια επαφή με το παπούτσι μου· όταν αγγίζεις τον ώμο μου, αγγίζεις εμένα, ακόμα και όταν παρεμβάλλονται το πουκάμισο και το σακάκι μεταξύ των δάχτυλών σου και του δέρματός μου. Αυτές οι εμπειρίες δεν έχουν καμία σχέση με την ιδιοκτησία των ρούχων μου. Το ίδιο το σακάκι δεν είναι μέρος του οικολογικού εαυτού μου όταν κρέμεται στη ντουλάπα μου, ή όταν το μεταφέρω στο σπίτι από το καθαριστήριο. Αν το αγγίζεις σε τέτοιες περιπτώσεις δεν αγγίζεις καθόλου εμένα». (ό.π., σ. 39).

Αυτό που είναι σημαντικό για τον οικολογικό εαυτό δεν είναι η κατοχή ή η επαφή, αλλά η ίδια η πράξη και η συντονισμένη κίνηση.

Στο ερώτημα αν έχουμε επίγνωση του οικολογικού εαυτού μας, ο Neisser (1988) διευκρινίζει ότι η απάντησή μας δεν θα πρέπει να είναι αρνητική, καθώς τότε θα είναι σαν να υποστηρίζουμε ότι η οικολογική αντίληψη του εαυτού είναι φαινομενικά «σιωπηλή» (ό.π., σ. 41). Αντίθετα, ο Neisser έχει τη γνώμη ότι ο οικολογικός εαυτός συνοδεύεται συχνά από ένα σαφές και ισχυρό είδος επίγνωσης, που αφορά όχι μόνο τους ενήλικες αλλά και τα βρέφη. Πιο ειδικά, το βρέφος από τους τρεις μήνες, και πιθανώς από τη γέννηση, αντιλαμβάνεται τον κόσμο με παρόμοιο τρόπο με αυτόν των ενηλίκων, δηλαδή ως έναν κόσμο ευδιάκριτο, σταθερό και με μόνιμα αντικείμενα, ένα εκ των οποίων είναι και αυτό. Όπως εξηγεί, οι πληροφορίες που απαρτίζουν τον οικολογικό εαυτό είναι παρούσες παντού και το βρέφος δεν αργεί να τις αναγνωρίσει και να τις χρησιμοποιήσει. Έτσι, από τους πρώτους μήνες είναι ικανό να κάνει διακρίσεις μεταξύ των αντικειμένων και να

διακρίνει εύκολα τις άμεσες συνέπειες των πράξεών του από τα γεγονότα άλλων ειδών.

Συνεπώς, ο Neisser (1988, 1991, 1993) υποστηρίζει ότι, η παλαιά υπόθεση πως ένα βρέφος κατά τους πρώτους μήνες δεν μπορεί να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον, πρέπει να απορριφθεί, καθώς ο οικολογικός εαυτός είναι παρών και ακριβής από την αρχή. Εντούτοις, αυτού του είδους η συνειδητοποίηση δεν είναι αυτό που ονομάζουμε συνείδηση του εαυτού, καθώς ο ίδιος ο οικολογικός εαυτός δεν αποτελεί αντικείμενο σκέψης. Επομένως, ο οικολογικός εαυτός είναι εμφανής κατά τη βρεφική ηλικία και αναπτύσσεται με την πάροδο του χρόνου ή βελτιώνεται με την απόκτηση ή την ενίσχυση των δεξιοτήτων. Αυτές οι αλλαγές δεν συμβαίνουν μόνο κατά τη διάρκεια της βρεφικής ηλικίας, αλλά παρόμοιες αλλαγές εμφανίζονται σε όλη την παιδική και την εφηβική ηλικία.

Ο διαπροσωπικός εαυτός είναι ο εαυτός που συμμετέχει στην άμεση κοινωνική αλληλεπίδραση με ένα άλλο πρόσωπο, και καθορίζεται από τη συναισθηματική επαφή και την επικοινωνία μεταξύ τους (Neisser, 1988, 1991, 1993). Όπως αναφέρει ο Neisser (1988), «Εγώ είμαι ο άνθρωπος που εμπλέκεται, εδώ, σε αυτή τη συγκεκριμένη ανθρώπινη συνδιαλλαγή» (ό.π., σ. 36). Ο διαπροσωπικός εαυτός, όπως ο οικολογικός εαυτός, μπορεί να γίνει άμεσα αντιληπτός βάσει των αντικειμενικών υπαρχουσών πληροφοριών. Σε αυτήν την πτυχή του εαυτού όμως, οι πληροφορίες δημιουργούνται μόνο όταν δύο ή περισσότεροι άνθρωποι εμπλέκονται σε προσωπική αλληλεπίδραση. Ο Neisser, υιοθετώντας τη θεωρία της διυποκειμενικότητας (Trevarthen, 1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006), ισχυρίζεται ότι αν η φύση, η κατεύθυνση, ο συγχρονισμός και η ένταση των πράξεων ενός ατόμου συντονιστούν κατάλληλα με τη φύση, την κατεύθυνση, το συγχρονισμό και την ένταση των πράξεων του άλλου ανθρώπου, τότε δημιουργούν από κοινού μια διυποκειμενική αλληλεπίδραση. Η αμοιβαία συμπεριφορά που παρατηρείται στα πλαίσια αυτής της διυποκειμενικής σχέσης, μπορεί να γίνει αντιληπτή από τους παρατηρητές, αλλά κυρίως, και σημαντικότερο, από τους ίδιους τους συμμετέχοντες. Κάποιος μπορεί να δει, να ακούσει, και ίσως να νιώσει, τις κατάλληλες απαντήσεις αλληλεπίδρασης του άλλου. Αυτή η αλληλεπίδραση, σε σχέση με την άμεσα αντιληπτή δραστηριότητα κάθε ατόμου μεμονωμένα, προσδιορίζουν τον διαπροσωπικό εαυτό.

Οι αρχές εξειδίκευσης του διαπροσωπικού εαυτού είναι ειδικές για το είδος μας. Ειδικότερα, σύμφωνα με τον Neisser (1988), εκλαμβάνουμε τις χειρονομίες, τις φωνοποιήσεις και τις εκφράσεις του άλλου προσώπου ως μαρτυρία μιας τρέχουσας διυποκειμενικότητας, γιατί είμαστε γενετικά προικισμένοι ως μέλη του ανθρώπινου είδους να λειτουργούμε έτσι. Αυτό το διυποκειμενικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης δεν βασίζεται σε νοητικές και εννοιακές διαδικασίες, δεν αφορά δηλαδή σε έναν εννοιακό εαυτό και σε έναν εννοιακό άλλο, αλλά γίνεται άμεσα αντιληπτό και συντελείται μόνο όταν υπάρχουν δυο σύντροφοι, οι οποίοι μοιράζονται την ίδια δομημένη πράξη. Έτσι, κατά τη διάρκεια των διυποκειμενικών αλληλεπιδράσεων, το άτομο δεν βασίζεται μόνο στην άμεση αντίληψη των πληροφοριών που αφορούν τον άλλο σύντροφο, αλλά και στην άμεση αντίληψη της ίδιας της διυποκειμενικής σχέσης.

Ο Neisser (1988, 1991, 1993) υποθέτει ότι ο διαπροσωπικός εαυτός είναι λειτουργικός από τη γέννηση, καθώς τα νεογέννητα δείχνουν εξαρχής ενδιαφέρον στα πρόσωπα, μιμούνται τις εκφράσεις του προσώπου, αντιδρούν με τρυφερότητα στη σωματική επαφή και στη μητρική φωνοποίηση, και ήδη από τις έξι με οχτώ εβδομάδες, εμπλέκονται ενεργητικά σε πρωτοσυνομιλίες με τη μητέρα τους, ανταποκρίνονται στις αγκαλιές, διατηρούν βλεμματική επαφή και επιδεικνύουν αρχικές αμοιβαίες φωνοποιήσεις. Αυτές οι κοινωνικές αλληλεπιδράσεις καθορίζουν μια σημαντική πτυχή του εαυτού, όχι μόνο στη βρεφική ηλικία, αλλά καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής.

Η επίγνωση του διαπροσωπικού εαυτού συνοδεύεται σχεδόν πάντα από μια ταυτόχρονη επίγνωση του οικολογικού εαυτού. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Neisser (1988):

«Εγώ μπορώ να δω ότι ο άνθρωπος στον οποίο απευθύνεσαι (το διαπροσωπικό εμένα) είναι το ίδιο το πρόσωπο που βρίσκεται εδώ, σε αυτό σημείο παρατήρησης, σε αυτό το περιβάλλον (το οικολογικό εμένα). Για αυτό το λόγο, αυτές οι δύο όψεις του εαυτού σπάνια βιώνονται χωριστά» (ό.π., σ. 46).

Κάποιος μπορεί να δει, να ακούσει, και συχνά να νιώσει μέσω της επαφής, ότι η συμπεριφορά του συντρόφου κατευθύνεται άμεσα στον οικολογικό εαυτό και ότι η δική του συμπεριφορά επηρεάζει συστηματικά τη συμπεριφορά του συντρόφου. Συνεπώς, αυτές οι συμπεριφορές χαρακτηρίζουν τόσο τον διαπροσωπικό εαυτό όσο και τον διαπροσωπικό άλλο.

Μεταξύ του οικολογικού εαυτού και του διαπροσωπικού εαυτού υπάρχουν εντυπωσιακές ομοιότητες και διαφορές. Όσον αφορά στις ομοιότητες, τόσο στον οικολογικό εαυτό όσο και στον διαπροσωπικό εαυτό, γίνεται αντιληπτή μια σχέση, η σχέση μεταξύ εαυτού και περιβάλλοντος στον οικολογικό εαυτό, και η σχέση μεταξύ εαυτού και άλλου στον διαπροσωπικό εαυτό. Επίσης, σε κάθε περίπτωση των δυο παραπάνω όψεων του εαυτού, οι σημαντικές πληροφορίες προέρχονται από τις πράξεις του ίδιου του βρέφους: στην οικολογική αντίληψη με την κίνηση και τις πράξεις του βρέφους μέσα στο περιβάλλον, ενώ στη διαπροσωπική αντίληψη με τις κατάλληλες απαντήσεις του βρέφους που προκαλούν συνεχή αμοιβαιότητα. Τέλος, και ο οικολογικός εαυτός και ο διαπροσωπικός εαυτός είναι καθ' όλα ρεαλιστικοί, καθώς η συνείδηση του βρέφους για το κοντινό περιβάλλον είναι άμεση και αξιόπιστη, και το ίδιο συμβαίνει και με την επίγνωσή του ότι συμμετέχει σε μια συνεχιζόμενη συνδιαλλαγή. Ωστόσο, ο οικολογικός εαυτός και ο διαπροσωπικός εαυτός βασίζονται σε διαφορετικά είδη πληροφοριών, τα οποία γίνονται εμφανή σε αρκετά διαφορετικές καταστάσεις. Ο οικολογικός εαυτός είναι ενεργά αντιληπτός ακόμη και όταν δεν είναι κανείς παρών, ενώ ο διαπροσωπικός εαυτός δεν υφίσταται αν δεν υπάρχει ένας σύντροφος (Neisser, 1991).

Συμπερασματικά, η αντίληψη μας παρέχει δυο ευδιάκριτα είδη γνώσης του εαυτού, την οικολογική όψη και την διαπροσωπική όψη. Αυτές οι δυο όψεις του εαυτού παίζουν σημαντικό ρόλο στην πορεία της επίγνωσης του βρέφους για το ποιος είναι. Τα βρέφη έχουν οικολογικό και διαπροσωπικό εαυτό πολύ πριν αναπτύξουν τις γνωστικές δομές, από τις οποίες οι άλλες πτυχές του εαυτού θα εξαρτηθούν αργότερα. Επιπλέον, αυτές οι μορφές της αντίληψης δεν εξαφανίζονται ποτέ. Οι ενήλικες γνωρίζουν τις άμεσες οικολογικές και κοινωνικές καταστάσεις καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής, ακόμα και όταν υπερτερούν περισσότερο αναπαραστατικές πτυχές του εαυτού (Neisser, 1988, 1991, 1993).

Όσον αφορά στον εννοιακό εαυτό, ο Neisser (1988, 1991) υποστηρίζει ότι κάθε άνθρωπος έχει μια έννοια του εαυτού του ως ένα ιδιαίτερο πρόσωπο σε ένα γνωστό περιβάλλον. Αυτές οι έννοιες του εαυτού δεν είναι πάντα σωστές και δημιουργούνται στην κοινωνική ζωή, με αποτέλεσμα να ποικίλλουν ευρέως ως προς τις διαφορετικές κοινωνίες και τους πολιτισμούς. Συνεπώς, ο εαυτός απαρτίζεται από μια λίστα εννοιών, χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων, κάποιες από τις οποίες αναφέρονται σε κοινωνικούς ρόλους και κάποιες σε αποδόσεις χαρακτηριστικών του

εαυτού για τον εαυτό. Ο εννοιακός εαυτός αποτελεί στην πραγματικότητα ένα γνωστικό μοντέλο, το οποίο διαμορφώνεται μέσω της εμπειρίας, της διδασκαλίας, της παρατήρησης, και συνιστά τις απόψεις και τις πεποιθήσεις για τον εαυτό που αποκτούμε από τους Σημαντικούς Άλλους. Στη συνέχεια, ο εννοιακός εαυτός είναι αυτός που θα ρυθμίσει το τι θα παρατηρήσουμε και πώς θα το ερμηνεύσουμε. Αφού διαμορφωθεί και αναπτυχθεί ο εννοιακός εαυτός, ο Neisser υποστηρίζει ότι αλλάζει με δυσκολία.

Πιο αναλυτικά, ο εννοιακός εαυτός διαφοροποιείται από τις άλλες τέσσερις όψεις του εαυτού, καθώς οι θεωρίες του βασίζονται πρώτιστα στις κοινωνικά καθιερωμένες και λεκτικές ιδέες που επικοινωνούνται μεταξύ των ανθρώπων. Καθώς το άτομο διαμορφώνει τον εννοιακό εαυτό του, εντούτοις, προσπαθεί συχνά να λάβει υπόψη του και άλλα είδη εμπειρίας. Κατά συνέπεια, οι έννοιες του εαυτού περιλαμβάνουν ιδέες για τους φυσικούς οργανισμούς, για τη διαπροσωπική επικοινωνία, για τα είδη των πραγμάτων που το άτομο έχει κάνει στο παρελθόν και είναι πιθανό να τα επαναλάβει στο μέλλον, και ειδικά για την έννοια των σκέψεων και των συναισθημάτων του. Το αποτέλεσμα είναι ότι κάθε ένα από τα άλλα τέσσερα είδη της γνώσης του εαυτού αναπαρίσταται, επίσης, στον εννοιακό εαυτό. Η κοινωνική συμπεριφορά διαμορφώνεται όχι μόνο από την άμεσα αντιληπτή ποιότητα των πραγματικών κοινωνικών αλληλεπιδράσεων αλλά και από τις θεωρίες μας για το πώς συσχετιζόμαστε, και το πώς πρέπει να συσχετιζόμαστε με τους άλλους ανθρώπους. Οι αναμνήσεις μας από προηγούμενες εμπειρίες εξαρτώνται από τις συλλήψεις του εαυτού μας, καθώς επίσης και από τις αρχικά αποθηκευμένες πληροφορίες. Ακόμη και οι ερμηνείες για τις ιδιωτικές μας εμπειρίες διαμορφώνονται, εν μέρει, από αυτό που πιστεύουμε ότι η εμπειρία πρέπει να είναι (Neisser, 1988, 1991).

Ο εννοιακός εαυτός εμφανίζεται προς το τέλος του πρώτου έτους, τότε που το βρέφος αρχίζει να έχει επίγνωση ότι το ίδιο αποτελεί αντικείμενο της προσοχής του άλλου, και τότε αρχίζει σταδιακά να σκέφτεται με μεγαλύτερη σαφήνεια για τον εαυτό του. Τα βρέφη μικρότερης ηλικίας διαθέτουν οικολογικό και διαπροσωπικό εαυτό, αλλά όχι εννοιακό εαυτό, καθώς δεν έχουν ακόμη την ικανότητα να αντιληφθούν τον εαυτό τους ως αντικείμενο σκέψης (Neisser, 1988). Αντιθέτως, γύρω στο δέκατο μήνα, τότε που στη διυποκειμενική σχέση παρατηρείται κοινό

μοίρασμα προσοχής και αντικειμένων, τα βρέφη αρχίζουν να καταλαβαίνουν ότι οι άλλοι μιλούν προς αυτά και για αυτά, και έτσι αναδύεται ο εννοιακός εαυτός.

Ο εννοιακός εαυτός αποτελεί βασική όψη του εαυτού, καθώς είναι αυτός που παρέχει στον άνθρωπο το βίωμα του ενοποιημένου εαυτού και αποτελεί συνδετικό κρίκο μεταξύ των υπόλοιπων τεσσάρων όψεων του εαυτού. Σε αντίθεση με τον οικολογικό εαυτό και τον διαπροσωπικό εαυτό, ο εννοιακός εαυτός γίνεται έμμεσα αντιληπτός και εμφανίζεται μόνον όταν το άτομο σκέφτεται για τον εαυτό του ή την εκάστοτε κατάστασή του (Neisser, 1993). Όπως τονίζει ο Neisser (1988), είναι λάθος να υποθέτουμε ότι ο εννοιακός εαυτός είναι ο μόνος εαυτός που έχουμε, αλλά είναι, επίσης, λάθος να υποτιμήσουμε τη δραστηριότητα και τη σημασία του.

Οι αντικειμενικές υπάρχουσες πληροφορίες που είδαμε στον οικολογικό και τον διαπροσωπικό εαυτό, αφορούν μόνο στον παροντικό εαυτό, καθώς μπορούμε να δούμε τι κάνουμε και με ποιον αυτή τη στιγμή, αλλά δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι κάναμε χθες ή την προηγούμενη εβδομάδα. Για να καταφέρει το άτομο να γνωρίζει τι έκανε στον παρελθόν, πρέπει να διαθέτει μνήμη απ' όπου να μπορεί να ανακαλέσει πληροφορίες. Ο Neisser (1988) όρισε τον εκτεταμένο εαυτό ως τον εαυτό όπως ήταν στο παρελθόν και όπως αναμένουμε να είναι στο μέλλον. Αργότερα (Neisser, 1991), αφαίρεσε από τον παραπάνω ορισμό το τελευταίο μέρος του και το πρόσθεσε στην τελευταία όψη του εαυτού, στον ιδιωτικό εαυτό. Στη συνέχεια, ο Neisser (1993) υιοθετεί τον τελευταίο του ορισμό και αναφέρεται στον εκτεταμένο εαυτό ως τον εαυτό όπως ήταν στο παρελθόν.

Ο εκτεταμένος εαυτός αρχίζει να βιώνεται μετά το τρίτο έτος, καθώς, όπως παρατηρεί ο Neisser (1988), παιδιά ηλικίας δυο χρονών μπορούν να ανακαλέσουν προηγούμενες εμπειρίες, αν τους ζητηθεί, αλλά δεν ανταλλάσσουν ιστορίες για το παρελθόν, και, γενικά, ζώντας στο παρόν, δεν σκέφτονται τους εαυτούς τους σαν να έχουν να αφηγηθούν παρελθοντικά γεγονότα. Αντιθέτως, σε παιδιά ηλικίας άνω των τριών ετών το ενδιαφέρον για το παρελθόν αυξάνεται, καθώς τότε αρχίζουν να κατανοούν την κοινωνική σημασία της αυτοβιογραφικής μνήμης, δηλαδή τη δυνατότητα για την επέκταση των σχέσεων πέρα από την παρούσα στιγμή. Συνεπώς, ο εκτεταμένος εαυτός αποτελεί εκείνη την όψη του εαυτού που υπερβαίνει το παρόν και εκτείνεται στο παρελθόν. Όπως αναφέρει ο Neisser (1988), «Εγώ είμαι ο άνθρωπος που είχε συγκεκριμένες εμπειρίες και που τακτικά εμπλέκομαι σε συγκεκριμένες και οικογενειακές ρουτίνες» (ό.π., σ. 36). Επιπλέον, ο εκτεταμένος

εαυτός βασίζεται σε πληροφορίες αποθηκευμένες στη μνήμη και στην ανακατασκευή τους, και για αυτό το λόγο είναι λιγότερο ακριβής από τον οικολογικό εαυτό και τον διαπροσωπικό εαυτό. Ο τρόπος που θυμόμαστε και αφηγούμαστε τα προσωπικά μας γεγονότα του παρελθόντος δεν είναι ο ακριβής τρόπος που τα βιώσαμε, αλλά και ούτε τα αφηγούμαστε με τον ίδιο τρόπο σε κάθε περίπτωση. Ως εκ τούτου, οι αφηγήσεις μας προσαρμόζονται, αφενός στις απαιτήσεις των συνθηκών, αφετέρου επηρεάζονται από τις αναμνήσεις των άλλων για τον εαυτό μας και από τον εννοιακό εαυτό, ο οποίος συμβάλλει άμεσα σε αυτό που επιλέγουμε να ανακαλέσουμε και στην ακρίβεια της ανάκλησης.

Όλες οι χρήσεις του παρελθόντος δεν περιλαμβάνουν γνώση για τον εκτεταμένο εαυτό (Neisser, 1988). Εκτενέστερα, η διαδικαστική μνήμη είναι ουσιαστικά ανεξάρτητη από τη μνήμη για την προσωπική εμπειρία. Η αντιληπτική και κινητική μάθηση είναι προφανείς περιπτώσεις, καθώς οι αποκτηθείσες ικανότητες είναι βασισμένες σε πληροφορίες που έχουν αποκτηθεί στο παρελθόν, αλλά όχι απαραίτητως σε πληροφορίες για τον ίδιο τον παρελθοντικό εαυτό.

Αντιθέτως, η αυτοβιογραφική μνήμη, οι γενικευμένες αναπαραστάσεις ενός γεγονότος και τα σενάρια συμβάλλουν στην ανάδυση και την ανάπτυξη του εκτεταμένου εαυτού. Όσον αφορά στη σεναριακή γνώση, ακόμη και ένα παιδί τριών χρονών μπορεί εύκολα να απαντήσει σε ερωτήσεις ρουτίνας, και ακόμη κι αν η απάντησή του δεν είναι πολύ λεπτομερής και πολύπλοκη, σχεδόν πάντα περιλαμβάνει μια σωστή ακολουθία γεγονότων. Αυτό που ο Neisser (1988) θεωρεί εδώ σημαντικό, δεν είναι μόνο ότι τα παιδιά τριών ετών είναι σε θέση να εκτελέσουν τέτοιες ρουτίνες, αυτό το κάνουν ήδη από τα δυο τους χρόνια, αλλά το γεγονός ότι θυμούνται τη διαδικασία μιας ρουτίνας και μπορούν να την ανακαλέσουν ακόμη και όταν αυτή δεν εκτελείται. Για να συμβεί αυτό, χρειάζεται το παιδί να έχει επίγνωση ότι υπάρχει και εκτός της παρούσας στιγμής, να έχει δηλαδή επίγνωση της χρονικής συνοχής, και ως εκ τούτου να έχει επίγνωση του εκτεταμένου εαυτού του. Εντούτοις, στην περίπτωση της γνώσης από τη γενικευμένη αναπαράσταση συμβάντος,

«ο εαυτός δεν ανήκει τόσο πολύ στο παρελθόν ως προς την σφαίρα των κανονικοτήτων, των κανόνων και των ρόλων. Αυτό συμβαίνει, γιατί στη σεναριακή μνήμη, το παιδί λέει αυτό είναι αυτό που κάνω, ενώ ο πραγματικά παρελθοντικός εαυτός καθιερώνεται σαφέστερα από την επεισοδιακή μνήμη, όταν το παιδί μπορεί να πει ότι αυτό είναι αυτό που έκανα» (Neisser, 1988, σσ. 47-48).

Εν κατακλείδι, ο εκτεταμένος εαυτός συνδέεται με τον οικολογικό εαυτό μέσω των αντικειμενικώς διαθέσιμων πληροφοριών. Ακόμη και στην πράξη της ανάκλησης του παρελθόντος, το άτομο μπορεί να δει ότι είναι εδώ στις περιστάσεις του παρόντος. Ωστόσο, η συνοχή τους δεν είναι πάντα εμφανής, καθώς, όπως εξηγεί ο Neisser (1988), ο άνθρωπος δεν χρειάζεται να ξέρει εκείνες ακριβώς τις περιστάσεις προκειμένου να θυμηθεί αποτελεσματικά. Τέλος, είναι πιθανόν, ο ενθυμούμενος, εκτεταμένος εαυτός να είναι κάπως απομακρυσμένος από τον εαυτό που βιώνεται στο παρόν, από τον οικολογικό δηλαδή εαυτό. Η πιθανότητα αυτή, δίνει αφορμή για ποικίλες μεμονωμένες και πολιτιστικές διαφορές, καθώς κάποιοι άνθρωποι ενδιαφέρονται περισσότερο για το παρελθόν και κάποιοι άλλοι λιγότερο.

Η τελευταία όψη του εαυτού είναι ο ιδιωτικός εαυτός (Neisser, 1988, 1991). Ο ιδιωτικός εαυτός αναδύεται μεταξύ των τεσεράμισι και πέντε χρόνων και ορίζεται ως εκείνος ο εαυτός που έχει επίγνωση της αποκλειστικότητας και της μοναδικότητας της συνειδητής του εμπειρίας, η οποία δεν είναι διαθέσιμη σε οποιονδήποτε άλλο. Όπως αναφέρει ο Neisser (1988), «Εγώ είμαι, σε γενικές γραμμές, ο μοναδικός άνθρωπος που μπορεί να νιώσει αυτόν τον μοναδικό και συγκεκριμένο πόνο» (ό.π., σ. 36). Μερικές από αυτές τις εμπειρίες είναι τα όνειρα, οι φαντασίες, τα συναισθήματα, και αποτελούν σημαντική πηγή γνώσης για τον εαυτό.

Σύμφωνα με τον Neisser (1988), δεν έχουμε μόνο ιδιωτική εμπειρία αλλά και ανάμνησή της, καθώς ανακαλούμε τα όνειρα που είδαμε το προηγούμενο βράδυ ή τις σκέψεις που κάναμε την προηγούμενη εβδομάδα, και έτσι αυξάνουμε το χώρο του εκτεταμένου εαυτού. Συνεπώς, η εμπειρία του ιδιωτικού εαυτού συνοδεύεται, επίσης, από τη μνήμη. Η σημασία της συμβολής της μνήμης ποικίλλει σημαντικά από άτομο σε άτομο, ίσως, εν μέρει, επειδή η μνήμη της ιδιωτικής εμπειρίας είναι σχετικά φτωχή. Οι πόνοι, για παράδειγμα, είναι εμφανώς δύσκολο να ανακληθούν, καθώς, αν και θυμόμαστε ότι πονούσαμε, δεν μπορούμε εύκολα να συλλάβουμε εκ νέου την ποιότητα της εμπειρίας. Η ίδια δυσκολία εμφανίζεται και στα όνειρα, εφόσον οι περισσότεροι άνθρωποι ξεχνούν τα περισσότερα όνειρά τους σχεδόν αμέσως.

Συνοψίζοντας, κατά τη γνωστική θεωρία του Neisser (1988, 1991, 1993), ο εαυτός αποτελείται από πέντε επιμέρους όψεις, οι οποίες βιώνονται ως ενωμένες και συνεχείς. Πιο αναλυτικά, ο οικολογικός εαυτός και ο διαπροσωπικός εαυτός είναι πτυχές του ίδιου προσώπου και γίνονται άμεσα αντιληπτοί, καθώς συμμετέχουν στις ίδιες δραστηριότητες. Ο εννοιακός εαυτός γίνεται έμμεσα αντιληπτός, εμφανίζεται

μόνον όταν το άτομο σχηματίζει μια έννοια για τον εαυτό του ή την εκάστοτε κατάστασή του, και συνδέεται με τις τέσσερις επιμέρους όψεις του εαυτού. Ο εκτεταμένος εαυτός συνδέεται με τις δύο παραπάνω όψεις του εαυτού, όχι μόνο επειδή αυτό που ανακαλούμε είναι οικολογικές και διαπροσωπικές εμπειρίες, αλλά επειδή μπορούμε να δούμε πού είμαστε ακόμη και στην ίδια την ανάμνηση. Τέλος, στον ιδιωτικό εαυτό, τουλάχιστον μια μορφή συνείδησης, μια συνείδηση της μοναδικότητάς μας, είναι στενά συνδεδεμένη με την παρούσα κατάστασή μας. Αυτό συμβαίνει, παρέχοντας μια, κατά προσέγγιση, συνεπή περιγραφή των εαυτών μας ως πρόσωπα στην αλληλεπίδρασή μας με τους συνανθρώπους μας.

Ωστόσο, μέσα από τις πέντε ευδιάκριτες όψεις του εαυτού, δεν γνωρίζουμε μόνο τους εαυτούς μας, αλλά γνωρίζουμε, επίσης, τους οικείους ανθρώπους και εκείνοι γνωρίζουν εμάς με παρόμοιο τρόπο. Εφόσον υπάρχουν πολλά είδη γνώσης για τον εαυτό, τότε υπάρχουν και πολλά είδη γνώσης για τους άλλους. Επομένως, παίρνουμε πληροφορίες για τους άλλους ανθρώπους οικολογικά, βλέποντας τι κάνουν, και διαπροσωπικά, μέσω της άμεσης αλληλεπίδρασης. Θυμόμαστε τις προηγούμενες συναντήσεις μας μαζί τους και τους σκεφτόμαστε, με τρόπους που εξαρτώνται από τις γενικές μας αντιλήψεις για την ανθρώπινη φύση. Συνεπώς, οι ίδιες αλληλεπιδράσεις που προσδιορίζουν έναν αληθινό διαπροσωπικό εαυτό, προσδιορίζουν, επίσης, έναν αληθινό διαπροσωπικό άλλο (Neisser, 1988, 1991, 1993).

Ο ρόλος της μίμησης στην ανάπτυξη του διυποκειμενικού Εαυτού

Η μίμηση έχει βρεθεί στο επίκεντρο της ψυχολογικής έρευνας εδώ και πολλά χρόνια. Μπορούν τα νεογνά και τα βρέφη να μιμούνται; η μίμηση είναι έμφυτη ικανότητα ή μαθαίνεται; ποιος είναι ο μηχανισμός της και ποια η συνεισφορά της στην ανάπτυξη του εαυτού; - αυτά είναι μόνο μερικά από τα ερωτήματα που απασχόλησαν την ερευνητική δραστηριότητα ψυχαναλυτών, γνωστικών και αναπτυξιακών ψυχολόγων, νευροεπιστημόνων, συμπεριφοριστών και ηθολόγων στο πέρασμα του χρόνου. Στο παρόν κεφάλαιο, παραθέτουμε τις θεωρίες του Piaget (1945/1962), της Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998), των Meltzoff και Moore (1977, 1983, 1988, 1989, 1992, 1997, 1999) και του Κουγιουμουτζάκη (1983, 1985, 1988, 1992b, 1999, 2005, 1998/2006, 2007), καθώς οι θέσεις και τα ευρήματα των παραπάνω θεωρητικών, υποδεικνύουν άμεση σύνδεση της ικανότητας για μίμηση με την ανάδυση του εαυτού στη βρεφική ηλικία. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με μια συγκριτική «ανάγνωση» των συγκεκριμένων θεωριών.

Η θεωρία του Jean Piaget για τη μίμηση

Στο παρόν υποκεφάλαιο παρουσιάζουμε τη θεωρία του Piaget (1945/1962, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967) για τη μίμηση. Ο Piaget (1945/1962), μέσω συστηματικής παρατήρησης των δικών του τριών παιδιών και ενός πειράματος που διενήργησε στη Γενεύη, προβαίνει στη διάκριση τριών ειδών μίμησης, καθένα από τα οποία αντιστοιχεί στα τρία πρώτα στάδια της νοητικής ανάπτυξης. Πιο αναλυτικά, η αισθησιοκινητική μίμηση εκτείνεται από τη γέννηση μέχρι το δεύτερο χρόνο, η αναπαραστατική μίμηση, από το δεύτερο έως τον έβδομο χρόνο και η στοχαστική μίμηση από τον όγδοο χρόνο και μετά.

Σύμφωνα με τον Piaget (1945/1962), η μίμηση δεν θεωρείται έμφυτη ικανότητα του ανθρώπου, αλλά επίκτητη, καθώς το βρέφος μαθαίνει να μιμείται σταδιακά τις συμπεριφορές ενός άλλου ανθρώπου. Στη θεωρία του, η μίμηση διακρίνεται στην παρόρμηση για μίμηση και στην τεχνική της μίμησης. Η παρόρμηση της μίμησης είναι έμφυτη και αφορά στην τάση του βρέφους να αναπαράγει τις αντιδράσεις του. Η αυτο-αναπαραγωγή όμως, δεν ερμηνεύει πλήρως την τάση για μίμηση, καθώς αυτή βαθμιαία διαφοροποιείται από την αφομοίωση και εκτείνεται

στην προσπάθεια για συμμόρφωση. Η τεχνική της μίμησης είναι επίκτητη, καθώς το παιδί μαθαίνει να μιμείται. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Piaget, κατά τους πρώτους 18 μήνες η μάθηση της τεχνικής της μίμησης είναι δύσκολη, αφενός, γιατί το επίπεδο της γνωστικής ανάπτυξης του βρέφους είναι σε πρωταρχικό ακόμη στάδιο, αφετέρου, γιατί το βρέφος δεν έχει ακόμη την ικανότητα αναπαράστασης του νοητικού μοντέλου με τη μορφή της νοητικής εικόνας στη μνήμη του.

Όπως η αισθησιοκινητική νόηση, έτσι και η αισθησιοκινητική μίμηση κατά τα δυο πρώτα χρόνια αναπτύσσεται σε έξι υποστάδια. Κατά το πρώτο υποστάδιο (γέννηση έως πρώτος μήνας), την προετοιμασία μέσω των αντανακλαστικών, ο Piaget (1945/1962) υποστηρίζει ότι το νεογνό δεν μιμείται, καθώς «η αναπαραγωγή ενός μοντέλου φαίνεται να περιλαμβάνει ένα στοιχείο που αποκτάται από την εμπειρία» (1962, σ. 7). Τα νεογνικά αντανακλαστικά όμως, είναι κλειστά στην είσοδο της καινούριας εμπειρίας, με αποτέλεσμα «η μίμηση να αποκλείεται εξ' ορισμού από το επίπεδο των αμιγώς αντανακλαστικών» (ό.π., σ. 7). Μια πρώτη έκφραση της προετοιμασίας της μίμησης μέσω της εξάσκησης των αντανακλαστικών είναι το μιμητικό κλάμα των νεογέννητων, που έχει ονομαστεί και μεταδοτικό. Ένα νεογνό, για παράδειγμα, κλαίει στο μαιευτήριο και αρχίζουν να κλαίνε όλα τα νεογέννητα που βρίσκονται κοντά του. Το παράδειγμα αυτό δεν αποτελεί μίμηση για τον Piaget, αλλά μια αντανακλαστική απάντηση σε ένα εξωτερικό ερέθισμα. Κατά τον πρώτο μήνα, η αφομοίωση και η συμμόρφωση είναι αδιαφοροποίητες και η εξάσκηση των αντανακλαστικών γίνεται μέσω της αναπαραγωγικής και γενικεύουσας αφομοίωσης. Η αναγνωριστική όψη της αφομοίωσης δεν είναι ακόμη λειτουργική, γι' αυτό και το νεογνό δεν μπορεί να διακρίνει, σύμφωνα με τον Piaget, το δικό του κλάμα από το κλάμα των άλλων νεογνών.

Το δεύτερο υποστάδιο (πρώτος έως τέταρτος μήνας) χαρακτηρίζεται από τη διεύρυνση των αντανακλαστικών και την ένταξη συγκεκριμένων εξωτερικών στοιχείων, ως αποτέλεσμα μιας πραγματικής εμπειρίας, στις διαφοροποιημένες κυκλικές αντιδράσεις. Η ενσωμάτωση των νέων στοιχείων στις διαφοροποιημένες κυκλικές αντιδράσεις και η αφομοίωση τους σε ένα ήδη γνωστό κυκλικό σχήμα, αποτελούν δυο συνθήκες που καθιστούν εφικτή την έναρξη της μίμησης. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου υποσταδίου, και όταν τα πρότυπα που παρουσιάζονται είναι ίδια με τα αρχικά στοιχεία, η αφομοίωση των νέων στοιχείων συμβαδίζει με την ικανότητα της εκ νέου σύλληψης αυτών των στοιχείων μέσω της αναπαραγωγικής

αφομοίωσης. Κατά συνέπεια, στο βαθμό που το βρέφος μπορεί να συμμορφώσει την ακοή του και τη φωνοποίησή του στους νέους ήχους, μπορεί, επίσης, να τους αναπαράγει μέσω των κυκλικών αντιδράσεων, και έτσι να τους μιμηθεί, αν και η αφομοίωση και η συμμόρφωση είναι ακόμη αδιαφοροποίητες (Piaget, 1945/1962).

Ο Piaget (1945/1962) παρατήρησε σποραδική μίμηση κάποιων ακουστικών και οπτικών μοντέλων που είναι γνωστά στο βρέφος και συμπίπτουν με αντίστοιχες δικές του δραστηριότητες. Πιο αναλυτικά, κατά το δεύτερο υποστάδιο διέκρινε τρία είδη φωνητικής μίμησης: τη φωνητική μετάδοση, την αμοιβαία μίμηση και τη σποραδική φωνητική μίμηση. Στην περίπτωση της φωνητικής μετάδοσης, οι φωνές των άλλων κινητοποιούν τη φωνή του βρέφους, το οποίο μιμείται με ανακρίβεια τους οικείους ήχους που ακούει. Στην αμοιβαία μίμηση, ο ενήλικας μιμείται με ακρίβεια τους ήχους του βρέφους και, όταν αυτός σταματήσει, το βρέφος συνεχίζει να μιμείται το δικό του ήχο. Τέλος, η σποραδική φωνητική μίμηση χαρακτηρίζεται από την προσπάθεια του βρέφους να μιμηθεί με κάποια σχετική ακρίβεια τους οικείους ήχους του άλλου, ήχους τους οποίους δεν είχε εκφέρει πριν. Τα βρέφη μιμούνται, επίσης, κινήσεις του κεφαλιού από δεξιά προς τα αριστερά, από τα αριστερά προς τα δεξιά, κινήσεις πάνω – κάτω και αντίστροφα, και κινήσεις των χεριών.

Όπως τονίζει ο Piaget (1945/1962), αυτά τα είδη ακουστικών και οπτικών μιμήσεων θεωρούνται περιπτώσεις ακούσιας αυτο-μίμησης, δηλαδή, συνέχιση της κυκλικής αντίδρασης, και όχι πραγματικές μιμήσεις. Οι πραγματικές μιμήσεις θα γίνουν εφικτές μόνο όταν η συμμόρφωση διαφοροποιηθεί από την αφομοίωση. Η αρχική αδιαφοροποίητη κατάσταση μεταξύ συμμόρφωσης και αφομοίωσης, «είναι ο λόγος που στην αρχή υποκείμενο και αντικείμενο είναι ένα, και η πρωτογενής συνείδηση δεν μπορεί να διακρίνει το ρόλο του υποκειμένου από το ρόλο του αντικειμένου» (1962, σ. 13).

Στο τρίτο υποστάδιο (τέταρτος έως όγδοος μήνας), περίοδο κατά την οποία αναδύονται οι δευτερογενείς κυκλικές αντιδράσεις, η αφομοίωση εκτός από αναπαραγωγική γίνεται και αναγνωριστική και η μίμηση γίνεται πιο συστηματική και συμπεριλαμβάνει δραστηριότητες ορατές στο βρέφος. Ωστόσο, η μίμηση εξακολουθεί να περιορίζεται σε κινήσεις που το βρέφος έχει ξανακάνει αυθόρμητα, χωρίς να παρατηρείται κάποια προσπάθεια μίμησης καινούριων, μη οικείων μοντέλων, που δεν ανήκουν στο αυθόρμητο ρεπερτόριο της συμπεριφοράς του. Σκοπός του βρέφους είναι η διατήρηση αυτού που έχει ήδη αρχίσει και που,

προφανώς, του προκαλεί ευχαρίστηση. Όπως παρατηρεί ο Piaget (1945/1962), τα βρέφη μιμούνται με συστηματικό και εμπρόθετο τρόπο οικείους ήχους και κινήσεις, και συγκεκριμένα, μιμούνται τις κινήσεις που μπορούν να δουν τους εαυτούς τους να κάνουν και όχι κινήσεις μη ορατές από αυτά. Με άλλα λόγια, η μίμηση του βρέφους κατά το τρίτο υποστάδιο καθορίζεται από το περιεχόμενο των πρωτογενών και των δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων στο βαθμό που οι κινήσεις προκαλούν την οπτική αντίληψη.

Κατά το τέταρτο υποστάδιο (όγδοος έως 12^{ος} μήνας) τα σχήματα συντονίζονται μεταξύ τους, αρχίζουν να εφαρμόζονται σε νέες καταστάσεις και παρατηρούνται μορφές συμπεριφοράς που δείχνουν, κατά τον Piaget (1952, 1954, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967), την ικανότητα του βρέφους για νοητική διεργασία. Ο συντονισμός των σχημάτων επιτρέπει στο βρέφος να αφομοιώσει τις κινήσεις των άλλων στις κινήσεις του δικού του σώματος, ακόμα και όταν οι κινήσεις δεν είναι ορατές σε αυτό. Η μίμηση των μη ορατών κινήσεων επιτυγχάνεται μέσω του συνδυασμού τεσσάρων παραγόντων, την εμπειρία του βρέφους, τα μιμητικά παιχνίδια που παίζουν οι γονείς με τα βρέφη, το συντονισμό των δευτερογενών κυκλικών αντιδράσεων και τη λειτουργία των ενδείξεων. Όπως αναφέρει ο Piaget (1945/1962), η ένδειξη έχει μεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στη συμπεριφορά του μοντέλου και τη μιμητική συμπεριφορά του βρέφους, είναι παράγωγο του συντονισμού των σχημάτων, η φύση της είναι αντιληπτική και όχι αναπαραστατική, και σκοπός της είναι η απόδοση σημασιών. Στο τέλος αυτού του υποσταδίου, το βρέφος αρχίζει να μιμείται καινούρια μοντέλα, τα οποία αντιλαμβάνεται ακουστικά ή οπτικά. Η εξέλιξη αυτή προέρχεται από τη σταδιακή διαφοροποίηση της συμμόρφωσης από την αφομοίωση, με την πρώτη να αναλαμβάνει πιο ενεργητικό ρόλο.

Στο πέμπτο υποστάδιο (12^{ος} έως 18^{ος} μήνας), ο Piaget (1945/1962) παρατηρεί συστηματική μίμηση καινούριων μοντέλων, ακόμα και εκείνων που το βρέφος δεν έχει άμεσο οπτικό ή ακουστικό έλεγχο. Η μιμητική συμπεριφορά του βρέφους είναι τώρα, για πρώτη φορά, αληθινή, καθώς το βρέφος συμμορφώνει συστηματικά τα σχήματά του στις απαιτήσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος και καταφέρνει να μιμηθεί άγνωστους ήχους και κινήσεις. Για να επιτευχθεί η συστηματική μίμηση, ο Piaget τονίζει τον σημαντικό και απαραίτητο ρόλο του συντονισμού καινούριων

σχημάτων – πράξεων, καθώς επίσης και της γνώσης του σώματος και της εικόνας του.

Το έκτο υποστάδιο (18^{ος} έως 24^{ος} μήνας) χαρακτηρίζεται από τη μίμηση που ο Piaget (1945/1962) ονόμασε διαφοροποιημένη, δηλαδή, τη μίμηση που είναι χρονικά διαφοροποιημένη από την παρουσία του μοντέλου και η οποία δηλώνει την αρχή της αναπαραστατικής μίμησης. Τώρα η συμμόρφωση διαφοροποιείται ακόμη περισσότερο από την αφομοίωση, η μίμηση εσωτερικεύεται και ανεξαρτητοποιείται από την άμεση αντίληψη, με αποτέλεσμα το βρέφος να είναι ικανό να μιμείται το μοντέλο εσωτερικά με τη μορφή των νοητικών εικόνων. Όπως αναφέρει η Πανοπούλου – Μαράτου (2000):

«μέσα στο πλαίσιο της θεωρίας του Piaget αποδεικνύεται ότι αυτή η εσωτερικευμένη μορφή της μίμησης προέρχεται από την εξέλιξη των προηγούμενων σταδίων και ότι δε βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο καινούριο και ασύνδετο με προηγούμενες νοητικές εκδηλώσεις. Η νόηση εξελίσσεται σταδιακά και για να προχωρήσει βασίζεται σε προηγούμενες οργανώσεις. Η εσωτερίκευση των σχημάτων και κατ' επέκταση η αναπαραστατική και χρονικά διαφοροποιημένη μίμηση είναι μια κρίσιμη εκδήλωση, γιατί θέτει τα απαραίτητα θεμέλια για την εμφάνιση της αναπαραστατικής νόησης» (ό.π., σσ. 85-86).

Από το δεύτερο έως τον έβδομο χρόνο η μίμηση παύει πια να εξαρτάται από τις αντιληπτικές διεργασίες και πρωταρχικό ρόλο παίζει η αναπαράσταση. Την περίοδο αυτή τα κίνητρα της μίμησης αλλάζουν και από αμιγώς γνωστικά (αισθησιοκινητική μίμηση) γίνονται γνωστικά και κοινωνικά. Στην αναπαραστατική μίμηση τα κοινωνικά κίνητρα παίζουν σημαντικό ρόλο, καθώς, αν και είναι εμφανή από τους πρώτους μήνες της βρεφικής ζωής, τώρα με την ανάπτυξη της νόησης και των κοινωνικών συναλλαγών οδηγούν το παιδί να μιμείται επιλεκτικά. Όπως αναφέρει ο Piaget (1945/1962), το παιδί προτιμά να μιμείται μοντέλα που θαυμάζει, όπως ενήλικες και μεγαλύτερα παιδιά, παρά συνομήλικους και μικρότερα παιδιά. Μετά τα επτά με οχτώ χρόνια η μορφή της μίμησης αλλάζει και ελέγχεται πλέον από τη νόηση. Την περίοδο αυτή εμφανίζεται η στοχαστική μίμηση, κατά την οποία το παιδί γίνεται ικανό να μιμείται το μοντέλο λεπτομερώς, να έχει συνείδηση της μίμησης, του εαυτού του και των πράξεών του, να αναγνωρίζει το σκοπό και την αιτία για την οποία μιμείται.

Συνοπτικά, ο Piaget (1945/1962, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967) προτείνει ότι η ανάπτυξη και η ανάπτυξη της μίμησης ακολουθεί παράλληλη διαδρομή με την ανάπτυξη της νόησης. Κατά τον Piaget, η ικανότητα της μίμησης είναι επίκτητη και το βρέφος, μέσω τριών ειδών μίμησης, μαθαίνει να μιμείται. Η μίμηση εμφανίζεται το δεύτερο μήνα με τη μορφή της αυτο-μίμησης και προς το τέλος του πρώτου χρόνου, και έπειτα από εξάσκηση, εξελίσσεται σε ετερο-μίμηση. Πιο αναλυτικά, από τη γέννηση έως τον πρώτο μήνα το νεογνό δεν μιμείται, ενώ από τον πρώτο μέχρι τον τέταρτο μήνα το βρέφος μιμείται σποραδικά γνωστούς ήχους και κινήσεις ορατές από το ίδιο. Από τον τέταρτο έως τον όγδοο μήνα το βρέφος μιμείται τους ίδιους τύπους μοντέλων με αυτούς των προηγούμενων μηνών, αλλά με πιο συστηματικό τρόπο. Από τον όγδοο έως το 12^ο μήνα το βρέφος είναι ικανό να μιμείται ορατές από αυτό κινήσεις, αλλά και νέα μοντέλα, ενώ από το 12^ο έως το 18^ο μήνα το βρέφος μιμείται και τις κινήσεις που δεν του είναι ορατές. Από το 18^ο έως τον 24^ο μήνα η μίμηση γίνεται χρονικά διαφοροποιημένη και αναδύεται η αναπαράσταση με τη μορφή των νοητικών εικόνων. Από το δεύτερο έως τον έβδομο χρόνο αναπτύσσεται η αναπαραστατική μίμηση, κατά την οποία η μίμηση του παιδιού περιορίζεται σε γενικές πληροφορίες του μοντέλου και τέλος, από τον όγδοο χρόνο και μετά η μίμηση γίνεται στοχαστική και λεπτομερής και ελέγχεται από τη νόηση του παιδιού.

Η νεογνική μίμηση

Η Πανοπούλου - Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998) στα πλαίσια της πειραματικής της μελέτης παρακολούθησε 12 νεογέννητα κορίτσια από την ηλικία των 15 ημερών έως τους έξι μήνες, παρουσιάζοντάς τους μοντέλα για μίμηση. Σύμφωνα με τα ευρήματά της, τα βρέφη από την ηλικία των 15 ημερών έως και τριών μηνών, μιμούνται το άνοιγμα – κλείσιμο του στόματος, την προβολή της γλώσσας και την κίνηση του κεφαλιού. Μετά τους τρεις και τρεισήμισι μήνες αντίστοιχα, οι αντιδράσεις αυτές αρχίζουν να μειώνονται. Η μίμηση των κινήσεων των δαχτύλων του χεριού αρχίζει από τους δύομισι μήνες και αυξάνεται σταδιακά μέχρι τους έξι μήνες, ενώ η μίμηση των παθητικών κινήσεων των ποδιών παρουσιάζεται σε ποσοστό 5 έως 15% καθ' όλη τη διάρκεια των έξι πρώτων μηνών. Μιμητική απάντηση στο μαγνητοφωνημένο κλάμα παρατηρήθηκε μέχρι τον ενάμισι μήνα, μετά τον ενάμισι μήνα τα βρέφη δυσφορούν, ενώ από τους τέσσερις έως τους

έξι μήνες κάνουν γκριμάτσες και κλαυθμυρίσματα. Τέλος, η εκφορά συλλαβών από τον ερευνητή προκαλεί παραγωγή ήχου από το βρέφος από τον πρώτο μήνα, αλλά η ακριβής μίμηση των φωνητικών μοντέλων εμφανίζεται γύρω στους τρεις μήνες και αυξάνεται μέχρι τον έκτο μήνα.

Σύμφωνα με την Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998), η μίμηση αποτελεί έναν προνομιούχο τρόπο επικοινωνίας μεταξύ μητέρας – βρέφους και η ικανότητα για μίμηση είναι παρούσα από τη γέννηση. Στα πλαίσια της πρώιμης μίμησης, εκτός από την τάση για επικοινωνία, το βρέφος προσπαθεί να εναρμονίσει τις κινήσεις του, που τις βιώνει οπτικά και κινητικά, με τις κινήσεις του άλλου που αντιλαμβάνεται οπτικά. Αυτή η εν μέρει εναρμόνιση αποδεικνύει ότι υπάρχει ένας δια-αισθητηριακός συντονισμός, λειτουργικός από τη γέννηση. Η κοινωνική και διυποκειμενική φύση της μίμησης, η επικοινωνιακή επιθυμία και το συναισθηματικό της περιεχόμενο είναι ορισμένα από τα κύρια χαρακτηριστικά που καθιστούν τη νεογνική μίμηση τόσο σημαντικό γεγονός. Όπως γράφει η ίδια:

«η αξία της μίμησης ως μέσου συντονισμού, αναγνώρισης του προσώπου του άλλου (ως ομοίου του είδους), προτύπου, στο επίπεδο της συμπεριφοράς, ταύτισης που θα ακολουθήσει και αφορμής για ενσυναίσθησία εκ μέρους της μητέρας για το μωρό της, είναι ανεκτίμητη» (Πανοπούλου – Μαράτου, 2000, σ. 191).

Όσον αφορά στην ερμηνεία της νεογνικής μίμησης, η Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998) τονίζει ότι η μίμηση, αφενός δεν είναι ένα αρχαϊκό αντανακλαστικό, το οποίο εξαφανίζεται όπως κάποια άλλα αντανακλαστικά του νεογέννητου γύρω στους τρεις μήνες, αφετέρου δεν μπορεί να ερμηνευτεί στα πλαίσια ηθολογικών και μηχηβιοριστικών θεωριών. Η μίμηση της προβολής της γλώσσας, για παράδειγμα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ακούσια αντίδραση σε ένα ερέθισμα, η οποία είναι κληροδοτημένη σε όλα τα ανθρώπινα είδη, καθώς δεν μιμούνται όλα τα νεογνά αυτό το μοντέλο, αλλά και όσα μιμούνται δεν επιδεικνύουν όμοιες, στερεοτυπικές κινήσεις. Ως προς τη θέση των ηθολόγων, ότι η μίμηση προκαλείται από κάποιον έμφυτο εκλυτικό μηχανισμό, η Πανοπούλου – Μαράτου διαφωνεί, γιατί, όπως υποστηρίζει, τέτοιες σταθερές συμπεριφορές δεν έχουν παρατηρηθεί στους ανθρώπους, παρά μόνο στα ζώα, και εξαιτίας του γεγονότος ότι κάποιες από τις νεογνικές μιμήσεις ελαττώνονται και εξαφανίζονται, ανεξάρτητα από την επαναλαμβανόμενη εμφάνιση των μοντέλων που τις προκαλούν. Τέλος,

αποκλείει την ερμηνεία των μπηχεβιοριστών, σύμφωνα με την οποία, η μίμηση της προβολής της γλώσσας μαθαίνεται, καθώς ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι τα νεογνά είναι ικανά να μιμηθούν αμέσως μετά τον τοκετό.

Ως μαθήτρια του Piaget, ενστερνίζεται πολλές από τις απόψεις του για την ερμηνεία της νεογνικής μίμησης, αλλά όπως τονίζει, «χωρίς τις απαραίτητες διορθώσεις» (Πανοπούλου – Μαράτου, 2000, σ. 196), η θεωρία του αδυνατεί να ερμηνεύσει τη νεογνική μίμηση. Ειδικότερα, όπως είδαμε παραπάνω, ο Piaget (1945/1962) υποστηρίζει ότι το βρέφος δεν μπορεί να μιμηθεί μέχρι να αποκτήσει την ικανότητα αναπαράστασης του μοντέλου με τη μορφή νοητικής εικόνας στη μνήμη του. Το γεγονός ότι ο Piaget τοποθετεί την αναπαραστατική διαδικασία στο τέλος του δεύτερου έτους είναι, κατά την Πανοπούλου - Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998), η πιο αμφισβητούμενη θέση της θεωρίας του για τη νεογνική μίμηση, καθώς η εύρεση της πρώιμης μιμητικής ικανότητας στη γέννηση και της εξέλιξής της κατά τη διάρκεια της αισθησιοκινητικής περιόδου, υποδεικνύει την ανάγκη αναθεώρησής της. Συνεπώς, προκειμένου το νεογνό να μιμηθεί χρειάζεται να είναι παρόν ένα είδος αναπαράστασης τόσο του προσώπου του βρέφους όσο και του προσώπου του άλλου ανθρώπου.

Η Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998) υποστηρίζει ότι στη γέννηση υπάρχει μόνο η αναπαράσταση της εικόνας του προσώπου και όχι η αναπαράσταση της εικόνας του σώματος. Όπως εξηγεί, αν το βρέφος είχε την πρώιμη ικανότητα να μιμείται νέες κινήσεις και κινήσεις που δεν ανήκουν στο συμπεριφορικό του ρεπερτόριο, αυτή η ικανότητα θα υποδήλωνε την εκ γενετής ύπαρξη της αναπαράστασης της εικόνας του σώματος. Ωστόσο, όπως τονίζει, η ικανότητα αυτή δεν παρατηρείται. Επιπλέον, το γεγονός ότι η αρχική μίμηση πολλών εκφράσεων του προσώπου εξαφανίζεται για πολλούς μήνες και επανεμφανίζεται κατά το τέλος του πρώτου χρόνου με διαφορετικό τρόπο, ενισχύει την αρχική της θέση για την ύπαρξη της αναπαράστασης μόνο της εικόνας του προσώπου.

Συνοψίζοντας, κατά την Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998), η ερμηνεία της νεογνικής μίμησης μπορεί να δοθεί από τη σύνθεση των θεωριών του Piaget (1945/1962) και του Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1998/2006, 2010). Από τη θεωρία του Piaget, η Πανοπούλου –

Μαράτου διατηρεί τη σημασία των ενδείξεων και την όψιμη μίμηση, ενώ, από τη θεωρία του Trevarthen, υιοθετεί τον επικοινωνιακό ρόλο της μίμησης.

Οι Meltzoff και Moore (1977) μελέτησαν τη συμπεριφορά 18 νεογνών ηλικίας 12 έως 21 ημερών και βρήκαν μίμηση του ανοίγματος του στόματος, προεξοχή των χειλιών και της γλώσσας και διαδοχικές κινήσεις του δαχτύλου. Σε μια άλλη έρευνά τους το 1983, οι Meltzoff και Moore μελέτησαν τη συμπεριφορά 40 νεογέννητων ηλικίας 0 έως 72 ωρών και βρήκαν τα ίδια αποτελέσματα. Το 1988 ο Meltzoff μελέτησε τη συμπεριφορά 36 βρεφών ηλικίας 14 μηνών, προκειμένου να ερευνήσει την ικανότητα των βρεφών για χρονικά διαφοροποιημένη μίμηση. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά του, τα βρέφη ήταν ικανά να μιμηθούν τα μοντέλα κατά τη δεύτερη επίσκεψή τους στο εργαστήριο σε διάστημα μιας εβδομάδας, χωρίς να τους παρουσιάσει ο πειραματιστής τα παιχνίδια. Το 1992, οι Meltzoff και Moore μελέτησαν τη συμπεριφορά 48 βρεφών ηλικίας έξι εβδομάδων έως τριών μηνών και βρήκαν συστηματική παρουσία μίμησης της προεξοχής της γλώσσας και του ανοίγματος του στόματος από τον ενάμιση έως τον τρίτο μήνα.

Σύμφωνα με τους Meltzoff και Moore (1989, 1999), τα βρέφη μιμούνται προκειμένου να κερδίσουν την κατανόηση των άλλων ανθρώπων μέσω της επανάληψης των πράξεών τους, και, ακόμη και στην πρώιμη βρεφική ηλικία, η μίμηση χρησιμοποιείται για κοινωνικούς και επικοινωνιακούς λόγους. Τα βρέφη χρησιμοποιούν τη μίμηση ως εργαλείο, για να επιλύσουν τα ζητήματα σχετικά με την ταυτότητα των ανθρώπων. Επιπλέον, τα νεογνά μιμούνται, ακριβώς επειδή έρχονται αντιμέτωπα με έναν αταίριαστο συνδυασμό μεταξύ της τρέχουσας αντίληψής τους για το μοντέλο και της αποθηκευμένης στη μνήμη αναπαράστασης. Έτσι, αυτός ο αταίριαστος συνδυασμός μεταξύ της αντίληψης και της αναπαράστασης παρακινεί το βρέφος να παράγει μια ταιριαστή απάντηση, προκειμένου να επαναφέρει το απόν γεγονός, να το κάνει πάλι αντιληπτό, και, συνεπώς, να μιμηθεί (Meltzoff & Moore, 1992).

Η μίμηση είναι ένας μηχανισμός μετάδοσης των επίκτητων χαρακτηριστικών μεταξύ των γενεών. Πολύ πριν από την κατάκτηση της γλώσσας, τα βρέφη αποκτούν ικανότητες, μαθαίνουν έθιμα και πρότυπα συμπεριφοράς του πολιτισμού τους μέσω της μίμησης. Στη μίμηση, τα βρέφη χρησιμοποιούν τη συμπεριφορά του άλλου σαν βάση για τη δική τους συμπεριφορά (Meltzoff & Moore, 1999). Όλες οι μιμητικές πράξεις δεν είναι του ίδιου είδους. Υπάρχουν διακρίσεις μεταξύ των μιμήσεων των

χεριών, της φωνής και του προσώπου. Στη μίμηση των χεριών, το βρέφος βλέπει την κίνηση του χεριού ενός ενήλικα και προσπαθεί να παράγει μια ταιριαστή, αντίστοιχη κίνηση. Ένας πιθανός μηχανισμός θα ήταν το βρέφος να κοιτάζει το χέρι του και να χρησιμοποιήσει την οπτική καθοδήγηση ως τρόπο επίτευξης ενός ταιριάσματος μεταξύ του εαυτού και του άλλου. Η φωνητική μίμηση βασίζεται στις ενδοτροπικές συγκρίσεις, επειδή τα βρέφη χρησιμοποιούν την ακουστική καθοδήγηση για να επιτύχουν το ταίριασμα. Εντούτοις, όπως τονίζουν, στην περίπτωση της μίμησης του προσώπου, ένας μηχανισμός βασισμένος στην ενδοτροπική καθοδήγηση δεν θα ήταν χρήσιμος. Τα βρέφη μπορούν να δουν το πρόσωπο του άλλου αλλά δεν μπορούν να δουν το δικό τους (Meltzoff & Moore, 1997).

Οι Meltzoff και Moore (1997) υποστηρίζουν ότι η πρόωμη μίμηση του προσώπου είναι βασισμένη στην ενεργό διατροπική χαρτογράφηση. Η μίμηση είναι μια διαδικασία ταιριάσματος με το στόχο, ο οποίος γίνεται αντιληπτός μέσω της όρασης. Η αντίληψη αυτή οδηγεί, έπειτα, σε μια υπερ-τροπική αναπαράσταση, και καθώς το νεογνό πράττει, στέλνονται ιδιοδεκτικές πληροφορίες στην υπερ-τροπική αναπαράσταση. Εκεί υπάρχει ένα «κριτικό κύκλωμα», το οποίο επιτρέπει στο νεογνό να «κρίνει» αν οι κινήσεις του είναι όμοιες ή διαφορετικές με αυτές που βλέπει. Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, οι αντιληπτές και παραχθείσες ανθρώπινες πράξεις κωδικοποιούνται μέσα σε ένα κοινό υπερ-τροπικό πλαίσιο, που επιτρέπει στα βρέφη να διακρίνουν τις ισοδυναμίες μεταξύ των δικών τους πράξεων και των πράξεων που βλέπουν.

Η ανίχνευση του ταιριάσματος από την αρχή της ζωής, επιτρέπει στο βρέφος να μεταφράσει τα περιβαλλοντικά ερεθίσματα και τις εσωτερικές καταστάσεις του. Το βρέφος μπορεί να χρησιμοποιήσει τον ενήλικα ως στόχο πάνω στον οποίο να ταιριάξει ένα συνεχιζόμενο σχέδιο κίνησης. Ο Meltzoff (1990) θεωρεί ότι αυτή η ικανότητα παράγει την πρώτη αίσθηση του βρέφους ότι ο άλλος είναι όπως αυτό. Στη θεωρία του Meltzoff αυτό αποτελεί την πηγή προέλευσης της προ-συμβολικής διυποκειμενικότητας: η κατάσταση του να υπάρχουν, ενώ σκόπιμα προσπαθείς να ταιριάξεις με τον άλλο. Με τη διαμόρφωση αυτών των προ-συμβολικών αναπαραστάσεων, το βρέφος κωδικοποιεί τα οπτικά, χωρικά και χρονικά γεγονότα των ανθρώπινων πράξεων του εαυτού και του άλλου σε έναν ασαφή αναπαραστατικό κώδικα. Κατά συνέπεια, ο άλλος είναι προσιτός στον εαυτό μέσω των πολυτροπικών αντιδράσεων, και μπορούν να συσχετιστούν μεταξύ τους, επειδή οι σωματικές

πράξεις τους μπορούν να συγκριθούν με συμμετρικούς όρους. Όπως γράφουν οι Meltzoff και Moore (2006), «μπορώ να ενεργήσω όπως ο σύντροφος, και ο σύντροφος μπορεί να ενεργήσει όπως εμένα» (ό.π., σ. 58). Η αντίληψη ότι ο άλλος είναι παρόμοιος με τον εαυτό αποτελεί, σύμφωνα με τους δυο ερευνητές, το θεμέλιο της θεωρίας της διυποκειμενικότητας.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τη θέση των Meltzoff και Moore (1977, 1983, 1988, 1989, 1992, 1997, 1999, 1998/2006, βλ. επίσης Meltzoff, 1988, 1990), η μίμηση μεσολαβείται από αναπαραστάσεις, κατευθύνεται από στόχο, είναι λειτουργική από τη γέννηση και αποδεικνύει εξαρχής τη λειτουργικότητα του διαντιληπτικού συντονισμού. Ο μηχανισμός και το κίνητρο της μίμησης είναι αμιγώς γνωστικά, καθώς συνεργάζονται το αντιληπτικό, το κινητικό και το γνωστικό σύστημα. Οι Meltzoff και Moore προτείνουν μια νέο-πιαζεϊκή προοπτική της καταγωγής της μίμησης, καθώς, όπως και ο Piaget (1945/1962), συμφωνούν ότι το κίνητρο της μίμησης είναι η ανακάλυψη από το βρέφος ενός αταίριαστου συνδυασμού μεταξύ του παθητικού προσώπου του πειραματιστή μετά την παρουσίαση του μοντέλου και της αποθηκευμένης αναπαράστασης του μοντέλου στη μνήμη. Αυτός ο αταίριαστος συνδυασμός, είναι ο λόγος που τα βρέφη μιμούνται. Η διαφορά τους, με την άποψη του Piaget, είναι ότι οι ίδιοι δέχονται τη λειτουργία κάποιας αφαιρετικής αναπαράστασης από την αρχή της ζωής, ενώ ο Piaget όχι. Τέλος, όπως υποστηρίζουν, το βρέφος αρχίζει τη ζωή του με μια έμφυτη οργάνωση, η οποία αλλάζει καθώς η κατανόηση του εαυτού και η κατανόηση του άλλου τροποποιείται μέσω της διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης. Η κατανόηση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της μίμησης, η οποία λειτουργεί ως πρώτη γέφυρα μεταξύ του βρέφους και του άλλου και εξυπηρετεί τις διπλές λειτουργίες της διαφοροποίησης της ευρείας κατηγορίας των άλλων σε άτομα και της παροχής ενός πρόωρου τρόπου επικοινωνίας μαζί τους. Μέσω των αμοιβαίως μιμητικών παιχνιδιών, το βρέφος προχωράει από την αντίληψη του άλλου ως οντότητα, με την οποία μπορεί να μοιραστεί πράξεις, στην αντίληψη του άλλου ως οντότητα, με την οποία μπορεί να μοιραστεί σκοπούς και προθέσεις.

Ο Κουγιουμουτζάκης (1985, 1988, 1998/2006) στα πλαίσια της διδακτορικής του διατριβής διενήργησε πέντε μελέτες. Οι πρώτες τέσσερις μελέτες έγιναν σε πειραματικό πλαίσιο και συμμετείχαν 170 νεογνά ηλικίας δέκα έως 45 λεπτών. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά του, τα νεογνά είναι ικανά να μιμηθούν την προεξοχή

της γλώσσας, το άνοιγμα – κλείσιμο του στόματος, το άνοιγμα κλείσιμο των ματιών και τους ήχους /α/, αλλά όχι τους ήχους /μ/ και /ανγκ/. Στην πέμπτη, διαχρονική μελέτη του (Κουγιουμουτζάκης, 1985, 1999) συμμετείχαν 14 βρέφη από την πρώτη ώρα της γέννησής τους έως τον έκτο μήνα στο φυσικό χώρο του σπιτιού τους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά του, η ικανότητα των βρεφών για μίμηση παραμένει σταθερή κατά τους πρώτους έξι μήνες. Ωστόσο, αυτό που αλλάζει είναι το τι θα μιμηθεί ή δεν θα μιμηθεί το βρέφος. Ειδικότερα, το άνοιγμα – κλείσιμο του στόματος και η προεξοχή της γλώσσας είναι μοντέλα που τα βρέφη μιμούνται με μεγάλη συχνότητα αμέσως μετά τη γέννηση και κατά τη διάρκεια των δυο πρώτων μηνών. Από τους δυο μέχρι τους τρεισήμισι περίπου μήνες η συχνότητα μίμησης των παραπάνω συμπεριφορών μειώνεται και στη συνέχεια αυξάνεται και πάλι. Τέλος, σε μια άλλη διαχρονική, νατουραλιστική έρευνα ο Κουγιουμουτζάκης (1992b) διερεύνησε τα φαινόμενα μίμησης που λαμβάνουν χώρα κατά το πρώτο εξάμηνο της ζωής στην επικοινωνία 21 ζευγαριών μητέρας – βρέφους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά του, η φωνητική μίμηση είναι παρούσα από την 15^η μέρα και μετά, και είναι συχνότερη από τις άλλες μορφές μίμησης, οι λεκτικές μιμήσεις είναι σημαντικά συχνότερες από τις μη λεκτικές, μητέρες και βρέφη μιμούνται σημαντικά τα φωνήεντα και ελάχιστα τα σύμφωνα, οι μητέρες μιμούνται συχνότερα τα βρέφη, απ' ό,τι αυτά εκείνες.

Σύμφωνα με τον Κουγιουμουτζάκη (1983, 1985, 1988, 1992b, 1999, 2005, 1998/2006, 2007) η νεογνική μίμηση είναι ένα έμφυτο και διυποκειμενικό φαινόμενο, η οποία παρακινείται από δυο συναισθήματα, το ενδιαφέρον και την ευχαρίστηση. Κατά τη μίμηση, μητέρα και βρέφος μοιράζονται συνειδητά και διαισθητικά τον ίδιο τρισδιάστατο χώρο και τον ίδιο διυποκειμενικό επικοινωνιακό χώρο. Μοιράζονται, επίσης, την ικανότητα για διάκριση εαυτού – άλλου, την επιθυμία για αλληλεπίδραση, τον ισομορφισμό του προσώπου και της φωνής, τους ίδιους κώδικες επικοινωνίας, τις ίδιες συγκινήσεις και την ικανότητα να διαβάζουν τα κίνητρα και τις προθέσεις ο ένας του άλλου. Ο Κουγιουμουτζάκης διαφωνεί με τον ορισμό του Piaget (1945/1962) ότι η μίμηση είναι αναπαραγωγή της συμπεριφοράς ενός άλλου ανθρώπου, γιατί όπως εξηγεί:

«η λέξη αναπαραγωγή, συχνά, σημαίνει πιστή αντιγραφή, ενώ οι μιμήσεις που μελετούμε σε επίπεδο συμπεριφοράς και εκφράσεων δεν είναι ακριβή αντίγραφα των προτύπων – ούτε τα βρέφη ούτε οι ενήλικοι σύντροφοί τους είναι φωτοτυπικές μηχανές. Αντίθετα, οι μικρές, αλλά υπαρκτές διαφορές των πράξεων προτύπου και μιμητή σημαίνουν διαφορές ηλικίας, ωρίμανσης, ανάπτυξης, εμπειρίας, πολιτισμικές και ατομικές διαφορές, διαφορές συγκινησιακής κατάστασης, καθώς και, κυρίως, την αναπτυξιακή πορεία της συνεργασίας και του χρονικού συντονισμού δυο ανθρώπων για την επίτευξη του κοινού τους στόχου: της επικοινωνίας» (Κουγιουμουτζάκης, 2007, σσ. 241–242).

Σε αντίθεση με τους Meltzoff και Moore (1977, 1983, 1988, 1989, 1992, 1997, 1999), οι οποίοι, όπως προαναφέραμε, προτείνουν ότι το κίνητρο της νεογνικής μίμησης είναι αμιγώς γνωστικό, ο Κουγιουμουτζάκης (1983, 1985, 1998/2006, 2007) υποστηρίζει ότι η μίμηση του νεογνού είναι το αποτέλεσμα μιας κινητήριας δύναμης για διαψυχικό και συμπεριφορικό ταίριασμα, μιας έμφυτης ανάγκης του νεογνού να βρει ένα άλλο συναισθηματικό σύντροφο και να παίξει μαζί του ένα συνεργατικό, διυποκειμενικό παιχνίδι. Συνεπώς, βασική λειτουργία της μίμησης είναι η επικοινωνία μεταξύ του βρέφους και των Σημαντικών Άλλων. Στην παραπάνω άποψη μπορούμε να διακρίνουμε την αποδοχή εκ μέρους του Κουγιουμουτζάκη της θεωρίας της έμφυτης διυποκειμενικότητας, όπως διατυπώθηκε από τον Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999, 1998/2006).

Όσον αφορά στην ερμηνεία της νεογνικής μίμησης, ο Κουγιουμουτζάκης (1983, 1985, 1999, 1998/2006, 2007) υποθέτει ότι, πριν από την πρώτη σωστή μιμητική απάντηση, το νεογνό πρέπει ταυτοχρόνως να αντιληφθεί καθαρά το μοντέλο, να διακρίνει τον εαυτό και τον άλλο ως δυο ξεχωριστά αλληλεπιδρώντα πρόσωπα, να αναγνωρίσει τον ισομορφισμό του προσώπου, να εντοπίσει τα κίνητρα του πειραματιστή και τέλος, να νιώσει το ίδιο κάποιο κίνητρο για να μιμηθεί το μοντέλο, δηλαδή να επικοινωνήσει. Αφού το νεογνό βιώσει συγχρόνως αυτές τις αντιληπτικές, γνωστικές, συμπεριφορικές και συγκινησιακές εμπειρίες, τότε είναι ικανό να μιμηθεί.

Ωστόσο, όπως υποθέτει ο Κουγιουμουτζάκης (1998/2006, 2007), η διαδικασία αυτή δεν αποτελείται μόνο από εύκολα για το νεογνό βήματα, αλλά και από δύσκολα. Πιο αναλυτικά, κάποια βήματα είναι δύσκολα, λόγω της έκδηλης προσπάθειας του νεογνού να αντιληφθεί και να μιμηθεί συνειδητά το μοντέλο. Αντίθετα, κάποια άλλα βήματα, όπως η διάκριση εαυτού – άλλου, ο εντοπισμός του ισομορφισμού του

προσώπου, των κινήτρων του πειραματιστή, των συνοδών συγκινήσεων και η επιλογή του κατάλληλου κινητικού σχήματος, μπορούν να συμβούν χωρίς μεγάλη προσπάθεια. Αν η υπόθεση αυτή είναι σωστή, τότε ο νους του νεογνού, όταν αλληλεπιδρά με τον άλλο, λειτουργεί σε δυο συντονισμένα μεταξύ τους επίπεδα: ένα ασυνείδητο επίπεδο, στο οποίο το νεογνό αντιλαμβάνεται, αναγνωρίζει και επικοινωνεί με τον πυρήνα του νου του άλλου, και ένα συνειδητό επίπεδο, στο οποίο το νεογνό προσπαθεί να αντιληφθεί σαφώς και να μιμηθεί το μοντέλο. Όπως γράφει, «το πρώτο επίπεδο λειτουργεί στη διαπροσωπική, διυποκειμενική σφαίρα, ενώ το δεύτερο επίπεδο στην ενδοπροσωπική και συμπεριφορική σφαίρα» (Kugiumutzakis, 2006, σσ. 80-81).

Συνοπτικά, ο Κουγιουμουτζάκης (1983, 1985, 1988, 1992b, 1999, 2005, 1998/2006, 2007) υιοθετεί τη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας (Trevarthen, 1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999, 1998/2006) και υποστηρίζει ότι η νεογνική μίμηση αποτελεί ένα έμφυτο και διυποκειμενικό φαινόμενο. Η μίμηση του νεογνού είναι το αποτέλεσμα μιας κινητήριας δύναμης για διαψυχικό και συμπεριφορικό ταίριασμα, μιας έμφυτης ανάγκης του νεογνού να βρει ένα άλλο συναισθηματικό σύντροφο και να μοιραστεί μαζί του, συνειδητά και διαισθητικά, τον ίδιο τρισδιάστατο χώρο, τον ίδιο διυποκειμενικό επικοινωνιακό χώρο, την ικανότητα για διάκριση εαυτού – άλλου, την επιθυμία για αλληλεπίδραση, τους ίδιους κώδικες επικοινωνίας και τις ίδιες συγκινήσεις.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι ερμηνευτικές θεωρίες των Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998), Meltzoff και Moore (1977, 1983, 1988, 1989, 1992, 1997, 1999, βλ. επίσης Meltzoff 1990) και Κουγιουμουτζάκη (1983, 1985, 1988, 1992b, 1999, 2005, 1998/2006, 2007) για τη νεογνική μίμηση μοιράζονται πολλές ομοιότητες, αλλά και πολλές διαφορές. Όλοι τους δέχονται ότι η νεογνική μίμηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα αρχαϊκό αντανακλαστικό, αλλά ούτε μπορεί να ερμηνευθεί στα πλαίσια μπηχεβιοριστικών και ηθολογικών θεωριών. Ακόμη, όλοι είναι σύμφωνοι ότι το νεογνό έχει έμφυτη την ικανότητα να μιμείται από τα πρώτα λεπτά της ζωής του, άποψη που υιοθετεί και ο Trevarthen (1977, 1992a, 1998/2006, 2002/1, 2004, 2010, βλ. επίσης Trevarthen, Kokkinaki & Fiamenghi, 1999) και ο Butterworth (1999). Η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με τη θεωρία του Piaget (1945/1962), σύμφωνα με τον οποίο η ικανότητα για μίμηση μαθαίνεται μέσα στα έξι υπο-στάδια της αισθησιοκινητικής μίμησης. Επίσης, όλοι συμφωνούν ότι η

ικανότητα του νεογνού να μιμείται κινήσεις του προσώπου μη ορατές από το ίδιο, υποδεικνύει την εξαρχής λειτουργία ενός δι-αντιληπτικού συντονισμού. Τέλος, σε αντίθεση με τον Piaget, υποστηρίζουν ότι η αναπαράσταση είναι λειτουργική ήδη από τη γέννηση.

Ως προς τις διαφορές τους, η Πανοπούλου – Μαράτου (1998/2000, βλ. επίσης Maratos, 1973, 1982, 1998) δέχεται ως βασική προϋπόθεση για την ερμηνεία της νεογνικής μίμησης την αναπαράσταση του ανθρώπινου προσώπου και όχι την αναπαράσταση του ανθρώπινου σώματος. Οι Meltzoff και Moore (1977, 1983, 1988, 1989, 1992, 1997, βλ. επίσης Meltzoff 1990) υποθέτουν ότι δεν υπάρχει αναπαράσταση ολόκληρου του ανθρώπινου σώματος, αλλά θεωρούν ότι η νεογνική μίμηση ερμηνεύεται από το δι-αντιληπτικό συντονισμό και την ενεργό διατροφική χαρτογράφηση. Ο Κουγιουμουτζάκης (1983, 1985, 1988, 1992b, 2005, 1998/2006, 2007) δέχεται ως βασική προϋπόθεση την αναπαράσταση ολόκληρου του σώματος. Ακόμη, η Πανοπούλου – Μαράτου θεωρεί πως μόνο η όψιμη μίμηση (μετά τους 9 μήνες) είναι εμπρόθετη συμπεριφορά, ενώ οι Meltzoff και Moore, και ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζουν ότι η νεογνική μίμηση είναι εμπρόθετη συμπεριφορά. Επίσης, ενώ η Πανοπούλου – Μαράτου και ο Κουγιουμουτζάκης υιοθετούν όχι μόνο τη γνωστική προσέγγιση για να ερμηνεύσουν τη νεογνική μίμηση, αλλά δίνουν ιδιαίτερη βαρύτητα και στη συναισθηματική όψη της νεογνικής μίμησης, η ερμηνεία των Meltzoff και Moore είναι αμιγώς γνωστική, χωρίς αναφορά στη συναισθηματική φύση της νεογνικής μίμησης.

Επιπλέον, αν και όλοι τους υιοθετούν τη θεωρία της διυποκειμενικότητας, το πλαίσιο στο οποίο την χρησιμοποιούν είναι διαφορετικό. Η Πανοπούλου – Μαράτου και ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζουν ότι το διυποκειμενικό πλαίσιο αποτελεί πρωταρχικό κίνητρο για τη νεογνική μίμηση, ενώ οι Meltzoff και Moore θεωρούν ότι η θεωρία της διυποκειμενικότητας αφορά στον τρόπο που η μίμηση συμβάλλει στη διάκριση εαυτού – άλλου. Τέλος, αν και όλοι τους δέχονται τον αρχικό δυαδισμό, οι Meltzoff και Moore θεωρούν ότι το βρέφος αποκτά την ικανότητα διάκρισης εαυτού – άλλου κατά τη διάρκεια της νεογνικής μίμησης, ενώ ο Κουγιουμουτζάκης υποστηρίζει ότι η διάκριση εαυτού – άλλου γίνεται πριν από τη μίμηση. Η θέση της Πανοπούλου – Μαράτου αλλάζει, καθώς προσαρμόζεται στα νέα ευρήματα. Έτσι, ενώ το 1992 αναφέρει ότι «τα δεδομένα ως σήμερα δεν αρκούν για να πούμε πως το παιδί γεννιέται με κάποια, έστω και στοιχειώδη διαφοροποίηση εαυτού από το μη

εαυτό» (ό.π., σ. 89), το 2000 υποστηρίζει ότι «οι απόψεις περί αρχικού αδυαδισμού, έχουν, βέβαια, αναθεωρηθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια» (ό.π., σ. 200).

Η θεωρία της Έμφυτης Διποκειμενικότητας

Στο παρόν κεφάλαιο, παραθέτουμε, αρχικά, τα ερευνητικά δεδομένα για την αναγνώριση του εαυτού μπροστά στον καθρέφτη κατά τη βρεφική ηλικία. Στη συνέχεια, παρουσιάζουμε την ψυχοβιολογική θεωρία του Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006). Έπειτα, παρουσιάζουμε τη θεωρία της Επικοινωνιακής Μουσικότητας, όπως διατυπώθηκε από τους Trevarthen και Malloch (2002). Το κεφάλαιο κλείνει με τη θεωρία της Reddy (2000, 2003, 2005, 2008) για τις συγκινήσεις που σχετίζονται με την αντίληψη του βρέφους ότι ο εαυτός έλκει την προσοχή των άλλων.

Ερευνητικά δεδομένα για την αναγνώριση του Εαυτού

Σύμφωνα με μια άποψη, η «έννοια» του εαυτού διαμορφώνεται γύρω στα τριάνμισι χρόνια, οπότε ουσιαστικά ξεκινά και η δυνατότητα για αυτοβιογραφική μνήμη (Bauer, 2007). Σύμφωνα όμως, με μια άλλη εκδοχή, σημαντική εξέλιξη στην ανάπτυξη της «έννοιας» του εαυτού αποτελεί, επίσης, η δυνατότητα της αφήγησης για τον εαυτό (λεκτικός εαυτός). Οι Howe και Courage (1997) υποστηρίζουν ότι στους 18 μήνες, η δυνατότητα για αναγνώριση του εαυτού στον καθρέφτη, η δυνατότητα αναγνώρισης του εαυτού ανάμεσα από φωτογραφίες συνομηλίκων και άλλα σχετικά ευρήματα, υποδεικνύουν την ύπαρξη αυτού του «γνωστικού εαυτού». Επομένως, η ανάδυση ενός «γνωστικού εαυτού», που οργανώνει τις εμπειρίες του μπορεί να εμφανιστεί γύρω στους 18 μήνες (βλ. Howe & Courage, 1997), οπότε ξεκινά και η διαμόρφωση του λεκτικού εαυτού (βλ. επίσης Stern, 1985· Neisser, 1988).

Στο παρόν υποκεφάλαιο, παραθέτουμε τα εμπειρικά δεδομένα της Amsterdam (1972), των Brooks–Gunn και Lewis (1975) και των Nielsen και Dissanayake (2003), σχετικά με την αναγνώριση του εαυτού στον καθρέφτη κατά τη βρεφική ηλικία.

Η Amsterdam (1972) μελέτησε σε πειραματικό πλαίσιο τη συμπεριφορά 88 βρεφών ηλικίας τριών έως 24 μηνών μπροστά στον καθρέφτη, βάζοντάς τους ένα κόκκινο σημάδι στη μύτη, προκειμένου να προσδιορίσει την ηλικία στην οποία τα βρέφη αρχίζουν να αναγνωρίζουν την εικόνα στον καθρέφτη ως δική τους. Η

Amsterdam χρησιμοποίησε το κόκκινο σημάδι στη μύτη, προκειμένου να βοηθήσει τα βρέφη να επικεντρωθούν στο πρόσωπό τους και να το κοιτάζουν προσεκτικά. Αν το βρέφος αγγίξει το σημάδι στη μύτη του ή χρησιμοποιήσει τον καθρέφτη για να εξετάσει τη μύτη του, τότε, σύμφωνα με την Amsterdam, το βρέφος έχει την ικανότητα να αναγνωρίσει το πρόσωπό του στον καθρέφτη.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της Amsterdam (1972), οι αντιδράσεις των βρεφών μπροστά στην εικόνα τους στον καθρέφτη χωρίζεται σε τρεις ευδιάκριτες φάσεις. Πρώτον, τα βρέφη δείχνουν παρατεταμένη και επαναλαμβανόμενη αντίδραση στην εικόνα τους, σαν να είναι ένας κοινωνικός συμπαίκτης, και εμπλουτίζουν τις αντιδράσεις τους με χαμόγελο και φωνοποιήσεις, οι οποίες συνοδεύονται από εκφράσεις απόλαυσης και ενθουσιασμού και από μια εύθυμη προσέγγιση στο «άλλο παιδί». Αυτή η αντίδραση παρατηρείται σε ποσοστό πάνω από 85% των βρεφών ηλικίας έξι έως 12 μηνών. Δεύτερον, τα βρέφη στο δεύτερο χρόνο αρχίζουν να επιδεικνύουν σημάδια αναγνώρισης του εαυτού τους στον καθρέφτη, καθώς δεν ανταποκρίνονται πλέον στον καθρέφτη με αφελή χαρά, αλλά δείχνουν ανησυχία και αποσύρονται από αυτόν, αν και εμφανίζουν μερικά διακοπτόμενα χαμόγελα ή φωνοποιήσεις. Μεταξύ τους 13 με 24 μήνες, το 90% των βρεφών αποσύρεται από τον καθρέφτη. Άλλη συμπεριφορά κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου περιλαμβάνει την αναζήτηση της εικόνας, και μερικά βρέφη δείχνουν σημάδια αμηχανίας και αυτοθαυμασμού. Το 75% των βρεφών δείχνει αυτή τη συμπεριφορά μετά τους 20 μήνες. Τρίτον, το 65% των βρεφών ηλικίας 20 έως 24 μηνών δείχνει να αναγνωρίζει την εικόνα του στον καθρέφτη.

Η ικανότητα των βρεφών να εντοπίσουν το κόκκινο σημάδι στο πρόσωπό τους δείχνει, σύμφωνα με την Amsterdam (1972), ότι συνδέουν το πρόσωπό τους με το πρόσωπο που αντανακλάται στον καθρέφτη, και αυτή η σύνδεση υποδηλώνει την αναγνώριση του εαυτού. Τα βρέφη αναγνωρίζουν το πρόσωπό τους με το πρόσωπο στον καθρέφτη μετά τους 18 μήνες. Η αναγνώριση της εικόνας στον καθρέφτη ως αντανάκλαση της ίδιας της εικόνας των βρεφών ενισχύεται από τις αμήχανες συμπεριφορές και από την αποφυγή από αυτόν, σε συνδυασμό με τον εντοπισμό του κόκκινου σημαδιού και της λεκτικής συνειδητής τους απάντησης.

Οι Brooks-Gunn και Lewis (1975) διενήργησαν έρευνα με σκοπό να μελετήσουν την ανάπτυξη της οπτικής αναγνώρισης του εαυτού μπροστά στον καθρέφτη σε 96 βρέφη ηλικίας εννέα έως 24 μηνών. Κάθε βρέφος παρατηρήθηκε

μπροστά στον καθρέφτη σε τέσσερις διαδοχικές συνθήκες: αρχικά το βρέφος τοποθετούνταν μπροστά στον καθρέφτη χωρίς σημάδι στη μύτη του. Μετά η μητέρα έβαφε τη μύτη του βρέφους με ένα κόκκινο σημάδι και τοποθετούσε το βρέφος μπροστά στον καθρέφτη. Στη συνέχεια, ο ερευνητής έβαφε τη μύτη της μητέρας με ένα κόκκινο σημάδι και παρακολουθούσε τις αντιδράσεις του βρέφους. Τέλος, αφού το βρέφος παρατηρούσε τη μητέρα του με το σημάδι, τοποθετούνταν και πάλι μπροστά στον καθρέφτη.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματά τους, η αναγνώριση του κόκκινου σημαδιού και το άγγιγμα στη μύτη έχει άμεση σχέση με την ηλικία. Πιο αναλυτικά, κανένα βρέφος ηλικίας εννέα έως 12 μηνών δεν έπιασε τη μύτη του μπροστά στον καθρέφτη, ενώ το $\frac{1}{4}$ των βρεφών ηλικίας 15 έως 18 μηνών και τα $\frac{3}{4}$ των βρεφών ηλικίας 21 έως 24 μηνών έπιασαν τη μύτη τους όταν κοίταζαν τον εαυτό τους στον καθρέφτη. Ο αριθμός κοιτάγματος στον καθρέφτη, η προσοχή, το ενδιαφέρον, οι θετικές εκφράσεις του προσώπου και οι φωνοποιήσεις, αυξήθηκαν σημαντικά μετά την τοποθέτηση του κόκκινου σημαδιού στη μύτη των βρεφών σε όλες τις ηλικίες. Ωστόσο, το άγγιγμα της εικόνας τους στον καθρέφτη, το άγγιγμα της μύτης τους, οι ανόητες και οι ντροπαλές πράξεις παρατηρήθηκαν στα μεγαλύτερα βρέφη (Brooks-Gunn & Lewis, 1975).

Όπως υποθέτουν οι Brooks-Gunn και Lewis (1975), τα βρέφη από τους 15 περίπου μήνες είναι ικανά να επιδεικνύουν τις πρώτες ενδεικτικές συμπεριφορές της αναγνώρισης του εαυτού, οι οποίες από τους 18 μήνες και μετά αυξάνονται σημαντικά. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν, οι περισσότερες συμπεριφορές που μελετήθηκαν σε αυτό το πείραμα δεν παρατηρήθηκαν μόνο σε μια ηλικιακή ομάδα, και γι' αυτό το λόγο προτείνουν, σε αντίθεση με την Amsterdam (1972), ότι η διαδικασία αναγνώρισης του εαυτού φαίνεται να είναι σταδιακή και συνεχόμενη.

Οι Nielsen και Dissanayake (2004) διενήργησαν μια διαχρονική μελέτη με 98 βρέφη ηλικίας 12 έως 24 μηνών, προκειμένου να διερευνήσουν την ανάδυση της αναγνώρισης του εαυτού στον καθρέφτη σε συνδυασμό με το παιχνίδι και τη μίμηση. Το πείραμα αποτελείται από τρία στάδια. Αρχικά ο πειραματιστής παρουσιάζει στο βρέφος έναν καθρέφτη και τον αφήνει να αλληλεπιδράσει με την εικόνα του για λίγα δευτερόλεπτα. Στη συνέχεια, βγάζει τον καθρέφτη από το οπτικό πεδίο του βρέφους και, ενώ το βρέφος παίζει με ένα παιχνίδι, κολλάει γρήγορα στο μέτωπο του βρέφους μια αυτοκόλλητη ετικέτα. Στο τρίτο στάδιο ο πειραματιστής επανατοποθετεί τον

καθρέφτη μπροστά στο βρέφος. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά τους, η μέση ηλικία της ανάδυσης της αναγνώρισης του εαυτού μπροστά στον καθρέφτη είναι οι 18 μήνες. Το 64% των βρεφών αναγνώρισαν αρχικά τον εαυτό τους στον καθρέφτη σε αυτή την ηλικία.

Τι συμβαίνει όμως, από τη γέννηση μέχρι τους 15 με 18 μήνες; Σ' αυτό το ερώτημα δίδεται μία απάντηση από τη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας, την οποία και παραθέτουμε συνοπτικά.

Η ψυχοβιολογική αναπτυξιακή θεωρία του Colwyn Trevarthen

Ο σημαντικός ρόλος της αλληλεπίδρασης του βρέφους με τους Σημαντικούς Άλλους στην ανάπτυξη της αίσθησης του εαυτού, εισηγήθηκε αρκετά χρόνια πριν από τον George Mead (1934/1967). Ο Mead ανέπτυξε τη θεωρία της Συμβολικής Αλληλεπίδρασης, για να υποστηρίξει ότι τα παιδιά αποκτούν μια αίσθηση του εαυτού τους μέσω της αλληλεπίδρασης με τους άλλους. Επομένως, για τον Mead οι κοινωνικές σχέσεις είναι πολύ σημαντικές. Όπως υποστηρίζει, τα παιδιά ενεργούν προς τα αντικείμενα, τα άλλα πρόσωπα, ακόμα και προς τον εαυτό τους, ανάλογα με τα νοήματα που αυτά έχουν για τους ίδιους. Η θέση του Mead θεωρείται σημαντική, γιατί υποδεικνύει ότι η αίσθηση του εαυτού δομείται κοινωνικά και ότι η σχέση εαυτού - άλλου, η διαπροσωπική αντίληψη, αποτελεί το θεμέλιο των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής δεξιότητας.

Ο Butterworth (1994), αναφέρει ότι ο νους δεν είναι μια γενική, θεωρητική οντότητα, αλλά μπορεί να γίνει άμεσα αντιληπτός στη συμπεριφορά. Ο νους τοποθετείται στο σώμα και τα νοητικά γεγονότα εκδηλώνονται στην κοινωνική συμπεριφορά. Ο ενσωματωμένος νους είναι παρόν στη βρεφική ηλικία και γίνεται εμφανής στην αμοιβαία αλληλεπίδραση βρέφους – Σημαντικού Άλλου.

Τα ευρήματα σχετικά με τη νεογνική μίμηση φαίνεται να ενισχύουν τη θεωρία της διυποκειμενικότητας, δηλαδή την ύπαρξη της διάκρισης εαυτού – άλλου από την αρχή της ζωής. Στο παρόν υποκεφάλαιο παρουσιάζουμε την ψυχοβιολογική αναπτυξιακή θεωρία του Trevarthen για τα έμφυτα κίνητρα επικοινωνίας. Ως εισηγητής της θεωρίας της έμφυτης διυποκειμενικότητας, ο Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006) υποστηρίζει ότι ο ανθρώπινος νους είναι

έμφυτα διωποκειμενικός και η ανθρώπινη κοινωνική ζωή είναι κατά βάση συνεργατική.

Για τον Trevarthen (1996, 2004, 2007a, 2010, βλ. επίσης Trevarthen & Aitken, 2003· Trevarthen & Reddy, 2007), τα έμφυτα κίνητρα για αλληλεπίδραση και μοίρασμα διαμορφώνονται στον εγκέφαλο κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης και για ενάμιση περίπου χρόνο μετά τον τοκετό. Ο Trevarthen (2007a) διακρίνει δυο διαφορετικούς τρόπους ρύθμισης των εμπειριών του βρέφους με τη μητέρα, πριν και μετά τη γέννηση: τον φυσιολογικό συντονισμό και τον ψυχολογικό συντονισμό. Πιο αναλυτικά, κατά τον φυσιολογικό συντονισμό, έμβρυο και μητέρα συνδέονται σωματικά «στο όριο της ορμονικής και της φυσικο-χημικής κυκλοφορίας με το αμνιακό υγρό και μέσω του πλακούντα» (ό.π., σ. 367). Ο συντονισμός αυτός ονομάζεται αμοιβερόνομος συντονισμός⁴ και υφίσταται από την αρχή της κύησης (Trevarthen, 2007a, 2010· Trevarthen & Aitken, 2003).

Στον ψυχολογικό συντονισμό, διασυνδέονται τα αναδυόμενα κίνητρα και οι συγκινήσεις του βρέφους με τα αντίστοιχα κίνητρα και τις αντίστοιχες συγκινήσεις της μητέρας. Όπως αναφέρει ο Trevarthen (2007a), ακόμη και κατά την εμβρυική ζωή, οι ρυθμικές κινήσεις της μήτρας, οι αλλαγές της στάσης και της μετακίνησης της μητέρας, μπορούν να τραβήξουν την προσοχή του εμβρύου. Ο ψυχολογικός συντονισμός ονομάζεται συρρυθμικός συντονισμός⁵, αρχίζει στο τελευταίο τρίμηνο της εγκυμοσύνης και εμπλουτίζεται και γίνεται ουσιαστικά αμοιβαίος μετά τη γέννηση του βρέφους (Trevarthen, 2007a, 2010· Trevarthen & Aitken, 2003). Μέσω αυτών των δυο συντονισμών, σύμφωνα με τον Κουγιουμουτζάκη (Trevarthen, 2007a), μητέρα και βρέφος δημιουργούν μια αμοιβαία σχέση και αποσκοπούν από κοινού στην επίτευξη στόχων.

Σύμφωνα με τη θεωρία του Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1996, 1999a, 2002/2001, 2004, 2005, 1998/2006, 2010, βλ. επίσης Trevarthen & Aitken, 2003· Trevarthen & Reddy, 2007), οι άνθρωποι επιθυμούν και επιδιώκουν να μοιράζονται τις ιδέες τους για τον κόσμο, τις προθέσεις τους και τις επιθυμίες τους,

⁴ Όπως σημειώνει ο Κουγιουμουτζάκης (Trevarthen, 2007a): «το άμφω (και οι δυο μαζί) και το αμοιβερόθεν (και από τα δυο μέρη) περιγράφει... την αμοιβαία ρύθμιση αυτόνομων νευρικών συστημάτων δυο ατόμων, σε αρκετά επίπεδα (π.χ. συμπαθητικό, παρασυμπαθητικό, αμοιβαία ρύθμιση σε επίπεδο νευρικών και ενδοκρινικών συστημάτων κ.ά.)», ό.π., σ. 368.

⁵ Όπως σημειώνει ο Κουγιουμουτζάκης (Trevarthen, 2007a): «η αμοιβαία ρύθμιση βρέφους-μητέρας στο ψυχολογικό επίπεδο ονομάστηκε συρρυθμία λόγω της από κοινού ρύθμισης, αλλά και του ρόλου των ρυθμών στον αμοιβερόνομο συντονισμό των δυο συντρόφων», ό.π., σ. 368.

τα ενδιαφέροντά τους και τα συναισθήματά τους, προκειμένου να δημιουργήσουν μια αμοιβαία σχέση, να επικοινωνήσουν και να επιτύχουν από κοινού έναν στόχο. Όπως τονίζει (Trevarthen & Aitken, 2003, βλ. επίσης, Trevarthen, 1996), η συνεργατικότητα και η αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων δεν είναι έννοιες που πρέπει να μαθευτούν, αλλά βασίζονται σε έμφυτα συστήματα κινήτρων, μετασχηματίζονται και αναπτύσσονται στο χρόνο με την επίδραση ενδογενών και εξωγενών παραγόντων και, κατά τη διάρκεια της επικοινωνίας, λειτουργούν με τέτοιο τρόπο που συμβάλλουν στην απεικόνιση και στη σύνδεση του νου του ενός συντρόφου με το νου του άλλου. Έτσι, μέσω της αλληλεπίδρασης και του μοιράσματος, η υποκειμενική εμπειρία γίνεται διυποκειμενική. Τα κίνητρα για επικοινωνία είναι παρόντα από τη γέννηση και όπως μαρτυρούν μικρο-αναλύσεις επεισοδίων που συμβαίνουν κατά την αλληλεπίδραση μητέρας – βρέφους, το βρέφος δεν αντιδρά συναισθηματικώς παθητικά στην προσοχή της μητέρας, αλλά επιδιώκει ενεργητικά και συναισθηματικά την αλληλεπίδραση μαζί της σε ένα διυποκειμενικό πλαίσιο, επηρεάζοντας έτσι τη συμπεριφορά της μητέρας και δημιουργώντας μια δυναμική σχέση μαζί της.

Πιο αναλυτικά, ο Trevarthen (1977, 1992a, 1993, 2002/2001, 2010) παρατηρεί ότι τα νεογνά και τα βρέφη παρουσιάζουν σκόπιμες κινήσεις προκειμένου να δουν, να πιάσουν, και να εξερευνήσουν ένα αντικείμενο. Οι κινήσεις του βρέφους συντονίζονται περίπλοκα, συμμετέχουν στις συνεχείς και αρμονικές αλλαγές των άμεσων στόχων, είναι ρυθμικές με τις εγγενείς παραμέτρους της συχνότητας και διαμορφώνονται εκφραστικά με τρόπους που ταιριάζουν με εκείνους των ενήλικων. Οι συμπεριφορές αυτές φανερώνουν ότι οι ενσυνείδητες σκόπιμες κινήσεις είναι λειτουργικές από την αρχή της ζωής σε μια στοιχειώδη μορφή, και χρησιμοποιούνται από το βρέφος με σκοπό τη δημιουργία και τη συμμετοχή σε μια αμοιβαία σχέση με τον άλλο. Συνεπώς, η ικανότητα για διυποκειμενικό συντονισμό αποδεικνύει ότι ακόμη και τα νεογνά έχουν μια λεπτή αίσθηση της ενδεχόμενης ανταπόκρισης του άλλου και του πώς αυτή ποικίλλει συναισθηματικά (Aitken & Trevarthen, 1997).

Με τον όρο διυποκειμενικότητα ο Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006) εννοεί το μοίρασμα των υποκειμενικών καταστάσεων, τις αμοιβαίες, δηλαδή ρυθμίσεις και προσαρμογές των ενσυνείδητων υποκειμενικών όταν εναρμονίζονται μεταξύ τους με σκοπό να μοιραστούν εμπειρίες, γνώσεις, συναισθήματα και προθέσεις. Κατά την επικοινωνία μητέρας – βρέφους οι σύντροφοι

«διαβάζουν» τον υποκειμενικό κόσμο του άλλου, μεταβιβάζουν τις νοητικές καταστάσεις τους και έτσι συνυπάρχουν με ένα άλλο πρόσωπο, μοιράζονται εμπειρίες, συναναπτύσσονται και μαθαίνουν ο ένας από τον άλλο. Ειδικότερα, τα βρέφη διαθέτουν μια έμφυτη ικανότητα για διυποκειμενικότητα καθώς είναι από τη φύση τους έτοιμα να αλληλεπιδρούν με τον άλλο ως πρόσωπα με επίγνωση, συγκινήσεις και προθέσεις. Μπορούν να κινούνται με έναν ενσωματωμένο ρυθμικό έλεγχο και με μια στοιχειώδη επίγνωση μέσα σε λίγα λεπτά μετά τη γέννησή τους, είναι ευαίσθητα στις προσεκτικές, σκόπιμες και συναισθηματικά ρυθμισμένες πράξεις του άλλου που επιδιώκει να αλληλεπιδράσει μαζί τους, και εκφράζουν την επιθυμία τους ή τη δυσαρέσκειά τους στα ερεθίσματα.

Η ικανότητα του βρέφους για διυποκειμενική επικοινωνία με τους Σημαντικούς Άλλους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «ο διυποκειμενικός νους οικοδομείται από την αρχή σε μια διττή κατάσταση, δηλαδή σε έναν ξεχωριστό εαυτό και σε έναν διαφορετικό άλλο, που λειτουργεί πλήρως μέσα του, από την πρώτη φορά που επικοινωνεί» (Trevarthen, 1992a, σ. 29). Ο Bråten (βλ. Trevarthen, 1992a· Aitken & Trevarthen, 1997) χρησιμοποιεί από το χώρο της ψυχολογίας τα ευρήματα της πρώιμης επικοινωνίας της δυάδας μητέρας – βρέφους και υποστηρίζει ότι το νεογνό γεννιέται με μια διττή εγκεφαλική αναπαράσταση, την αναπαράσταση του εαυτού και την αναπαράσταση του δυνητικού άλλου. Πιο αναλυτικά, στο νεογνικό νου υπάρχουν στοιχεία τα οποία αλληλεπιδρούν και δημιουργούν ένα σύστημα που αυτο-αναπτύσσεται, αυτο-συντηρείται και αναπτύσσεται κατά την επικοινωνία με τη μητέρα. Μητέρα και βρέφος, ανταλλάσσοντας κίνητρα και προθέσεις, εστιάζουν από κοινού την προσοχή τους σε ερεθίσματα και μοιράζονται τις αντιληπτικές τους εμπειρίες. Μέσω της λειτουργίας της αφομοίωσης των πληροφοριών, το κίνητρο για επικοινωνία εαυτού – άλλου διατηρεί τον εαυτό οργανωμένο και, ταυτόχρονα, επιδιώκει την ανάπτυξη και την αλλαγή σε ένα διυποκειμενικό πλαίσιο.

Όπως τονίζει ο Trevarthen (1992a) οι μικρο-αναλύσεις των επεισοδίων αλληλεπίδρασης δείχνουν πως ένα μεγάλο μέρος των κινήτρων των νεογέννητων είναι προγραμματισμένο και προδιατεθειμένο να ανταποκρίνεται στις συναισθηματικές εκφράσεις των άλλων. Συνεπώς, καθώς τα συναισθήματα των νεογέννητων είναι από τη φύση τους προκαθορισμένα να συναλλάσσονται και να μοιράζονται με τα συναισθήματα του άλλου, θα πρέπει, σύμφωνα με τον Bråten, «να δημιουργείται μέσα στο νου του βρέφους ένας υπονοούμενος ή δυνητικός άλλος, για

να αναλάβει το ρόλο αυτού του συμπληρωματικού αποδέκτη συναισθημάτων» (Trevarthen, 1992a, σ. 29). Η μητέρα, από την άλλη πλευρά, οικοδομεί τη συναισθηματική επαφή με το βρέφος τοποθετώντας το πραγματικό στη θέση του δυνητικού βρέφους που έχει στο νου της. Μητέρα και βρέφος, λοιπόν, αναζητούν τον πραγματικό άλλο για να καλύψουν τη θέση του δυνητικού άλλου με σκοπό να επικοινωνήσουν, να αναγνωρίσουν τις διαφορές και τις ομοιότητές τους, να εξασφαλίσουν ευχάριστη αλληλεπίδραση και να μοιραστούν συγκινήσεις.

Για δύο χρόνια το βρέφος δεν έχει κατακτήσει τη γλώσσα, αλλά βρίσκει τρόπους να επικοινωνήσει τα ενδιαφέροντά του και να τα καταστήσει κατανοητά στους άλλους, προκειμένου να μοιραστούν από κοινού μια εμπειρία και να αλληλεπιδράσουν (Trevarthen, 2010). Σύμφωνα με τον Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1998/2006) η ανάπτυξη του βρέφους κατά το πρώτο έτος χωρίζεται σε τέσσερις περιόδους: α) στη νεογνική περίοδο, από τη γέννηση έως τις έξι εβδομάδες, β) στην περίοδο της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας, από το δεύτερο έως και τον τρίτο μήνα, γ) στην περίοδο των παιχνιδιών, από τον τέταρτο έως τον όγδοο μήνα, και δ) στην περίοδο της δευτερογενούς διυποκειμενικότητας, από τον ένατο έως το δωδέκατο μήνα. Οι ηλικίες των περιόδων αυτών είναι κατά προσέγγιση.

Πιο αναλυτικά, ένα νεογέννητο όταν είναι ξύπνιο, ταϊσμένο και σε βολική θέση εμφανίζει μια εντυπωσιακά συνεχή, ρυθμική και εμπρόθετη συνειδησιακή κατάσταση, μια αυθόρμητη κατεύθυνση των καλοσχηματισμένων κινήσεών του και μια επιλεκτική συνειδητότητα σε έναν ακριβή χρόνο (Trevarthen & Reddy, 2007). Κινεί το κεφάλι, τα μάτια, τα χέρια και τα πόδια του ως ένας συνεχής, ενσωματωμένος, ζωικός εαυτός. Όπως αναφέρουν οι Aitken και Trevarthen (1997), ο εαυτός του βρέφους είναι οργανωμένος να αναπτύσσεται στη διαπροσωπική επαφή με τον άλλο, καθώς επίσης και στην προσωπική προσπάθεια και εμπειρία. Το νεογέννητο είναι ικανό να απαντά στη μητέρα του με τρόπο ευαίσθητο και εκλεπτυσμένο. Αυτή η ικανότητα οφείλεται στην ειδική αισθητηριακή ετοιμότητα που διαθέτει, προκειμένου να ανακαλύψει την παρουσία της μητέρας, τα συναισθήματά της, τη φροντίδα της.

Τα νεογνά ενεργούν με εκφραστικούς τρόπους που εμφανίζονται να είναι ιδιαίτερος ανθρώπινοι και ευαίσθητοι στην ανθρώπινη παρουσία. Μερικές εκφράσεις των νεογνών προσαρμόζονται για να αποσπάσουν τη γονική προσοχή για τις εσωτερικές ανάγκες - καταστάσεις διέγερσης και ύπνου, άνεσης, σίτισης και

προστασίας από τους περιβαλλοντικούς κινδύνους. Άλλες εκφράσεις εύθυμης επικοινωνίας - χαμόγελο, βλεμματική επαφή, αποφυγή, φωνοποιήσεις, γουργουρίσματα και πολλές χειρονομίες χεριών - διαβιβάζουν συγκινήσεις ενδιαφέροντος και ευχαρίστησης στην κοινωνική επαφή (Trevarthen, 2004). Όπως επισημαίνει ο Trevarthen (2004), μόλις εγκαταλείψουμε τις προκαταλήψεις ότι το νεογέννητο είναι ένα αισθητηριοκινητικό σύστημα που αντιδρά σε εξωτερικά ερεθίσματα χωρίς συνοχή της πρόθεσης, εμφανίζεται ένα διαφορετικό κοινωνικό βρέφος. Οι συναισθηματικές εκφράσεις των νεογνών επισημαίνουν τις μεταβαλλόμενες καταστάσεις της επαγρύπνησης, της ενόχλησης ή του ενδιαφέροντος, και η ετοιμότητά τους για δημιουργία αμοιβαίας επικοινωνίας αναγγέλλουν σε ένα συμπονετικό άλλο πρόσωπο την επιθυμία τους να ανοιχτούν στον κόσμο, να συν-αναπτυχθούν μαζί του και να μάθουν από αυτό. Με αυτούς τους τρόπους συμπεριφοράς τα βρέφη κοιτάζουν στο μέλλον και παρουσιάζουν κοινωνική πρωτοβουλία.

Τα βρέφη, από την αρχή της ζωής τους, αντιλαμβάνονται τα ανθρώπινα όντα ως πρόσωπα και δείχνουν προτίμηση και περιέργεια για την ατομική τους μορφή και τις εκφράσεις τους. Λίγες ώρες αφού γεννηθούν είναι ικανά να μάθουν να αναγνωρίζουν το πρόσωπο της μητέρας τους, την ιδιαίτερη μυρωδιά της, την ποιότητα της φωνής της. Σύμφωνα με έρευνες του DeCasper (1992a, 1992b), τα νεογνά, κατά τους τελευταίους μήνες της εμβρυικής τους ζωής, ακούν τη φωνή της μητέρας τους και αμέσως μετά τη γέννηση δείχνουν προτίμηση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μητρικής ομιλίας. Προσαρμόζουν το σώμα τους προκειμένου να τα αγκαλιάσει η μητέρα τους, αντιδρούν προς το πρόσωπο που τους μιλά στρέφοντας το κεφάλι τους και το βλέμμα τους προς την πηγή του ήχου. Μπορούν να μιμηθούν απλές εκφράσεις του προσώπου, των χεριών ή της φωνής και περιμένουν να πάρουν απάντηση από τον άνθρωπο στον οποίο απευθύνονται (Maratos, 1973, 1982, 1998· Πανοπούλου – Μαράτου, 1998/2000· Trevarthen, 1977, 1992a, 1992b, 2005, 1998/2006· Kugiumutzakis, 1983, 1985, 1988, 1992b, 1999, 1998/2006, 2007· Meltzoff, 1988, 1990· Meltzoff & Moore, 1977, 1983, 1989, 1992, 1994, 1999· Butterwoth, 1994).

Κατά τον Trevarthen (2004), όλα τα παραπάνω στοιχεία αποδεικνύουν ότι τα νεογέννητα έχουν έναν στοιχειώδη εαυτό για τον οποίο έχουν επίγνωση, διακρίνουν τον εαυτό από τον άλλο και από τα εξωτερικά αντικείμενα, χρησιμοποιούν τη

μητρική ομιλία, τα χάρδια και τα συναισθήματα για να ρυθμίσουν το επίπεδο εγρήγορσής τους, είναι πομποί και δέκτες συναισθηματικών αλληλεπιδράσεων, έχουν ικανότητα για συνεχή, σκόπιμη αναζήτηση εμπειριών και ανθρώπινη συναισθηματική συντροφιά. Η νοημοσύνη τους προετοιμάζεται να αναπτυχθεί και να εκπαιδευτεί μέσω του μοιράσματος των εννοιών, των προθέσεων και των συναισθημάτων με τους άλλους ανθρώπους, με τη βοήθεια πολλών εκφραστικών μορφών κίνησης του σώματος (Aitken & Trevarthen, 1997· Trevarthen, 2010).

Κατά το δεύτερο με τρίτο περίπου μήνα ο Trevarthen (1992a, 1996) παρατηρεί ότι το βρέφος προσηλώνει τα μάτια του με μεγαλύτερη σαφήνεια στα μάτια της μητέρας του τη στιγμή που το προσεγγίζει και του μιλάει, οι αντιδράσεις του προς αυτήν γίνονται πιο αποτελεσματικές και φανερώνουν ένα περίπλοκο πρότυπο της ανθρώπινης επικοινωνίας. Τώρα η μορφή της μεταξύ τους επικοινωνίας αλλάζει και το βρέφος επιδεικνύει πολύ συγκεκριμένες προτιμήσεις και προσδοκίες για τον τρόπο που η μητέρα πρέπει να του συμπεριφέρεται με σκοπό να το βοηθήσει να αναπτυχθεί. Η μητέρα προσαρμόζει τη συμπεριφορά της για να ικανοποιήσει τις ανάγκες και τις προσδοκίες του βρέφους. Οι εκφράσεις που δίνει στο πρόσωπό της, ο τρόπος της ομιλίας της, οι κινήσεις του κεφαλιού, του κορμιού και των χεριών της, η θέση της σε σχέση με το βρέφος και οι ρυθμοί της συμπεριφοράς της είναι πολύ σαφείς κατά την αλληλεπίδραση με το βρέφος (Trevarthen, 2004).

Ο Trevarthen (2002/2001), είναι αντίθετος με την άποψη ότι τα βρέφη μικρότερα των δυο μηνών στερούνται ενός συνεχούς, σκόπιμου εαυτού, επειδή δεν έχουν «κατασκευάσει» ακόμη έναν εαυτό, ενώ, δηλαδή ανταποκρίνονται στις αισθήσεις του σώματός τους, δεν προβλέπουν τη δική τους πράξη και δεν μπορούν να εκτιμήσουν την πράξη και την πιθανή απάντηση του άλλου. Έρευνες που μελετούν τον τρόπο που ρυθμίζονται οι πρωτοσυννομιλίες, αποδεικνύουν ότι βρέφη δυο μηνών μπορούν να προβλέψουν το χρόνο και τη συγκίνηση των εκφράσεων της μητέρας στην επικοινωνία (Trevarthen, 1993, 1996).

Πιο αναλυτικά, όταν σε πειραματική συνθήκη ζητηθεί από τη μητέρα, η οποία επικοινωνεί χαρούμενη με το βρέφος, να σταματήσει την επικοινωνία της και απλά να κοιτάξει το βρέφος χωρίς καμία αντίδραση, το βρέφος αρχικά αποζητά την επικοινωνία μαζί της με χαμόγελο, φωνοποιήσεις, χειρονομίες και επίμονο βλέμμα. Κατόπιν, αν η μητέρα εξακολουθεί να έχει παθητική στάση, το βρέφος σταματάει τη βλεμματική επαφή και δείχνει ενόχληση (Trevarthen, 1992a, 2002/2001). Αντίθετα,

στα πλαίσια μιας χαρούμενης και αμοιβαίας επικοινωνίας, οι ρυθμοί των φωνοποιήσεων πρόσκλησης της μητέρας, το άγγιγμα και οι κινήσεις του κεφαλιού, των φρυδιών και του στόματος προκαλούν πρώτα ένα χαμόγελο αναγνώρισης και έπειτα μια ζωντανή ομιλία. Στο αποκορύφωμα της έκφρασης τα βρέφη έξι έως οχτώ εβδομάδων φωνοποιούν, κάνουν χειρονομίες και αλλάζουν τη στάση του κεφαλιού τους, ως απάντηση σε έναν συντονισμένο επικοινωνιακό σκοπό, μετακινώντας συχνά το βλέμμα τους από τη μητέρα, την οποία μέχρι τώρα παρακολουθούσαν με περιέργεια και ενδιαφέρον, σαν να παρασύρονται από τις ιδέες που εκφράζονται. Η μητέρα, βλέποντας αυτή την αντίδραση, υποκινείται να ενθαρρύνει και να εγκωμιάσει το είδος της απάντησης που ταιριάζει με το συναισθηματικό επίπεδο της ομιλίας του βρέφους, προκειμένου να υπάρξει συναισθηματική συνήχηση. Κατόπιν τα βρέφη επιστρέφουν την προσοχή τους στη μητέρα και την παρατηρούν «σκεπτικά» πριν ενθουσιαστούν πάλι, χαμογελάσουν και ξαναμιλήσουν. Για κάποια δευτερόλεπτα τα βρέφη μοιάζουν πραγματικά σαν να σκέφτονται, κοιτάζοντας τη μητέρα με ένα αρκετά ανέκφραστο πρόσωπο (Trevarthen, 1977, 1993, 2004).

Κάθε φάση της συνομιλίας χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένες πρωτοβουλίες και συναισθηματικές απαντήσεις στην αλληλεπίδραση με το νου του άλλου ανθρώπου. Κατά την περίοδο της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας το κίνητρο για επικοινωνία, μοίρασμα πράξεων, προθέσεων και συγκινήσεων επικρατεί του κινήτρου για εξερεύνηση των αντικειμένων (Trevarthen, 1977, 1992b, 2005, 1998/2006). Μετά τους τρεις μήνες η διαπροσωπική επαφή μητέρας – βρέφους αλλάζει. Το βρέφος αποκτά μεγαλύτερη σωματική δύναμη και γίνεται πιο ικανό να ελέγχει τη στάση του σώματός του, με αποτέλεσμα να εκφράζει νέες εκδηλώσεις θαυμασμού σε νέα και πιο περίπλοκα πρόσωπο-με-πρόσωπο παιχνίδια. Το βρέφος επιθυμεί να αγγίζει, να εξερευνά και να παίζει με το πρόσωπο και το στόμα της μητέρας όταν αυτή του μιλά, ενώ η μητέρα προσπαθεί με νέους, πιο ζωντανούς και παιχνιδιάρικους τρόπους να τραβήξει το ενδιαφέρον του βρέφους προκειμένου να εμπλακούν σε μια ευχάριστη συναλλαγή (Trevarthen, 1996). Σε σύγκριση με τις πρωτοσυνομιλίες, τα παιχνίδια με βρέφη τριών έως έξι μηνών χαρακτηρίζονται από πιο ζωντανές κινήσεις, πιο γρήγορο ρυθμό, μεγαλύτερη ποικιλία συναισθημάτων και μεγαλύτερη χρονική διάρκεια (Trevarthen, 1992a, 2002/2001, 2004).

Στον τέταρτο μήνα περίπου, τα βρέφη αρχίζουν να κοιτάζουν επίμονα το είδωλό τους πάνω στο τζάμι, να το αποζητούν έντονα και να κάνουν γκριμάτσες,

στοιχεία που αποδεικνύουν την επίγνωση του εαυτού – άλλου. Κατά τον πέμπτο μήνα τα εξερευνητικά παιχνίδια μητέρας – βρέφους οδηγούν στα παιχνίδια εξερεύνησης των αντικειμένων. Ο ρόλος των παιχνιδιών εξερεύνησης των αντικειμένων είναι μεσολαβητικός ανάμεσα στην πρόθεση της μητέρας για επικοινωνία και στη θέληση του βρέφους για εξερεύνηση των προσώπων και του περιβάλλοντος. Έτσι, από τους έξι έως τους οχτώ μήνες η μητέρα δίνει στο βρέφος το αντικείμενο που επιθυμεί και το βρέφος από τη μεριά του επικεντρώνει το ενδιαφέρον του σε αυτό, το ψηλαφίζει με τα χέρια του ή το στόμα του και προσπαθεί να το χειριστεί. Τα παιχνίδια πρόσωπο-αντικείμενο-πρόσωπο αυξάνονται περίπου στους επτά με οχτώ μήνες (Trevarthen, 1992a, 1992b, 2002/2001, 2004).

Κατά την περίοδο των παιχνιδιών το βρέφος, στην επικοινωνία με τη μητέρα, μαθαίνει τελετουργίες παιχνιδιών, κάνει αστείες πράξεις, αποκτά αίσθηση του χιούμορ, παίζει με τις προθέσεις των άλλων, επιδεικνύει καινούρια κατορθώματα μπροστά σε οικεία πρόσωπα, δείχνει ντροπή και αποσύρεται μπροστά σε ξένους (Stern, 1977, 1985· Trevarthen, 1977, 1992b, 1996, 2002/2001, 2004, 1998/2006, 2010· Reddy, 2000, 2001/2003, 2003, 2005, 2008· Reddy & Trevarthen, 2004). Μιμείται με περισσότερη αποφασιστικότητα και ακρίβεια τις κινήσεις του προσώπου, τις φωνοποιήσεις και τις χειρονομίες της μητέρας, χρησιμοποιεί τις μιμούμενες πράξεις για να προσκαλέσει τη μητέρα σε αλληλεπίδραση ή για να την διακόψει (Trevarthen, 1992a, 1998/2006). Στο δεύτερο εξάμηνο της ζωής του, το βρέφος καταφέρνει να παρακολουθήσει αυτό που δείχνει η μητέρα μέσα σε ένα κοινό χωροχρονικό πλαίσιο, συλλαμβάνοντας τη νοερή γραμμή από το δάχτυλό της στο αντικείμενο που δείχνει. Μετά τους έξι μήνες χρησιμοποιεί συστηματικά τη συναισθηματική αναφορά για να δει αν η πράξη που σκοπεύει να κάνει θα επιβραβευτεί συναισθηματικά από τη μητέρα ή όχι (Trevarthen, 1992b· Butterworth, 1994).

Από τους εννιά έως τους 12 μήνες η μορφή στην επικοινωνία μητέρας – βρέφους αλλάζει. Από τις πρώτες οικείες και αμοιβαίες πρωτοσυνομιλίες, και τα πρόσωπο-με-πρόσωπο παιχνίδια, η μορφή της επικοινωνίας γίνεται τριαδική: μητέρα-αντικείμενο-βρέφος. Ο Trevarthen (1992b, 2002/2001, 2004, 2010) ονομάζει αυτή τη νέα μορφή επικοινωνίας δευτερογενή διυποκειμενικότητα. Πιο αναλυτικά, κατά την περίοδο της δευτερογενούς διυποκειμενικότητας το βρέφος δείχνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ευρύτερο περιβάλλον, τα αντικείμενα και τη μεταξύ τους

αλληλεπίδραση. Δέχεται τα πρόσωπα με έναν πιο εκούσιο τρόπο και αναπτύσσει μια νέα επίγνωση της μεταξύ τους επικοινωνίας. Μέσω της πρωτογλώσσας, το βρέφος συνδυάζει με διαφορετικό τρόπο τις φωνοποιήσεις του με τις χειρονομίες του με σκοπό να «πει» και να μεταδώσει τα συναισθήματα, τις επιθυμίες και τις προθέσεις του στον άλλο. Η αύξηση του περιεχομένου της πρωτογλώσσας, συμβάλλει, επίσης, στον τρόπο που το βρέφος αντιμετωπίζει τα αντικείμενα με τα οποία παίζει και μεταβάλλει τη φαντασία του και τη δημιουργικότητά του. Τώρα το βρέφος κατανοεί ότι τα αντικείμενα έχουν πολλές χρήσεις, τις οποίες μαθαίνει παρατηρώντας τον τρόπο που τα χειρίζεται η μητέρα, αντιλαμβάνεται ότι έχουν νόημα όχι μόνο για αυτό αλλά και για τους άλλους και τα συμπεριλαμβάνει ως κοινό σημείο αναφοράς με τον άλλο (Trevarthen, 1996). Ακολουθώντας αυτές τις αλλαγές, η μητέρα διαμορφώνει ανάλογα το λόγο της, αντικαθιστώντας τις ερωτήσεις από οδηγίες και προσταγές, και διδάσκει το βρέφος της, το οποίο είναι ικανό και πρόθυμο να μάθει ακολουθώντας τις οδηγίες της.

Συνοψίζοντας, σύμφωνα με τη θεωρία της έμφυτης διποκειμενικότητας (Trevarthen, 1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006) τα νεογνά του είδους μας γεννιούνται με έμφυτα κίνητρα, που τα ωθούν, αφενός σε διαπροσωπική επικοινωνία, με σκοπό να μοιραστούν προθέσεις, εμπειρίες και συγκινήσεις, και αφετέρου στην εξερεύνηση του άγνωστου περιβάλλοντος. Επίσης, τα νεογνά διαθέτουν έναν στοιχειώδη εαυτό, για τον οποίο έχουν επίγνωση, και μπορούν να διακρίνουν τον εαυτό από τον άλλο και τα εξωτερικά αντικείμενα. Ο Trevarthen χωρίζει τη διποκειμενικότητα σε δυο περιόδους: την πρωτογενή διποκειμενικότητα και τη δευτερογενή διποκειμενικότητα. Κατά την περίοδο της πρωτογενούς διποκειμενικότητας, το κίνητρο για επικοινωνία με τους Σημαντικούς Άλλους επικρατεί του κινήτρου για εξερεύνηση των αντικειμένων. Κατά την περίοδο της δευτερογενούς διποκειμενικότητας, το βρέφος δείχνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ευρύτερο περιβάλλον, τα αντικείμενα και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Εν κατακλείδι, στη θεωρία της έμφυτης διποκειμενικότητας, οι περίοδοι ανάπτυξης χαρακτηρίζονται από την κατάκτηση νέων γνωστικών και συμπεριφορικών δεξιοτήτων, αλλά και από μεγαλύτερη περιπλοκότητα στην έκφραση των δύο θεμελιωδών κινήτρων.

Η θεωρία της έμφυτης διποκειμενικότητας φαίνεται να ενισχύεται από τα σύγχρονα ευρήματα της βιολογίας και των νευροεπιστημών. Σύμφωνα με τους

Rizzolatti και Craighero (2004), η ανακάλυψη των καθρεπτικών νευρώνων παρέχει μια περαιτέρω κατανόηση της αντίληψης της αλληλεπίδρασης. Πιο αναλυτικά, οι καθρεπτικοί νευρώνες είναι μια ιδιαίτερη κατηγορία οπτικο-κινητικών νευρώνων που παρατηρήθηκαν αρχικά στον προ-κινητικό φλοιό των πιθήκων. Όπως ανακάλυψαν ο Rizzolatti και οι συνεργάτες του (Rizzolatti, Fadiga, Gallese & Fogassi, 1996· Kohler, Keysers, Umiltà, Fogassi, Gallese & Rizzolatti, 2002· Ferrari, Gallese, Rizzolatti & Fogassi, 2003· Iacoboni, Molnar-Szakacs, Gallese, Buccino, Mazziotta & Rizzolatti, 2005· Rizzolatti, 2005), οι καθρεπτικοί νευρώνες ενεργοποιούνται, όχι μόνο όταν ο πίθηκος κάνει μια κίνηση για να πιάσει ένα αντικείμενο, αλλά και όταν παρακολουθεί κάποιον άλλο να πιάνει ένα αντικείμενο. Οι καθρεπτικοί νευρώνες, ωστόσο, δεν ενεργοποιούνται όταν ο πίθηκος κάνει την κίνηση χωρίς να υπάρχει κάποιο αντικείμενο – στόχος. Οι καθρεπτικοί νευρώνες αντικατοπτρίζουν, αναπαριστούν δηλαδή σε αφηρημένη μορφή, τις κινήσεις. Οι αναπαραστάσεις αυτές μπορούν μετά να εξυπηρετήσουν στην κατανόηση της σημασίας των κινήσεων.

Αναφορικά με το σύστημα των καθρεπτικών νευρώνων στους ανθρώπους, ο Rizzolatti και οι συνεργάτες του (Rizzolatti, Fadiga, Gallese & Fogassi, 1996· Kohler, Keysers, Umiltà, Fogassi, Gallese & Rizzolatti, 2002· Ferrari, Gallese, Rizzolatti & Fogassi, 2003· Iacoboni, Molnar-Szakacs, Gallese, Buccino, Mazziotta & Rizzolatti, 2005· Rizzolatti, 2005), επισημαίνουν ότι η επιβίωση του ανθρώπου, όπως και η κοινωνική συγκρότηση, εξαρτάται από την ικανότητα του ανθρώπου να κατανοεί τη σημασία των πράξεων, των συναισθημάτων και των προθέσεων των άλλων. Αν και δεν υπάρχουν μελέτες σχετικές με τους καθρεπτικούς νευρώνες σε ανθρώπους, υπάρχουν, ωστόσο, ισχυρές ενδείξεις ότι ο εγκέφαλος διαθέτει έναν έμφυτο νευροφυσιολογικό μηχανισμό για τη σύνδεσή του με τους άλλους. Οι καθρεπτικοί νευρώνες, οι οποίοι βρίσκονται σε συγκεκριμένες περιοχές του εγκεφάλου και δραστηριοποιούνται όχι μόνο όταν πραγματοποιούμε μία πράξη, αλλά και όταν την παρατηρούμε ή ακούμε ότι κάποιος άλλος την εκτελεί, υποδεικνύουν ότι, οτιδήποτε παρατηρούμε να συμβαίνει γύρω μας το επαναλαμβάνουμε ταυτόχρονα στον εγκέφαλό μας. Δηλαδή, ο εγκέφαλός μας βιώνει το ίδιο νευρωνικό γεγονός που λαμβάνει χώρα στον εγκέφαλο του άλλου. Με άλλα λόγια, ο εγκέφαλος των άλλων «καθρεφτίζεται» στο δικό μας.

Νευροφυσιολογικά και απεικονιστικά πειράματα του εγκεφάλου αποδεικνύουν ότι, όταν τα άτομα παρατηρούν μια πράξη που γίνεται από ένα άλλο

άτομο, ο κινητικός φλοιός τους ενεργοποιείται, ελλείψει οποιασδήποτε έκδηλης κινητικής δραστηριότητας. Συνεπώς, οι καθρεπτικοί νευρώνες αντιπροσωπεύουν τη νευρική βάση ενός μηχανισμού που δημιουργεί μια άμεση σύνδεση μεταξύ του αποστολέα ενός μηνύματος και του δέκτη του. Χάρη σ' αυτό το μηχανισμό, οι πράξεις που εκτελούνται από άλλα άτομα διαμορφώνονται σε μηνύματα που γίνονται κατανοητά από έναν παρατηρητή, χωρίς οποιαδήποτε γνωστική μεσολάβηση. Βάσει αυτού του μηχανισμού, οι Rizzolatti και Craighero (2004) προτείνουν ότι το καθρεπτικό νευρωνικό σύστημα αντιπροσωπεύει το νευροφυσιολογικό μηχανισμό από τον οποίο εξελίσσεται η γλώσσα, η μίμηση και η επικοινωνία, και έχει σχέση με την κατανόηση της ίδιας της πράξης, αλλά και τις προθέσεις που συνδέονται με αυτήν.

Ανακεφαλαιώνοντας, η πρόσφατη ανακάλυψη των καθρεπτικών νευρώνων και οι ενδείξεις ότι ο εγκέφαλος διαθέτει έναν έμφυτο νευροφυσιολογικό μηχανισμό που συνδέει τον εγκέφαλο του ενός με τον εγκέφαλο του άλλου (Rizzolatti & Craighero, 2004), φαίνεται να ενισχύει τη θεωρία του Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006) και παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για την κατανόηση της έμφυτης διποκειμενικότητας των βρεφών σε νευρωνικό επίπεδο. Όπως αναφέρουν οι Beebe, Knoblauch, Rustin και Sorter (2003), οι καθρεπτικοί νευρώνες πρέπει να θεωρηθούν «βιολογικό συστατικό» (ό.π., σ. 830) αυτών των αλληλεπιδράσεων, προκειμένου οι αλληλεπιδράσεις να γίνουν σαφέστερα κατανοητές, όχι μόνο από το χώρο της ψυχολογίας, αλλά και από το χώρο της βιολογίας και των νευροεπιστημών.

Μουσικότητα και Επικοινωνία στα Βρέφη

Η έμφυτη ικανότητα των ανθρώπινων όντων να αποζητούν την επικοινωνία με τους συντρόφους είναι ευαίσθητη στο ρυθμό και στις αρμονίες της ανθρώπινης εκφραστικής κίνησης (Malloch, 1999· Malloch & Trevarthen, 2009· Trevarthen, 1999b, 2004, 2007a, 2007b· Trevarthen & Malloch, 2000· Trevarthen & Malloch, 2002· Trevarthen & Schögler, 2007). Στην πραγματικότητα, όπως τονίζει ο Trevarthen (2007a), «η ικανότητα αυτή είναι θεμελιωδώς μουσική» (ό.π., σ. 368). Στο παρόν υποκεφάλαιο, παραθέτουμε τη θεωρία της Επικοινωνιακής Μουσικότητας, θεωρία που ενισχύει και επεκτείνει τη θεωρία της έμφυτης διποκειμενικότητας, και

παρουσιάζουμε αναλυτικά το μουσικό τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν μητέρα και βρέφος.

Ο τρόπος που το βρέφος επικοινωνεί με τους Σημαντικούς Άλλους υποδεικνύει ότι οι απαρχές της μουσικής έκφρασης βρίσκονται στη βρεφική ηλικία (Malloch, 1999· Malloch & Trevarthen, 2009· Trevarthen, 1999b, 2004, 2007a, 2007b· Trevarthen & Malloch, 2000· Trevarthen & Malloch, 2002· Trevarthen & Schögler, 2007). Τα βρέφη, αμέσως μετά τη γέννησή τους, εμπλέκονται σε αλληλεπιδράσεις με τη μητέρα τους, εξασκούνται σε διασκεδαστικές τελετουργίες με παιδικά τραγούδια, επινοούν εκφραστικές αφηγήσεις με σκοπό να συν – αναπτυχθούν, να επικοινωνήσουν, να μοιραστούν συγκινήσεις, προθέσεις και στόχους. Οι αλληλεπιδράσεις αυτές χαρακτηρίζονται από ρυθμικές, μελωδικές φωνοποιήσεις, ρυθμικές κινήσεις του σώματος, των χεριών και των ποδιών, σύνδεση μεταξύ του ήχου και της κίνησης, και πλούσιο συγκινησιακό ύφος.

Οι Trevarthen και Malloch (2002, βλ. επίσης Malloch, 1999· Malloch & Trevarthen, 2009· Trevarthen, 1999b· Trevarthen & Malloch, 2000), βασισμένοι σε νατουραλιστικές μελέτες⁶ που διενήργησαν οι ίδιοι σχετικά με τη μουσική και ρυθμική επικοινωνία της δυάδας μητέρας – βρέφους, διατύπωσαν τη θεωρία της Επικοινωνιακής Μουσικότητας. Η Επικοινωνιακή Μουσικότητα ορίζεται ως μια «εγγενής οργανωτική αρχή που παρατηρείται στις υγιείς αλληλεπιδράσεις μεταξύ βρέφους – γονέα και τους επιτρέπει να διατηρήσουν μια δια-συντονισμένη σχέση στο χρόνο και να μοιραστούν μια κοινά δομημένη αφήγηση» (Trevarthen & Malloch, 2000, σ. 6).

Οι τρεις μουσικές διαστάσεις της Επικοινωνιακής Μουσικότητας είναι ο παλμός (pulse), η ποιότητα (quantity) και η αφήγηση (narrative):

⁶ Στο πλαίσιο μιας άλλης γραμμής έρευνας, της γνωστικής προσέγγισης, η Trehub (1987, βλ. επίσης Μαζοκοπάκη, 2007), δίνοντας έμφαση στο βρέφος-άτομο, ερευνά τη βρεφική μουσική αντίληψη μέσω πειραματικών μελετών. Ο σχεδιασμός αυτών των πειραματικών μελετών βασίζεται κυρίως στην τεχνική της εξοικείωσης – απεξοικείωσης. Πιο αναλυτικά, οι ερευνητές εξοικειώνουν το βρέφος με μια επαναλαμβανόμενη μελωδία και όταν το ενδιαφέρον του μειωθεί, του παρουσιάζουν μια νέα μελωδία ή μια παραλλαγή της αρχικής μελωδίας. Η στροφή του κεφαλιού του βρέφους προς την πηγή του ήχου κατά τη διάρκεια της παρουσίασης της νέας μελωδίας και η αύξηση του ενδιαφέροντός του, εκλαμβάνονται ως αναγνώριση της αλλαγής της μελωδίας. Η σωστή ανταπόκριση του βρέφους στην καινούρια μελωδία ενισχύεται από την αυτόματη ενεργοποίηση φωτεινών παιχνιδιών. Όπως αναφέρει η Μαζοκοπάκη (2007), η συγκεκριμένη τεχνική βασίζεται στην υπόθεση ότι η νοερή αναπαράσταση που έχουν σχηματίσει τα βρέφη με βάση την αρχική μελωδία, θα επηρεάσει την αντίδρασή τους στη νέα μελωδία.

«Ο παλμός είναι η τακτική διαδοχή των διακριτών συμπεριφορικών βημάτων στο χρόνο, που συνδέουν το παρόν με το παρελθόν, αναπαριστούν τη διαδικασία της μελλοντικής δημιουργίας, μέσω της οποίας το υποκείμενο μπορεί να προβλέψει τι και πότε θα συμβεί κάτι. Η ποιότητα συνίσταται από τα περιγράμματα των εκφραστικών φωνητικών και σωματικών χειρονομιών, που σχηματίζουν το χρόνο μέσω εκφραστικών κινήσεων. Η αφήγηση της ατομικής εμπειρίας και της συντροφικότητας δημιουργούνται από την ακολουθία των μονάδων του παλμού και της ποιότητας που βρίσκονται στις από κοινού δημιουργημένες χειρονομίες – στον τρόπο που παρατάσσονται μαζί σε αλυσίδες έκφρασης που δημιουργούν συγκινήσεις» (Trevarthen & Malloch, 2002, σ. 11).

Οι Malloch και Trevarthen (2009) τονίζουν πως ο όρος μουσικότητα χρησιμοποιείται με πιο ευρεία έννοια από αυτήν της μουσικής. Η μουσική είναι κυρίως ένα ανθρώπινο συνειδητό δημιούργημα και, όπως η γλώσσα, μαθαίνεται. Αντίθετα, η μουσικότητα, «η ψυχο-βιολογική ποιότητα της μουσικής» (Trevarthen, 1999b, σ. 157), φαίνεται να είναι μια έμφυτη εσωτερική ανάγκη όλων των ανθρώπων, που αναδύεται πριν από την κατάκτηση της γλώσσας και αναπτύσσεται σταδιακά. Η μουσικότητα πηγάζει, αφενός από τον εγγενή κινητήριο παλμό της ρυθμικής ανθρώπινης δράσης και κίνησης, αφετέρου από τη συγκινησιακή ποιότητα που παράγεται και βιώνεται μέσω αυτού του παλμού. Όπως υποθέτει ο Trevarthen (1999b), ο εγγενής κινητήριος παλμός προέρχεται από τους μηχανισμούς του εγκεφάλου που καθορίζουν την κίνηση και το παραγόμενο συναίσθημα και καθοδηγούν τη συμπεριφορά στο χρόνο με καθορισμένους εμπρόθετους στόχους και δημιουργικότητα.

Μουσικότητα παρατηρείται τόσο στη μητρική ομιλία όσο και στις απαντήσεις και στις κινήσεις των βρεφών. Όταν η μητέρα απευθύνεται στο βρέφος διαμορφώνει το λόγο της έτσι, ώστε να επικοινωνήσει μαζί του, να του μεταδώσει συγκινήσεις, προθέσεις και νοήματα με τρόπο που θα γίνουν κατανοητά από το βρέφος. Αυτός ο τρόπος ομιλίας, η Διαισθητική Μητρική Ομιλία (Stern, 1977· Malloch, 1999· Trevarthen, 1992a, 1999b, 2004), έχει απλή δομή και χαρακτηρίζεται από σύντομες λέξεις, οι οποίες επαναλαμβάνονται σε ίσα διαστήματα, με απαλούς τραγουδιστικούς τονισμούς, με ήρεμη φωνή μετρίου ύψους και με μεγάλες παύσεις. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά της ομιλίας υιοθετούνται από τη μητέρα χωρίς σκέψη και συνειδητή προετοιμασία, γι' αυτό και ονομάζεται διαισθητική, και πηγάζουν κυρίως από το ρεπερτόριο των συγκινήσεων και των κινήτρων, παρά από τη νόηση. Τα βρέφη αποκρίνονται με ευχαρίστηση στη μητρική ομιλία, κουνώντας το κορμί τους, τα χέρια

τους και τα πόδια τους, χαμογελώντας και φωνοποιώντας. Οι απαντήσεις του βρέφους στο λόγο της μητέρας του δείχνουν ότι η μεταξύ τους επικοινωνία δεν βασίζεται στο λόγο, το βρέφος δεν κατανοεί ακόμη το νόημα των λέξεων που χρησιμοποιεί η μητέρα, αλλά στη μουσικότητα του λόγου της, η οποία είναι χρωματισμένη από συγκινήσεις, προθέσεις, ρυθμό και μελωδικότητα. Στη δημιουργία επιτυχών επικοινωνιών και πρωτο-συνομιλιών δεν παίζει ρόλο μόνο η θέαση του άλλου, καθώς έρευνες δείχνουν ότι ακόμη και τυφλά ή τυφλοκωφά βρέφη μπορούν να αναπτύξουν άλλους επιτυχημένους και δημιουργικούς τρόπους, προκειμένου να νιώσουν τον σύντροφο και να εμπλακούν μαζί του (Trevarthen, 2004).

Όπως περιγράφει ο Trevarthen (2004), μητέρα και βρέφος συντονίζονται περίπλοκα, «όπως ένα μπαλέτο, ένα ντουέτο που τονίζει τους ταιριαστούς, συντονισμένους ρυθμούς και τις φράσεις μεταξύ της μητέρας και του βρέφους» (ό.π., σ. 9). Οι Trevarthen και Schögler (2007) παραλληλίζουν το ντουέτο της μητέρας και του βρέφους με τα ντουέτα των μουσικών της τζαζ. Όπως οι μουσικοί της τζαζ αυτοσχεδιάζουν αυθόρμητα, χρησιμοποιώντας το ρυθμό, τη μελωδία και την αρμονία της μουσικής για να εναρμονιστούν μεταξύ τους, να εμπνεύσουν ο ένας τον άλλο και να εκφραστούν, έτσι και μητέρα - βρέφος αυτοσχεδιάζουν αυθόρμητα, χρησιμοποιώντας τον κοινό χρόνο, το ρυθμό, τη μελωδία και τις συγκινήσεις, για να επιτύχουν από κοινού έναν σκοπό, την επικοινωνία και το μοίρασμα προθέσεων (βλ. επίσης Gratier, 2007).

Πιο αναλυτικά, το νεογέννητο απορροφά τη διάθεση ή την ατμόσφαιρα των γαλήνιων ήχων της μητέρας, ακούει μια ήρεμη μουσική ή τη δόνηση και το ρυθμό μιας διασκεδαστικής συνομιλίας. Η καθημερινή ρουτίνα του ξυπνήματος, της περιποίησης και του ύπνου μπορεί να συνοδευτεί με μουσικότητα. Τα νεογνά μπορούν να εκτιμήσουν και να μάθουν τη μουσική και τα τραγούδια που δεν είναι πάρα πολύ δυνατά ή επιθετικά (Trevarthen & Malloch, 2002). Όπως αναφέρει ο Trevarthen (2007a, 2007b, βλ. επίσης Malloch, 1999), ακόμη και ένα πρόωρο βρέφος μπορεί να ανταποκριθεί με μουσική δεξιότητα στη συνομιλία με τη μητέρα του. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα ενός πρόωρου βρέφους, της Naseera, η οποία ήταν κουλουριασμένη κάτω από τα ρούχα του πατέρα της σαν να βρισκόταν σε μάρσιπο. Η Naseera αντάλλαξε με τον πατέρα της ρυθμικά συντονισμένα γουργουρίσματα, στη διάρκεια των οποίων ο πατέρας μιμούταν άμεσα τους απλούς ήχους του βρέφους. Παρήγαγαν τους ήχους ο καθένας με τη σειρά του, με μουσική

ακρίβεια, σε αργό ρυθμό (andante), συνθέτοντας μαζί μια μουσική φράση. Στη συνέχεια, όταν η προσοχή του πατέρα αποσπάστηκε, το βρέφος τον φώναξε με τρεις σύντομες κραυγές σε σύντομα χρονικά διαστήματα με σκοπό να τον ενθαρρύνει να συνεχίσουν τη «μουσική», ρυθμική συνομιλία τους.

Κατά το δεύτερο και τρίτο μήνα, η γρήγορη ανάπτυξη της συντροφικότητας μεταξύ μητέρας και βρέφους οδηγεί το βρέφος στην ιδιαίτερη εκτίμηση της μουσικότητας της μητρικής ομιλίας. Οι πρωτο-συνομιλίες και η μητρική ομιλία που μοιράζονται μητέρα και βρέφος, χαρακτηρίζονται από ρυθμικότητα, μελωδία, φράσεις και αφηγηματικότητα. Αυτή είναι η περίοδος όπου το βρέφος αρχίζει να μαθαίνει πώς να είναι μουσικό με παρόμοιους τρόπους με αυτούς των μεγαλύτερων ανθρώπων. Είναι, επίσης, η περίοδος που μητέρα και βρέφος αναπτύσσουν διάφορα είδη μουσικών παιχνιδιών, πιο περίπλοκα, ζωντανά και γρήγορα. Τώρα τα βρέφη, ως μουσικοί συμπαίχτες, επιζητούν έντονα τη συντροφιά των γονέων τους ή των αδερφών τους, και η οικογένεια γίνεται μια ζωντανή μουσική ομάδα, μια μουσική μπάντα. Η ποικιλία των μουσικών παιχνιδιών στην αλληλεπίδραση μητέρας – βρέφους δείχνει πως η μουσική και οι κινήσεις καλλιεργούν και ενθαρρύνουν την αυθόρμητη απόλαυση μεταξύ τους (Trevarthen & Malloch, 2002).

Στους έξι περίπου μήνες, οι Trevarthen και Malloch (2002) παρατηρούν συστηματικά ότι τα βρέφη παρακινούν τους συμπαίχτες τους σε συνεργατικά παιχνίδια με ρυθμικές κινήσεις των δαχτύλων, των ποδιών και των χεριών που συνοδεύονται από μια ποικιλία φωνοποιήσεων. Τα μουσικά παιχνίδια την περίοδο αυτή δεν αφορούν μόνο τους γονείς ή τους ενήλικες, αλλά αναπτύσσονται επίσης με άλλα συνομήλικα βρέφη ή μεγαλύτερα παιδιά.

Από τον έκτο μέχρι τον ένατο μήνα, οι επιδείξεις των βρεφών, η επιθυμία τους για εκτίμηση και έπαινο από τους οικείους άλλους, η ντροπή και η απόσυρσή τους μπροστά στους ξένους, αλλάζουν τη μορφή των μουσικών παιχνιδιών, τα οποία τώρα γίνονται πιο περίπλοκα. Η συμπεριφορά του βρέφους δείχνει ότι αποκτά αυτεπίγνωση των μουσικών ικανοτήτων του και αυτή η αυτεπίγνωση αποτελεί το ξεκίνημα δημιουργίας πραγματικής μουσικής (Trevarthen & Malloch, 2002).

Το βρέφος ενός έτους μπορεί να συμμετέχει ως μουσικός σύντροφος στα μουσικά παιχνίδια και στα τραγούδια της οικογένειας, να μιμείται με ακρίβεια και να τραγουδά μαθημένες γνωστές μελωδίες, να συνοδεύει ρυθμικά, με σχετικά σταθερό τέμπο, μια μουσική εκτέλεση του ενήλικα. Ωστόσο, όπως τονίζουν οι Trevarthen και

Malloch (2002), στη βρεφική ηλικία, η αξία της μουσικής εμπειρίας δεν βασίζεται στην εκπαίδευση, την εξάσκηση και τους μουσικούς κανόνες, αλλά στη δημιουργική εφευρετικότητα των μουσικών αστείων και παιχνιδιών.

Τέλος, στο δεύτερο και τρίτο χρόνο, η εφευρετικότητα νέων μουσικών δραστηριοτήτων μεταξύ των συνομηλίκων αυξάνεται. Τώρα τα νήπια μοιράζονται μεταξύ τους ένα ευρύ φάσμα φωνητικών αποδόσεων και κινήσεων του σώματος, των χεριών και των ποδιών τους και μπορούν να συμμετέχουν σε πιο περίπλοκες μουσικές δραστηριότητες της οικογένειας και της κοινότητάς τους γενικότερα (Trevarthen & Malloch, 2002).

Ανακεφαλαιώνοντας, οι Trevarthen και Malloch (2002), μελετώντας συστηματικά, κυρίως στο φυσικό περιβάλλον των υποκειμένων και εν μέρει στο εργαστήριο, τις μουσικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ της μητέρας και του βρέφους, καταλήγουν στη διατύπωση της θεωρίας της Επικοινωνιακής Μουσικότητας. Η Επικοινωνιακή Μουσικότητα αναφέρεται στην έμφυτη ανάγκη και στην επιθυμία του βρέφους να συνδεθεί με τον άλλο μέσω χρονικού συντονισμού και συγκινησιακής έκφρασης (Malloch, 1999· Malloch & Trevarthen, 2009· Trevarthen, 1999b, 2004, 2007a, 2007b· Trevarthen & Malloch, 2000· Trevarthen & Malloch, 2002). Καθώς οι λέξεις δεν έχουν ακόμη αποκτήσει νόημα για τα βρέφη, μητέρα και βρέφος, μέσω της Επικοινωνιακής Μουσικότητας, επιτυγχάνουν τη συναισθηματική εναρμόνιση (Stern, 1985).

Κατά τους Trevarthen και Malloch (2002), η μουσικότητα είναι παρούσα στη ζωή του βρέφους από τη γέννηση και αναπτύσσεται σταδιακά. Ειδικότερα, τα βρέφη, από τις πρώτες εβδομάδες της γέννησής τους αποκτούν έντονο ενδιαφέρον για τη μουσικότητα της μητρικής ομιλίας. Κατά το δεύτερο και τρίτο μήνα, αναπτύσσονται διάφορα μουσικά παιχνίδια μεταξύ μητέρας – βρέφους, κατά τα οποία η μουσική συμμετοχή του βρέφους είναι πιο ενεργή. Στους έξι περίπου μήνες, το βρέφος συμμετέχει ακόμη πιο ενεργά σε αυτήν την αλληλεπίδραση, μέσω των συντονισμένων κινήσεων του κορμιού του, αλλά και των φωνοποιήσεών του. Από τον έκτο μέχρι τον ένατο μήνα, τα παιχνίδια γίνονται πιο περίπλοκα και στο στάδιο αυτό το βρέφος αποκτά επίγνωση των μουσικών του εκτελέσεων. Στο πρώτο έτος, το βρέφος αναλαμβάνει τον ρόλο ενός μικρού μουσικού, καθώς μπορεί να μιμείται με ακρίβεια και να τραγουδά γνωστά, αγαπημένα του τραγούδια. Στο δεύτερο έτος, η

μουσική αποτελεί έναυσμα για δημιουργία νέων ρυθμικών παιχνιδιών μεταξύ των συνομηλίκων.

Η θεωρία των Trevarthen και Malloch (2002) φαίνεται να ενισχύεται από τα ευρήματα της Μαζοκοπάκη. Η Μαζοκοπάκη (2007, βλ. επίσης, Trevarthen, Powers & Mazokoraki, 2006), σε μια διαχρονική, νατουραλιστική έρευνα, μελέτησε 15 βρέφη ηλικίας δυο έως δέκα μηνών, με σκοπό να διερευνήσει την αυθόρμητη ρυθμική έκφραση των βρεφών στην απουσία και την παρουσία της μουσικής, και την ανάπτυξη των μουσικών αλληλεπιδράσεων στο ελεύθερο παιχνίδι μητέρας – βρέφους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά της, τα βρέφη μπορούν να παράγουν διαφορετικά είδη χαριτωμένων, απλών ή πιο σύνθετων ρυθμών, τόσο στην απουσία, όσο και στην παρουσία της μουσικής. Τα βρέφη δεν ακούν το τραγούδι ως παθητικοί ακροατές. Αντίθετα, με την εισαγωγή του τραγουδιού, μένουν ακίνητα, προσηλωμένα στη μουσική, αναζητούν την πηγή του ήχου στρέφοντας το σώμα τους, το κεφάλι τους και τα μάτια τους προς αυτήν, εκφράζουν έκπληξη και ενδιαφέρον, και μετά αρχίζουν να επιδεικνύουν χορευτικές κινήσεις και φωνοποιήσεις.

Αναφορικά με τη μουσική επικοινωνία που αναπτύσσεται μεταξύ της дуάδας μητέρας – βρέφους, η Μαζοκοπάκη (2007) παρατηρεί ότι τα βρέφη ανταποκρίνονται με ευχαρίστηση και χαρά στο τραγούδι της μητέρας, συμμετέχουν με ρυθμικές φωνητικές εκφράσεις και είναι ικανά να αναγνωρίσουν τη μελωδία ενός αγαπημένου τους τραγουδιού. Όπως γράφει:

«υπάρχει μια τακτική και συνεχής ρυθμικότητα στην αλληλεπίδραση, ένα μοίρασμα του χρόνου, με τη μητέρα και το βρέφος να ξεκινούν τη σειρά τους σε μουσικά και χρονικά «λογικά» σημεία της ανάπτυξης του τραγουδιού. Ειδικότερα η μητέρα και το βρέφος προσπαθούν να συντονιστούν με βάση τη μουσική φράση του τραγουδιού, με αποτέλεσμα να διατηρείται η ρυθμική οργάνωση της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους δυο» (ό. π., σ. 189).

Συγκινήσεις που σχετίζονται με τον Εαυτό κατά την Vasudevi Reddy

Στο παρόν υποκεφάλαιο παρουσιάζουμε τη θεωρία της Vasudevi Reddy (2000, 2003, 2005, 2008) σχετικά με τις συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό⁷. Η θέση της Reddy, κρίνουμε ότι είναι πολύ σημαντική, καθώς ενισχύει την εξαρχής διάκριση εαυτού – άλλου.

Σύμφωνα με την Reddy (2003), η αμοιβαία προσοχή μεταξύ του βρέφους και του άλλου κατά τους πρώτους μήνες ενέχει μια επίγνωση της κατευθυνόμενης προσοχής. Ο εαυτός αρχικά βιώνεται ως το πρώτο αντικείμενο αυτής της κατευθυνόμενης προσοχής, που ακολουθείται σταδιακά από άλλα περιφερικά αντικείμενα. Πρόκειται για ένα συγκινησιακό βίωμα του εαυτού, που προηγείται από τις νοητικές αναπαραστάσεις του εαυτού και του άλλου.

Πιο αναλυτικά, τα βρέφη στους δύο περίπου μήνες αντιδρούν στην προσοχή που κατευθύνεται προς τον εαυτό τους με μια ποικιλία συναισθηματικών αντιδράσεων. Χαμογελούν περισσότερο όταν τους κοιτάνε στα μάτια και λιγότερο όταν τους κοιτάνε σε κάποιο άλλο μέρος του προσώπου τους, δείχνουν ενόχληση όταν δεν μπορούν να απεμπλακούν από την έντονη βλεμματική επαφή ή όταν η βλεμματική επαφή συνοδεύεται από παθητικό πρόσωπο. Δείχνουν αδιαφορία για μια ανεπιθύμητη βλεμματική επαφή με σαφή και επαναλαμβανόμενη απόσυρση του βλέμματος τους, επιδεικνύουν σεμνότυφες και επιφυλακτικές αντιδράσεις, σε συνδυασμό με έντονο χαμόγελο, σύντομο κοίταγμα, στροφή του κεφαλιού και κίνηση των χεριών προκειμένου να ξανακερδίσουν την προσοχή του συντρόφου (Reddy, 2003).

Στους τέσσερις μήνες, όπως παρατηρεί η Reddy (2003), τα βρέφη δεν ανταποκρίνονται μόνο στην προσοχή που κατευθύνεται στον εαυτό τους, αλλά κάνουν ενεργές προσπάθειες να καθοδηγήσουν την προσοχή των άλλων σε αυτούς, όταν δεν αποτελούν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος, χρησιμοποιώντας τις φωνοποιήσεις. Σε αυτή την ηλικία, επίσης, εισάγουν παιχνίδια στα οποία προσκαλούν τους συντρόφους σε βλεμματική επαφή και στη συνέχεια αποσύρουν το βλέμμα τους.

⁷ Οι συγκινήσεις που σχετίζονται με τη συνειδητότητα του εαυτού (self-conscious emotions), σύμφωνα με την Reddy, ορίζονται ως οι συγκινήσεις που προκύπτουν από την ορατότητα του εαυτού στους άλλους. Ο όρος συγκινήσεις (emotions) αναφέρεται στις αλλαγές που συμβαίνουν στη φυσιολογία του σώματος. Όταν, αργότερα, αυτές οι αλλαγές συνοδεύονται και από τη γνωστική εκτίμηση της κατάστασης, μπορούμε να μιλάμε για ολοκληρωμένη εμπειρία του συναισθηματικού βιώματος, δηλαδή για συναισθήματα (affects) (Ντάβου, 2004).

Στους έξι μήνες και μετά, το συναισθηματικό περιεχόμενο αυτών των σκόπιμων πράξεων του εαυτού ποικίλει και μπορεί να περιλαμβάνει επιδείξεις, επανάληψη μαθημένων έξυπνων ή αστείων κατορθωμάτων που αποσπούν έπαινο, περίεργες πράξεις που επιφέρουν γέλιο ή πειράγματα. Η ποικιλία τόσο σε συναισθηματικό περιεχόμενο όσο και στο ρεπερτόριο των πράξεων που εμφανίζονται βρέφη σε αυτήν την ηλικία υποδεικνύουν ότι αυτές οι συμπεριφορές δεν είναι απλές συμπεριφορές δράσης – αντίδρασης, ούτε συνδιαλλαγές χωρίς επίγνωση της προσοχής του άλλου. Το βρέφος φαίνεται να έχει επίγνωση ότι η προσοχή του άλλου έχει σχέση με την πράξη του, με αυτό που κάνει (Reddy, 2000, 2001/2003, 2003, 2005, 2008).

Στο τέλος του πρώτου έτους, παρατηρούνται αλληλεπιδράσεις μεταξύ του βρέφους και του άλλου σε σχέση με εξωτερικά αντικείμενα. Οι αντιδράσεις στην προσοχή του άλλου που κατευθύνεται σε αντικείμενα υποδεικνύονται από το γύρισμα του κεφαλιού του βρέφους προκειμένου να ακολουθήσει το βλέμμα και να εντοπίσει τελικά το αντικείμενο ενδιαφέροντος. Από τους 12 έως τους 14 περίπου μήνες, εξελίσσονται περαιτέρω οι ενεργές προσπάθειες του βρέφους να κατευθύνουν την προσοχή του άλλου στον κόσμο (Reddy, 2003).

Σημαντική ένδειξη της επίγνωσης του βρέφους ότι έλκει την προσοχή του άλλου αποτελούν οι συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό. Συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό, στην απλή τους μορφή, μπορούν να θεωρηθούν εκείνα τα συναισθήματα και οι αντιδράσεις που προκύπτουν από το να γίνεσαι ορατός ή γνωστός όταν αλληλεπιδράς ή αποτελείς αντικείμενο προσοχής για έναν άλλον άνθρωπο (Reddy, 2000, 2003, 2005, 2008). Δυο τέτοιες αντιδράσεις που προκύπτουν από την ορατότητα του εαυτού στην αμοιβαία επικοινωνία και στην προσοχή είναι η ντροπή (shyness) και η επίδειξη (showing off). Η Reddy (2005, 2008) σημειώνει ότι αναφέρεται στη θετική ντροπή (positive shyness) και όχι στη φοβισμένη ντροπή (fearful shyness). Η φοβισμένη ντροπή θεωρείται μια απλή αντίδραση που εμφανίζεται από νωρίς στο βρέφος και δεν αναφέρεται στην επίγνωση του εαυτού. Αντίθετα, η θετική ντροπή, που γενικά περιγράφεται ως σεμνότητα (coyness), ντροπαλότητα (bashfulness) και αμηχανία (embarrassment), θεωρείται ότι συμπεριλαμβάνει μια επίγνωση του εαυτού ως αντικείμενο της προσοχής του άλλου και έχει αποδειχθεί ότι εμφανίζεται πολύ αργότερα από τις απλές αντιδράσεις της φοβισμένης ντροπής.

Ο χρόνος ανάδυσης της ντροπαλότητας, της σεμνότητας και της αμηχανίας, σύμφωνα με την Reddy (2005, 2008), δεν είναι ακόμη σαφής. Ο Lewis και οι συνεργάτες του (1989) προτείνουν ότι η ανάδυση της θετικής ντροπής έχει άμεση σχέση με την ικανότητα του βρέφους να αναγνωρίσει τον εαυτό του στον καθρέφτη και να δείξει σημάδια θετικής ντροπής, ικανότητα που αναπτύσσεται περίπου στους 18 μήνες. Πιο αναλυτικά, ο Lewis και οι συνεργάτες του διενήργησαν δυο έρευνες με 27 βρέφη ηλικίας εννέα έως 24 μηνών και 44 βρέφη μέσης ηλικίας 22 μηνών αντίστοιχα, προκειμένου να δουν αν η αμηχανία και ο φόβος συνδέονται με την αναγνώριση του εαυτού στον καθρέφτη και αν εμφανίζονται μόνο αφού τα βρέφη καταφέρουν να αναγνωρίσουν το είδωλό τους στον καθρέφτη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά τους, η αμηχανία έχει σχέση με την αναγνώριση του εαυτού, καθώς δέκα βρέφη από την πρώτη έρευνα και 11 βρέφη από τη δεύτερη έρευνα έδειξαν αμηχανία όταν κοίταζαν τον εαυτό τους στον καθρέφτη. Σχέση μεταξύ φόβου και αναγνώρισης του εαυτού δεν παρατηρήθηκε.

Η Amsterdam (1972, βλ. επίσης Amsterdam & Greenberg, 1977) προτείνει ότι συμπεριφορές που ενέχουν συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό μαρτυρούνται στα βρέφη περίπου από τους 14 μήνες, και η συχνότητα εμφάνισής τους αυξάνει περίπου στους 20 μήνες. Όπως παρατηρεί στη διαδικασία του τεστ του καθρέφτη, τα βρέφη συχνά δείχνουν να ντρέπονται ή να είναι αμήχανα όταν αρχίζουν να αναγνωρίζουν την εικόνα τους στον καθρέφτη, και αντιδρούν με χαμόγελο και απόσυρση του βλέμματός τους.

Οι Stifter και Moyer (1991) μελέτησαν τη συμπεριφορά 60 βρεφών ηλικίας πέντε μηνών όταν έπαιζαν με τη μητέρα τους το παιχνίδι «κου-κου τζα», προκειμένου να προσδιορίσουν σε ποια ηλικία τα βρέφη χρησιμοποιούν την αποστροφή του βλέμματος ως ένδειξη ενσυνείδητης συναισθηματικής συμπεριφοράς. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά τους, οι συμπεριφορές που συνοδεύονται από χαμόγελο και αποστροφή του βλέμματος σε χαρούμενο πλαίσιο, και άρα δεν μπορούν να θεωρηθούν ως αποφυγή ή ένδειξη δυσφορίας, παρατηρούνται στους 5 μήνες.

Η Reddy (2000, βλ. επίσης Draghi-Lorenz, Reddy & Morris, 2005) υποστηρίζει πως συμπεριφορές που εμπεριέχουν συγκινήσεις που προκύπτουν από την ορατότητα του εαυτού στους άλλους παρατηρούνται σε βρέφη ηλικίας δυο μηνών στην αλληλεπίδραση με τους άλλους ή με τον εαυτό τους μπροστά στον καθρέφτη. Πιο αναλυτικά, η Reddy (2000) μελέτησε τη συμπεριφορά πέντε βρεφών ηλικίας

εφτά έως 20 εβδομάδων βιντεοσκοπώντας τα στο σπίτι τους κάθε εβδομάδα σε τρία διαφορετικά είδη αλληλεπίδρασης: με τους γονείς τους, την ερευνήτρια και με τον εαυτό τους μπροστά στον καθρέφτη. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά της, και τα πέντε βρέφη έδειξαν χαμόγελα και αποστροφή του βλέμματος ή/και του κεφαλιού. Αυτές οι αντιδράσεις δεν εμφανίστηκαν μόνο κατά την αλληλεπίδραση με την ερευνήτρια, όπως θα αναμενόταν, ως σημάδια επιφυλακτικότητας, αλλά ήταν το ίδιο συχνές και προς τη μητέρα και προς τον εαυτό τους στον καθρέφτη. Επιπλέον, σε όλα τα βρέφη το χαμόγελο με την αποστροφή του βλέμματος ή/και του κεφαλιού συνοδευόταν τις περισσότερες φορές με κινήσεις των χεριών μπροστά από το πρόσωπο ή το στήθος, ή από σύντομο βλέμμα του εαυτού τους στον καθρέφτη και αποστροφή του κεφαλιού με χαμόγελο, χωρίς οποιαδήποτε επιπλέον κίνηση των χεριών ή του κορμιού. Η Reddy, λοιπόν, υποθέτει πως, αν και τα βρέφη είναι πολύ μικρά για να έχουν οποιαδήποτε σύλληψη του εαυτού τους ως υποκείμενα, υπό την τυποποιημένη έννοια, αντιδρούν στην προσοχή των άλλων προς τον εαυτό τους και στην εικόνα τους στον καθρέφτη με, κατά προσέγγιση, παρόμοιους τρόπους με τα μεγαλύτερα παιδιά.

Η σεμνότητα, η ντροπαλότητα και η αμηχανία στα βρέφη αναγνωρίζεται, σύμφωνα με την Amsterdam (1972), από το χαμόγελο και την αποστροφή του βλέμματος από τον εαυτό τους στον καθρέφτη, την κλίση του κεφαλιού στο πλάι, την τοποθέτηση των χεριών μπροστά από το στόμα ή το κρύψιμο του προσώπου. Ο Lewis και οι συνεργάτες του (1989, βλ. επίσης Lewis, 2000) αναγνωρίζουν, επίσης, το χαμόγελο και την αποστροφή του βλέμματος ως βασικό στοιχείο αναγνώρισης της σεμνότητας, της ντροπαλότητας και της αμηχανίας, με πρόσθετα χαρακτηριστικά την κλίση του κεφαλιού, το κοίταγμα προς τα πάνω και τη σύντομη επιστροφή του βλέμματος στο στόχο – ενδιαφέρον. Για την Reddy (2000, 2005, 2008, βλ. επίσης Draghi-Lorenz, Reddy & Morris, 2005), χαρακτηριστικές συμπεριφορές της σεμνότητας, της ντροπαλότητας και της αμηχανίας αποτελούν το χαμόγελο με την αποστροφή του βλέμματος ή/και του κεφαλιού κατά τη διάρκεια του χαμόγελου, οι κινήσεις των χεριών προς το πρόσωπο με σκοπό να κρύψουν το χαμόγελο από την προσοχή του άλλου ανθρώπου και οι πιθανές προσπάθειες καταστολής του χαμόγελου.

Συνοψίζοντας, οι σεμνότητες, ντροπαλές και αμήχανες αντιδράσεις ενέχουν συναισθηματικές εκφράσεις και συμβαίνουν κατά την αλληλεπίδραση, ακόμη και

κατά τους πρώτους δυο μήνες της ζωής (Reddy & Trevarthen, 2004). Η επίδειξη, δηλαδή η έμφαση πτυχών του εαυτού στον άλλο, αποσκοπεί στη θετική αξιολόγηση ή τη θετική προσοχή από τους άλλους. Ο χρόνος ανάδυσης της επίδειξης, όπως και ο χρόνος ανάδυσης της θετικής ντροπής, ποικίλει μεταξύ των ερευνητών. Συγκεκριμένα, η Amsterdam (1972) υποστηρίζει πως από τους 14 μήνες, σε συνδυασμό με την εμφάνιση των σεμνότυφων, ντροπαλών και αμήχανων αντιδράσεων, παρατηρείται και η επίδειξη των βρεφών, δηλαδή ο καλλωπισμός τους και ο αυτοθαυμασμός τους μπροστά στον καθρέφτη. Ο Lewis (1995, 2000) υποστηρίζει ότι η επίδειξη δεν παρατηρείται νωρίτερα από τα τρία χρόνια. Όπως αναφέρει, για να εμφανιστεί η επίδειξη πρέπει πρώτα να αναπτυχθεί το συναίσθημα της υπερηφάνειας, καθώς αυτή υποκινεί την επίδειξη. Το συναίσθημα της υπερηφάνειας δεν εμφανίζεται πριν από τον τρίτο χρόνο, καθώς το βρέφος από τότε και μετά αποκτά επίγνωση όχι μόνο της προσοχής του άλλου που κατευθύνεται στον εαυτό του, αλλά και των στόχων και των κανόνων προκειμένου να αξιολογήσει μια πράξη. Συνεπώς, κατά την άποψή του, δεν παρατηρείται επίδειξη του βρέφους κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής του.

Ο Trevarthen (1992a, 1992b), αντίθετα, υποστηρίζει ότι η ενεργή επίδειξη σε ένα ακροατήριο, οι ασυνήθιστες, ακραίες ή έξυπνες πράξεις με τον εαυτό ξεκινούν μετά τους έξι μήνες. Τότε, το βρέφος αναπτύσσει μια παρουσία, έναν εαυτό που μπορεί να παρουσιασθεί στους άλλους και αυτός ο εαυτός αγαπά να παρουσιάζει και να εκθέτει τον εαυτό του, να ποζάρει και γενικά να τον επιδεικνύει στους άλλους. Την άποψη του Trevarthen υιοθετεί και η Reddy (2005, 2008). Σε μια διαχρονική έρευνα (Reddy, 2005) βασισμένη σε συνεντεύξεις γονέων όταν τα βρέφη τους ήταν οχτώ, 11 και 14 μηνών, η Reddy βρήκε ότι ακόμη και στους οχτώ μήνες, περισσότερα από τα $\frac{3}{4}$ των βρεφών αναφέρθηκαν ότι αλληλεπιδρούν με τους άλλους με κάποιο είδος επίδειξης, και περίπου τα μισά από τα βρέφη οχτώ μηνών επιδείκνυαν έξυπνες πράξεις με σκοπό να επιβραβευτούν από τους γονείς τους. Στους 14 μήνες, οι έξυπνες επιδείξεις που αναφέρθηκαν από όλους τους γονείς εκτός από έναν, συμπεριλάμβαναν χορό και παλαμάκια, παιχνίδι με τη μπάλα και με πάζλ, χρήση τηλεφώνου και κουταλιού, φίλημα για έπαινο, σκαρφάλωμα της σκάλας και πλύσιμο δοντιών. Όλα τα βρέφη, κατά τη διάρκεια αυτών των συμπεριφορών ή μόλις τελείωναν, κοίταζαν τους γονείς τους με σκοπό να επιβραβευτούν. Αυτός ήταν και ο λόγος που η Reddy χαρακτήρισε αυτές τις συμπεριφορές των βρεφών ως επιδείξεις.

Οι πράξεις που περιλαμβάνονται στις επιδείξεις των βρεφών μπορεί να είναι τσιρίδες, ξεφωνητά, πηδήματα, καθώς, επίσης, και μερικές νεοαποκτηθείσες ικανότητες, όπως παλαμάκια, χορευτικές κινήσεις, μπουσούλισμα, έντονες φωνοποιήσεις υπό την μορφή τραγουδιού. Όπως σημειώνει η Reddy (2008), στη συμπεριφορά των βρεφών από τους έξι μήνες και έπειτα αναφέρονται τρία διαφορετικά είδη επίδειξης: η προσπάθεια να κερδίσουν την προσοχή στον εαυτό τους κάνοντας παράξενες, ακραίες, ανόητες πράξεις, η επίδειξη τεχνασμάτων όταν ήδη αποτελούν το κέντρο της προσοχής, και η προσπάθεια να παρουσιάσουν έξυπνες ή δύσκολες πράξεις με σκοπό να κερδίσουν εκτίμηση ή έγκριση.

Όσον αφορά στο πρώτο εξάμηνο της ζωής, η Reddy (2005) τονίζει ότι παρατηρούνται παρόμοιες συμπεριφορές, οι οποίες αποτελούν, αφενός επιθυμία για επικοινωνία και για δημιουργία αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, και αφετέρου, προσπάθειες αναζήτησης ή διατήρησης της προσοχής του άλλου, και όχι επιδείξεις ανόητων, έξυπνων ή δύσκολων πράξεων. Οι προσπάθειες αυτές χαρακτηρίζονται ως ένα είδος «παράστασης» (ό.π., σ. 194) και αποτελούνται από σκόπιμη, ρυθμική κίνηση του σώματος και των χεριών, φωνοποιήσεις, χαμόγελα και γουργουρίσματα. Σαφής είναι εδώ η αποδοχή εκ μέρους της Reddy της θεωρία της έμφυτης πρωτογενούς διυποκειμενικότητας, όπως διατυπώθηκε από τον Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006).

Από το δεύτερο μισό του πρώτου χρόνου, «είναι σαν οι παραστάσεις αυτές να αναπτύσσονται και να οδηγούν στην εμφάνιση των επιδείξεων» (Reddy, 2005, σ. 194). Και στις δυο περιπτώσεις, σκοπός είναι η εμπλοκή σε αλληλεπίδραση με έναν Σημαντικό Άλλο, το μοίρασμα των προθέσεων και των συγκινήσεων (Trevarthen, 1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006) και η εκμαίευση προσοχής ή επαίνου (Reddy, 2000, 2003, 2005, 2008).

Όπως υποστηρίζει η Reddy (2000, 2003, 2005, 2008), φαίνεται να υπάρχει ισχυρή συνοχή μεταξύ αυτών των πρώιμων συγκινησιακών συμπεριφορών και των μεταγενέστερων μορφών συναισθημάτων, όπως η ντροπή και η υπερηφάνεια. Η πρώιμη θετική ντροπή και η επίδειξη εξυπηρετούν πρώτον, συμπεριφορικές ρυθμιστικές λειτουργίες, όπως η αύξηση ή η μείωση της απόστασης από τον προσεκτικό παρατηρητή, η αύξηση ή η μείωση της έκθεσης, δεύτερον, κοινωνικές ρυθμιστικές λειτουργίες, όπως η παρουσίαση του εαυτού ως ευάλωτου ή ελκυστικού ή ως ικανού και κυρίαρχου, και τρίτον, εσωτερικές ρυθμιστικές λειτουργίες, όπως η

ρύθμιση της εγρήγορσης, η υποστήριξη της απόκτησης της γνώσης του εαυτού σε σχέση με τους άλλους. Επίσης, αποκαλύπτουν μια επίγνωση του εαυτού ως αντικείμενου προσοχής στους άλλους και ως δράστη που αποσπά την προσοχή και την εκτίμηση του άλλου, καθώς αντιμετωπίζει τον εαυτό με θετική υπόληψη, και λειτουργούν ως μέσο εκμείευσης της προσοχής των άλλων. Η διαφορά μεταξύ της πρώιμης θετικής ντροπής και της επίδειξης με τη μεταγενέστερη ντροπή και την επίδειξη βρίσκεται στο βαθμό στον οποίο ο εαυτός θεωρείται ενστικτώδης. Η ύπαρξη, ωστόσο, αυτών των συνοχών υποδεικνύει ότι ενώ οι έννοιες για τον εαυτό και τον άλλο δεν έχουν αναπτυχθεί ακόμη, οι ίδιες οι συγκινήσεις είναι ήδη σε μεγάλο βαθμό παρούσες στην πρώιμη βρεφική ηλικία και απορρέουν κυρίως από την αντίληψη της προσοχής των άλλων και τις συγκινήσεις που αφορούν στον εαυτό, παρά στις σκέψεις και τις έννοιες για τον εαυτό.

Η έννοια του εαυτού δεν μπορεί να προσδιοριστεί αν δεν την συμπεριλάβουμε σε άλλους ανθρώπους (Reddy, 2005, 2008· Hobson, 2006). Όπως διευκρινίζει η Reddy (2008), όταν μιλάμε για τον εαυτό, μιλάμε για μια σύνδεση, για κάτι δηλαδή που βρίσκεται σε σχέση με κάτι άλλο, δεν το αντιμετωπίζουμε ως μια οντότητα μόνη, σαν ένα μεμονωμένο περιστατικό. Η σύνδεση αυτή δικαιολογεί την πολλαπλότητα του εαυτού, την αλλαγή και τη διαμόρφωσή του ανάλογα με το χώρο, το χρόνο, τους ανθρώπους και τις καταστάσεις. Όσον αφορά στις συγκινήσεις που σχετίζονται με τον εαυτό, υποθέτει ότι κυρίως οδηγούν, παρά προκύπτουν από μια έννοια του εαυτού, τόσο λόγω της χρονολογικής τους σειράς όσο και λόγω της επίδρασής τους πάνω στον εαυτό. Η θέση αυτή υποδηλώνει ότι αυτές οι συγκινήσεις διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση της επίγνωσης του εαυτού μέσω της αλληλεπίδρασης με ένα άλλο πρόσωπο.

Πιο αναλυτικά, η κοινοτοπία στις πρώιμες διαπροσωπικές αλληλεπιδράσεις είναι μια συνεχής «άμπωτη και πλημμυρίδα» (Reddy, 2008, σ. 145) της αυξανόμενης και μειωμένης ορατότητας του ενός ή του άλλου συντρόφου. Οι περισσότερες από αυτές τις αλλαγές στην ορατότητα ενέχουν ένα ελάχιστο συναισθηματικό βίωμα. Κάποιες από αυτές, εντούτοις, ενέχουν σαφείς μορφές συναισθημάτων, όπως αμηχανία στον έπαινο, σεμνοτυφία στο χαιρετισμό, ευχαρίστηση στη λήψη εκτίμησης ή υπερηφάνεια στην υπερνίκηση μιας δυσκολίας. Αυτές οι συναισθηματικές εναλλαγές ενισχύουν την άποψη της Reddy (2000, 2003, 2005, 2008, βλ. επίσης

Reddy & Trevarthen, 2004) ότι η επίγνωση του εαυτού είναι ενσωματωμένη στην επίγνωση του άλλου.

Ανακεφαλαιώνοντας, η Reddy (2003, 2005, 2008) υποστηρίζει ότι οι συγκινήσεις που απορρέουν από τη συνειδητότητα του εαυτού ότι έλκει την προσοχή του άλλου, όπως η ντροπή και η επίδειξη, είναι συμπεριφορές που παρατηρούνται κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής. Αυτές οι συγκινήσεις, καταλήγουν κυρίως, παρά προκύπτουν από μια εννοιολογική επίγνωση του εαυτού, εξαρτώνται από την ικανότητα του βρέφους να αντιληφθεί την προσοχή του άλλου προς τον εαυτό του, και οι απαντήσεις αυτής της αμοιβαίας προσοχής είναι σημαντικές για την περαιτέρω ανάπτυξη της επίγνωσης του εαυτού. Έτσι το βρέφος, αν και κατά τους πρώτους μήνες δεν έχει διαμορφώσει μια έννοια του εαυτού του, δεν έχει δηλαδή επίγνωση του Εγώ (I), γνωρίζει όμως, το Εγώ (Me), με τρόπο βιωματικό, ως έναν εαυτό που μπορεί να είναι γνωστός και να εξυπηρετείται από τους άλλους (βλ. σχετικά James, 1890/1950). Η επίγνωση του εαυτού κατά τους πρώτους μήνες, επομένως, ως αντικείμενο της προσοχής του άλλου βιώνεται παρά συλλαμβάνεται.

Συζήτηση

Στο παρόν κεφάλαιο συνοψίζουμε τα θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα σχετικά με τη διάκριση ή μη διάκριση εαυτού – άλλου κατά την πρώιμη βρεφική ηλικία.

Σύμφωνα με τις Ψυχαναλυτικές θέσεις, το βρέφος στην αρχή της ζωής του δεν μπορεί να διακρίνει τον εαυτό του από τον άλλο, ούτε την εσωτερική από την εξωτερική πραγματικότητα. Για τον Sigmund Freud (1905/1965, 1930/1974, 1923/1980), το Εγώ είναι ανύπαρκτο στη γέννηση και ο νεογνικός νους κυριαρχείται από το Εκείνο. Έτσι, το βρέφος, στην αρχή της ζωής του, αποζητά την άμεση ικανοποίηση και ευχαρίστηση, λειτουργεί εγωκεντρικά και ζει σε μια συγκεχυμένη κατάσταση μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος. Για την Anna Freud (1968/1992, 1936/2007), το βρέφος κατά τους πρώτους μήνες της ζωής του λειτουργεί εγωκεντρικά και ναρκισσιστικά, υποκινείται από την αρχή της ευχαρίστησης και είναι βιολογικά εξαρτημένο από τη μητέρα του. Για την Melanie Klein (1932/1977), το βρέφος κατά τη γέννηση διαθέτει ένα πρώιμο Εγώ, το οποίο είναι αδύναμο, ανώριμο, πλήρως ανοργάνωτο, ασταθές και ανίκανο να αναγνωρίσει το εσωτερικό από το εξωτερικό αντικείμενο. Για τον Donald Winnicott (1964/1988, 1958/1991, 1971/2009), το βρέφος στην αρχή της ζωής του δεν έχει συνείδηση του περιβάλλοντος και βρίσκεται σε απόλυτη εξάρτηση από τη μητέρα του. Τέλος, για τον Jacques Lacan (1966/1992), το βρέφος στην αρχή της ζωής του δεν διαφοροποιεί τον εαυτό του από τους άλλους.

Σε συμφωνία με τις Ψυχαναλυτικές θέσεις, ο William James (1890/1950) υποστηρίζει ότι οι εμπειρίες του βρέφους στην αρχή της ζωής είναι «ένα πολύχρωμο και πολύβουο χάος» (1950, σ. 488), ένα χάος που προκαλείται από τα αλληπάλληλα ερεθίσματα που δέχεται το βρέφος μέσω των αισθητήριων οργάνων. Ο Jean Piaget (1952, 1954, 1964, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967) υποστηρίζει ότι η ανταγωνιστική και αδιαφοροποίητη λειτουργία της αφομοίωσης και της συμμόρφωσης, καθώς και η απουσία των νοητικών δομών της μονιμότητας του αντικειμένου, του χώρου, του χρόνου και των σχέσεων αιτιότητας, καθιστούν το βρέφος, τουλάχιστον στην αρχή της ζωής του, ανίκανο να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον.

Στον αντίποδα των Ψυχαναλυτικών θέσεων και των Κλασσικών θεωριών της Ψυχολογίας, τα σύγχρονα ευρήματα της βρεφικής Ψυχολογίας φέρνουν στο φως σημαντικές ικανότητες των βρεφών, ικανότητες που εμφανίζονται από τη γέννηση, και φαίνεται να υποδηλώνουν την ανάγκη αναθεώρησης της θέσης του αρχικού αδυαδισμού και της αντίληψης ότι τα βρέφη είναι «μωρά». Τα νεογνά διαθέτουν νου, όχι αυτόν που διαθέτουν οι ενήλικες, αλλά έναν νεογνικό νου «που στην πορεία θα αλλάξει, θα εξελιχθεί και θα μεταμορφωθεί σε πολλά σημεία» (Κουγιουμουτζάκης, 1992a, σ. 3).

Πιο αναλυτικά, ο Stern (1985) υποστηρίζει ότι από τη γέννηση έως τους πρώτους 18 μήνες, αναδύονται τέσσερις αισθήσεις του εαυτού, οι οποίες αναπτύσσονται μέσα σε ένα διυποκειμενικό πλαίσιο. Βασική θέση του Stern είναι ότι το βρέφος εισέρχεται στην κοινωνική αλληλεπίδραση με τον άλλο στηριζόμενο στις αναπαραστάσεις των γενικευμένων αλληλεπιδράσεων, οι οποίες βασίζονται στην υποκειμενική εμπειρία της σχέσης μητέρας – βρέφους. Αναφορικά με την καταγωγή της διυποκειμενικότητας, ο Stern αναφέρει ότι κάποιοι, όπως ο Piaget και ο Bruner (βλ. Stern, 1985), υιοθετούν μια γνωστική ή γλωσσολογική προσέγγιση και ερμηνεύουν την εμφάνιση της διυποκειμενικότητας ως μια νέα αποκτηθείσα κοινωνική επιδεξιότητα που βασίζεται στην ανακάλυψη κανόνων και στρατηγικών αλληλεπίδρασης. Κάποιοι άλλοι, όπως ο Newson και ο Vygotsky (βλ. Stern, 1985), ερμηνεύουν τη διυποκειμενικότητα ως το αποτέλεσμα της εισόδου της μητέρας σε νοηματοδοτημένες, εμπρόθετες επικοινωνίες. Ο Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006) υιοθετεί μια διαφορετική θεωρητική προσέγγιση και υποστηρίζει ότι η διυποκειμενικότητα δεν μπορεί να εξηγηθεί υπό το πρίσμα των παραπάνω θεωριών, καθώς δεν λαμβάνουν υπόψη τους την ειδική επίγνωση που διαθέτουν οι άνθρωποι. Κατά τον Stern (1985), είναι απαραίτητες και οι τρεις παραπάνω θεωρητικές προοπτικές, προκειμένου να εξηγηθεί επαρκώς η αναδυόμενη διυποκειμενικότητα. Όπως εξηγεί:

«είναι σωστή η τοποθέτηση του Trevarthen για την ειδική επίγνωση του ανθρώπου και τη θεώρηση της διυποκειμενικότητας ως μιας αναδυόμενης ανθρώπινης ικανότητας, ωστόσο, η ικανότητα αυτή χρειάζεται κάποια εργαλεία για να λειτουργήσει, εργαλεία που παρέχει η κονστрукτιβιστική θεώρηση» (ό.π., σ. 135).

Η διυποκειμενικότητα, κατά τον Stern (1985), είναι μια έμφυτη, αναδυόμενη ανθρώπινη ικανότητα. Εντούτοις, ο Stern τονίζει ότι η αληθινή διυποκειμενικότητα αναπτύσσεται γύρω στους εννέα με 12 μήνες, τότε που το βρέφος ανακαλύπτει ότι αυτό και οι άλλοι έχουν ξεχωριστούς νόες που μπορούν να μοιραστούν τις εσωτερικές υποκειμενικές εμπειρίες. Για τον Stern, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται από τις έκδηλες συμπεριφορές στις εσωτερικές καταστάσεις, στο τι, δηλαδή συμβαίνει πίσω από τις συμπεριφορές. Στην άποψη αυτή, είναι εμφανής η ψυχαναλυτική οπτική του Stern.

Ο Neisser (1988, 1991, 1993) διακρίνει δυο είδη εαυτού που εκδηλώνονται από την αρχή της βρεφικής ηλικίας και γίνονται άμεσα αντιληπτά: τον οικολογικό εαυτό και τον διαπροσωπικό εαυτό. Η οικολογική όψη του εαυτού έχει σχέση με το φυσικό περιβάλλον, καθώς ο εαυτός αντιλαμβάνεται ταυτόχρονα τις πληροφορίες τόσο για τον οργανισμό, όσο και για το περιβάλλον. Ο διαπροσωπικός εαυτός, είναι η όψη του εαυτού που συμμετέχει στην άμεση κοινωνική αλληλεπίδραση με ένα άλλο πρόσωπο και καθορίζεται από τη συναισθηματική επαφή και την επικοινωνία μεταξύ τους. Αυτό το διυποκειμενικό πλαίσιο αλληλεπίδρασης, οφείλεται στη φυσική επιθυμία και στην ανάγκη των βρεφών να επικοινωνούν με τους Σημαντικούς Άλλους.

Τα ευρήματα της νεογνικής μίμησης φαίνεται να ενισχύουν την ύπαρξη διάκρισης εαυτού – άλλου από την αρχή της ζωής. Σε αντίθεση με τη θέση του Piaget (1945/1962, βλ. επίσης Piaget & Inhelder, 1967), σύμφωνα με τον οποίο η μίμηση δεν θεωρείται έμφυτη ικανότητα, η Πανοπούλου – Μαράτου (1973), οι Meltzoff και Moore (1977), και ο Κουγιουμουτζάκης (1985), ύστερα από συστηματική και πολύχρονη μελέτη της νεογνικής μίμησης, υποστηρίζουν ότι η ικανότητα για μίμηση είναι παρούσα ήδη από τη γέννηση. Η μίμηση συμβαίνει μέσα σε ένα διυποκειμενικό πλαίσιο, με απώτερο σκοπό το μοίρασμα της ίδιας πράξης, των ίδιων συγκινήσεων και των ίδιων προθέσεων επικοινωνίας ανάμεσα στο βρέφος και στους Σημαντικούς Άλλους. Για τον Κουγιουμουτζάκη (1998/2006), η διυποκειμενικότητα πηγάζει από τα έμφυτα κίνητρα συνεργασίας που διαθέτουν οι άνθρωποι. Για τους Meltzoff και Moore (1998/2006), η κατάσταση του να υπάρχουν, ενώ σκόπιμα προσπαθείς να ταιριάξεις με τον άλλο, αποτελεί την πηγή προέλευσης της διυποκειμενικότητας.

Σύμφωνα με τη θεωρία της έμφυτης διυποκειμενικότητας (Trevarthen, 1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006), οι άνθρωποι επιθυμούν και

επιδιώκουν να μοιράζονται τις ιδέες τους για τον κόσμο, τις προθέσεις τους και τις επιθυμίες τους, τα ενδιαφέροντά τους και τα συναισθήματά τους, προκειμένου να δημιουργήσουν μια αμοιβαία σχέση, να επικοινωνήσουν και να επιτύχουν από κοινού έναν στόχο. Ο Trevarthen χωρίζει την ανάπτυξη του πρώτου έτους σε τέσσερις περιόδους: στη νεογνική περίοδο (γέννηση έως έξι εβδομάδες), στην περίοδο της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας (δεύτερος έως τρίτος μήνας), στην περίοδο των παιχνιδιών (τέταρτος έως όγδοος μήνας), και στην περίοδο της δευτερογενούς διυποκειμενικότητας (ένατος έως δωδέκατος μήνας). Το νεογέννητο είναι ικανό μέσα σε λίγες ώρες μετά τη γέννησή του, να αναγνωρίζει το πρόσωπο της μητέρας του, την ιδιαίτερη μυρωδιά της, την ποιότητα της φωνής της και να κινεί το κεφάλι, τα μάτια, και το σώμα του ρυθμικά και εμπρόθετα. Κατά την περίοδο της πρωτογενούς διυποκειμενικότητας, το κίνητρο για επικοινωνία, το μοίρασμα πράξεων, προθέσεων και συγκινήσεων επικρατεί του κινήτρου για εξερεύνηση των αντικειμένων. Κατά την περίοδο των παιχνιδιών, το βρέφος αποκτά μεγαλύτερη σωματική δύναμη και γίνεται πιο ικανό να ελέγχει τη στάση του σώματός του, με αποτέλεσμα να εκφράζει νέες εκδηλώσεις θαυμασμού σε νέα και πιο περίπλοκα πρόσωπο-με-πρόσωπο παιχνίδια. Τέλος, κατά την περίοδο της δευτερογενούς διυποκειμενικότητας, το βρέφος δείχνει μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το ευρύτερο περιβάλλον, τα αντικείμενα και τη μεταξύ τους αλληλεπίδραση. Σε αντίθεση με την άποψη ότι τα βρέφη, μικρότερα των δυο μηνών, στερούνται ενός συνεχούς, σκόπιμου εαυτού, ο Trevarthen υποστηρίζει ότι από τη γέννηση τα νεογνά έχουν έναν στοιχειώδη εαυτό για τον οποίο έχουν επίγνωση, μπορούν να διακρίνουν τον εαυτό από τον άλλο και από τα εξωτερικά αντικείμενα, προβλέπουν τη δική τους πράξη και μπορούν να εκτιμήσουν την πράξη και την πιθανή απάντηση του άλλου.

Ανακεφαλαιώνοντας, οι όψεις της διυποκειμενικότητας, έτσι όπως διατυπώθηκαν από τον Stern, τους Meltzoff και Moore, και τον Trevarthen, μοιράζονται αρκετές ομοιότητες και αρκετές διαφορές. Αναφορικά με τις ομοιότητες, και οι τρεις θεωρίες προϋποθέτουν ότι η ικανότητα του βρέφους για αλληλεπίδραση με τους Σημαντικούς Άλλους είναι ο κεντρικός μηχανισμός της δημιουργίας της διυποκειμενικότητας. Επίσης, όλοι τους αντιλαμβάνονται το βρέφος ως ένα ον με προθέσεις και σκοπούς, ικανό να διακρίνει τον εαυτό του από το περιβάλλον σε αντιληπτικό επίπεδο. Τέλος, και στις τρεις θεωρίες υπογραμμίζεται η θετική συγκίνηση, η παιχνιδιάρικη διάθεση, η οικειότητα και η σχέση μεταξύ μητέρας και

βρέφους, ως λειτουργίες της διυποκειμενικότητας. Αναφορικά με τις διαφορές, οι Meltzoff και Moore, και ο Trevarthen θεωρούν ότι η ικανότητα για διυποκειμενικότητα είναι μια έμφυτη νεογνική μορφή προ-συμβολικής αναπαραστατικής νόησης. Αντίθετα, ο Stern υποστηρίζει ότι η αληθινή διυποκειμενικότητα δεν συμβαίνει πριν από τους εννέα με 12 μήνες, τότε που συμβαίνει η μετάβαση στο αρχικό στάδιο μιας συμβολικής μορφής νόησης. Κατά συνέπεια, στις τρεις θεωρίες εξετάζονται δυο διαφορετικές αναπτυσσόμενες μορφές του νου: η προ-συμβολική μορφή, η οποία είναι παρούσα από τη γέννηση, και η στοιχειώδης συμβολική μορφή, η οποία αρχίζει προς το τέλος του πρώτου έτους.

Η πρόσφατη ανακάλυψη των καθρεπτικών νευρώνων φαίνεται να ενισχύει τη θεωρία της διυποκειμενικότητας και παρέχει περαιτέρω κατανόηση των αλληλεπιδράσεων βρέφους – Σημαντικών Άλλων και σε νευρωνικό επίπεδο. Όπως αναφέρουν οι Beebe, Knoblauch, Rustin και Sorter (2003), η θέση του Stern (1985), των Meltzoff και Moore (1998/2006) και του Trevarthen (1977, 1979, 1992a, 1992b, 1993, 1999a, 1998/2006), για την καταγωγή και το ρόλο της διυποκειμενικότητας, αποτυπώνουν το ψυχολογικό ισοδύναμο της βιολογικής λειτουργίας των καθρεπτικών νευρώνων. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι, οι παραπάνω θεωρητικοί είχαν τη διορατικότητα να αντιληφθούν ότι τα βρέφη εκτιμούν τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δικών τους πράξεων και εκείνων των συντρόφων τους, πολύ πριν από την ανακάλυψη των καθρεπτικών νευρώνων.

Ο εξαρχής κοινωνικός, διυποκειμενικός βρεφικός νους μαρτυρείται, επίσης, διαμέσου της μουσικότητας με την οποία επικοινωνούν βρέφος και Σημαντικοί Άλλοι. Η μητέρα, όταν απευθύνεται στο βρέφος, χρησιμοποιεί ένα μελωδικό και ρυθμικό τρόπο έκφρασης. Το βρέφος, από τις πρώτες εβδομάδες της ζωής του, αποκτά έντονο ενδιαφέρον για τη μουσικότητα της μητρικής ομιλίας και συμμετέχει με ευχαρίστηση σ' αυτήν την διαλογικού τύπου, μουσική επικοινωνία. Η μουσικότητα που παρατηρείται στη μητρική και στη βρεφική συμπεριφορά, σύμφωνα με τους Trevarthen και Malloch (2002), είναι εγγενής, και συμβάλλει στη διατήρηση μιας δια-συντονισμένης σχέσης στο χρόνο, στο μοίρασμα συγκινήσεων και στο μοίρασμα μιας κοινά δομημένης αφήγησης.

Η έμφυτη ικανότητα του βρέφους για διυποκειμενικότητα ενισχύεται, τέλος, από τις συγκινήσεις που απορρέουν από τη συνειδητότητα του εαυτού ότι έλκει την προσοχή του άλλου. Σύμφωνα με την Reddy (2000, 2003, 2005, 2008),

συναισθήματα, όπως η ντροπή, η αμηχανία και η σεμνοτυφία, καθώς, επίσης, και η επίδειξη, παρατηρούνται κατά τον πρώτο χρόνο της ζωής και εξαρτώνται από την ικανότητα του βρέφους να αντιληφθεί την κατεύθυνση της προσοχής του άλλου προς τον εαυτό του. Κάποιες από τις εναλλαγές της αύξησης ή της μείωσης της ορατότητας του εαυτού, ενέχουν σαφείς μορφές συναισθημάτων. Αυτές οι συναισθηματικές εναλλαγές, ενισχύουν την άποψη της Reddy ότι η επίγνωση του εαυτού είναι ενσωματωμένη στην επίγνωση του άλλου.

Εν κατακλείδι, σύμφωνα με τις θεωρίες της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, η ανάπτυξη του βρεφικού νου συνδέεται άμεσα με μια διαδικασία εγγενούς δυποκειμενικής αλληλεπίδρασης. Τα καινούρια θεωρητικά και ερευνητικά δεδομένα τείνουν να συγκλίνουν στην ύπαρξη της ικανότητας για διάκριση εαυτού – άλλου ήδη στην πρώιμη βρεφική ηλικία. Συγκεκριμένα, κατά τη γνώμη μας, οι παρακάτω παράγοντες φαίνεται να έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στην παραδοχή -εκ μέρους των περισσότερων σύγχρονων αναπτυξιακών ψυχολόγων -του αρχικού δυαδισμού του βρεφικού νου:

- α) η εύρεση νέων μεθόδων και τεχνικών μελέτης της νεογνικής και της βρεφικής ανάπτυξης – συγκεκριμένα, η στροφή από την εφαρμογή κλινικών μελετών περίπτωσης και εργαστηριακών πειραματικών μελετών στην εφαρμογή νατουραλιστικών μελετών των αναπτυξιακών φαινομένων σε δυαδικά ή και τριαδικά πλαίσια αλληλεπίδρασης,
- β) η εστίαση των ερευνών στο τι μπορεί (και όχι στο τι δεν μπορεί) να κάνει το βρέφος και στον τρόπο που οι ενήλικες αλληλεπιδρούν μαζί του,
- γ) η σύνθεση διεπιστημονικών μοντέλων μελέτης της ανάπτυξης,
- δ) η εξέλιξη τεχνικών απεικόνισης του εγκεφάλου και η συνεισφορά της νευρο-βιολογίας και της βιο-ψυχολογίας, καθώς και της γνωσιακής επιστήμης στη μελέτη της ανθρώπινης συνείδησης και των ανώτερων νοητικών λειτουργιών, και
- ε) η επιστροφή στη μελέτη των συναισθημάτων ως πρωταρχικών κινήτρων για δράση και επικοινωνία από την αρχή της ζωής.

Οι νέες θεωρίες μελέτης του εαυτού κατά τη βρεφική ηλικία τείνουν να υιοθετούν μια διεπιστημονική και πιο συνθετική προσέγγιση. Έτσι, για παράδειγμα, σχετικά με τη μελέτη του εαυτού, ο Stern υιοθετεί την προσέγγιση της ψυχανάλυσης, της γνωστικής ανάπτυξης και του δια-τροπικού μοιράσματος των συναισθημάτων. Ο

Trevarthen υιοθετεί την προσέγγιση της αναπτυξιακής ψυχολογίας και της ψυχοβιολογίας των συναισθημάτων και των κινήτρων. Η Reddy επιχειρεί να μελετήσει τη συνείδηση μέσα από συναισθήματα που σχετίζονται με την αντίληψη ότι ο εαυτός είναι ορατός από τους άλλους.

Όπως τονίζει ο Stern (1985), οι ενοποιούσες έννοιες μεταξύ των διαφόρων επιστημών για την ερμηνεία της οργάνωσης της βρεφικής εμπειρίας κρίνεται απαραίτητη, καθώς το βρέφος δεν αντιλαμβάνεται τον κόσμο ως ένα σύνολο ανεξάρτητων και ξεχωριστών στοιχείων που μπορούν να παρατηρηθούν και να αναλυθούν μεμονωμένα. Αντιθέτως, η εμπειρία του βρέφους είναι ενοποιημένη και σφαιρική. Όπως εξηγεί:

«Το βρέφος δεν παρακολουθεί το πλαίσιο στο οποίο συμβαίνει η εμπειρία του, αλλά παίρνει τις αισθήσεις, τις αντιλήψεις, τις πράξεις, τις γνώσεις, τις εσωτερικές καταστάσεις των κινήτρων και τις καταστάσεις της συνείδησης και τις βιώνει άμεσα στα πλαίσια της έντασης, του σχήματος, των χρονικών σχημάτων, των συναισθημάτων ζωτικότητας, των κατηγορικών συναισθημάτων και των ηδονικών τόνων. Αυτά είναι τα βασικά στοιχεία της πρώιμης υποκειμενικής εμπειρίας» (ό.π., σ. 67).

Το βρέφος οργανώνεται ως ψυχολογικό υποκείμενο από τη στιγμή της γέννησής του και δύναται να εμπλακεί σε διυποκειμενικές σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Οι υποκειμενικές και διυποκειμενικές διαδικασίες ρυθμίζονται αμοιβαία και, στην πρώιμη βρεφική ηλικία, η μορφή της επικοινωνίας μεταξύ βρέφους – Σημαντικού Άλλου, η στοργικότητα και η συναισθηματική συντροφιά, εμφανίζονται να κατέχουν κυρίαρχο ρόλο στην ανάπτυξη του εαυτού. Όλες αυτές οι πρώιμες ικανότητες των βρεφών υποδεικνύουν ότι η διάκριση εαυτού - άλλου είναι εφικτή στη γέννηση. Με την πάροδο του χρόνου, ο νους του βρέφους θα αναπτυχθεί, μέσα από την κατάκτηση της γλώσσας, και θα γίνει πιο σύνθετος. Όμως, φαίνεται ότι ο κοινωνικός, διυποκειμενικός εαυτός είναι λειτουργικός στη γέννηση. Σε μια ενδεχόμενη περαιτέρω μελέτη αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο η λειτουργία των κοινωνικών συναισθημάτων (ντροπή, αμηχανία, υπερηφάνεια) και της επίδειξης, και ο ρόλος τους στη συν-διαμόρφωση της ανάπτυξης του εαυτού.

Βιβλιογραφία

- Aitken, K. J., & Trevarthen, C. (1997). Self/other organization in human psychological development. *Development and Psychopathology*, 9, 653-677.
- Ainsworth, M. D. (1969). Object relations dependency and attachment: A theoretical review of the infant – mother relationship. *Child Development*, 40(4), 969-1025.
- Amsterdam, B. (1972). Mirror image reactions before age two. *Developmental Psychobiology*, 5, 297-305.
- Amsterdam, B., & Greenberg, L. M. (1977). Self-conscious behaviour of infants. *Developmental Psychobiology*, 10(1), 1-6.
- Arnoux, D. J. (2007). *Melanie Klein*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Bauer, P. J. (2007). *Remembering the Times of Our Lives. Memory in infancy and beyond*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Baumeister, R. F. (1999). *The self in social psychology*. United States of America: Psychology Press.
- Beebe, B., Knoblauch, S., Rustin, J., & Sorter, D. (2003). A Comparison of Meltzoff, Trevarthen and Stern. *Psychoanalytic Dialogues*, 13(6), 809-836.
- Brooks – Gunn, J., & Lewis, M. (1975). Mirror-Image Stimulation and Self Recognition in Infancy. Paper presented at the Society for Research in Child Development Meetings, Denver, *Education Resources Information Center*, pp.1-29.
- Burns, R. B. (1979/1984). *The self concept in theory, measurement development and behaviour*. London and New York: Longman.
- Butterworth, G., & Cochran, E. (1980). Towards a mechanism of joint visual attention in human infancy. *International Journal of Behavioral Development*, 3, 253-272.
- Butterworth, G. (1994). Theory of Mind and the Facts of Embodiment. In C. Lewis & P. Mitchell (Eds.), *Children's Early Understanding of Mind. Origins and Development* (pp. 115-132). UK: Lawrence Erlbaum Associates.
- Butterworth, G. (1999). Neonatal imitation: existence, mechanisms and motives. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds.), *Imitation in Infancy* (pp. 63-88). Cambridge: Cambridge University Press.

- Cairns, R. B. (1995/1997). Η Διαμόρφωση μιας Αναπτυξιακής Επιστήμης: Η Συμβολή και η Πνευματική Κληρονομιά του James Mark Baldwin. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ.), *Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον* (σσ. 35-57). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Γαλανάκη, Ε. (2003). *Θέματα αναπτυξιακής ψυχολογίας. Γνωστική – κοινωνική – συναισθηματική ανάπτυξη*. Αθήνα: Ατραπός.
- Carpendale, J. I. M., & Racine, T. P. (2010). Intersubjectivity and egocentrism: Insights from the relational perspectives of Piaget, Mead and Wittgenstein. *New Ideas in Psychology*, 1-7.
- Damon, W., & Hart, D. (1982). The Development of Self-Understanding from Infancy Through Adolescence. *Child Development*, 52(4), 841-864.
- Damon, W., & Hart, D. (1988/1991). *Self understanding in childhood and adolescence*. New York: Cambridge University Press.
- DeCasper, A. J. (1992a). Ακούνε τα Ανθρώπινα Έμβρυα μέσα στη Μήτρα; Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 49-63). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- DeCasper, A. J. (1992b). Πώς Επηρεάζουν οι Προγεννητικές Ακουστικές Εμπειρίες τη Μεταγεννητική Αντίληψη; Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 65-70). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Döbert, R., Habermas, J., & Nunner-Winkler, G. (1987). The Development of the Self. In J. M. Broughton (Ed.), *Critical Theories of Psychological Development* (pp. 275-301). NY: Plenum Press.
- Draghi-Lorenz, R., Reddy, V., & Morris, P. (2005). Young Infants Can Be Perceived As Shy, Coy, Bashful, Embarrassed. *Infant and Child Development*, 14, 63-83.
- Edgumbe, R. (2000). *Anna Freud: A View of Development, Disturbance and Therapeutic Techniques*. London and Philadelphia: Routledge.
- Emde, R. N., Campos, J., Reich, J., & Gaensbauer, T. J. (1978). Infant smiling at five and nine months: Analysis of heartrate and movement. *Infant Behavior and Development*, 1, 26-35.
- Emde, R. N., & Buchsbaum, H. K. (1990). “Didn’t You Hear My Mommy?” Autonomy with Connectedness in Moral Self Emergence. In D. Cicchetti & M.

- Beeghly (Eds.), *The Self in transition: infancy to childhood* (pp. 35-61). Chicago: University of Chicago Press.
- Ferrari, P. F., Gallese, V., Rizzolatti, G., & Fogassi, L. (2003). Mirror neurons responding to the observation of ingestive and communicative mouth actions in the monkey ventral premotor cortex. *European Journal of Neuroscience*, *17*, 1703-1714.
- Freud, A. (1968/1992). *Τα καλά και τα κακά στην εξέλιξη του παιδιού*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Freud, A. (1936/2007). *Το Εγώ και οι μηχανισμοί άμυνας*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Freud, S. (1905/1965). Τρεις μελέτες επί της θεωρίας της σεξουαλικότητας. *Άπαντα*, Τομ. 5 (σσ. 13-128). Αθήνα: Πανεκδοτική.
- Freud, S. (1930/1974). *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αθήνα: Επίκουρος.
- Freud, S. (1923/1980). Το Εγώ και το Εκείνο. *Άπαντα*, Τομ. 7 (σσ. 74-120). Αθήνα: Σμυρνιώτη.
- Gratier, M. (2007). Η ανακάλυψη και η ανάπτυξη των ριζών. Η μουσική δυναμική του ανήκειν. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ.), *Συμπαντική Αρμονία, Μουσική και Επιστήμη* (σσ. 295-331). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Hobson, P. (2006). *Το λίκνο της σκέψης*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Howe, M. L., & Courage, M.L. (1997). The emergence and early development of autobiographical memory. *Psychological Review*, *104*, 499-523.
- Iacoboni, M., Molnar-Szakacs, I., Gallese, V., Buccino, G., Mazziotta, J.C., & Rizzolatti, G. (2005). Grasping the Intentions of Others with One's Own Mirror Neuron System. *PLOS Biology*, *3*(3), 529-535.
- James, W. (1890/1950). *The Principles of Psychology*. Vol. 1. New York: Dover Publications.
- Klein, M. (1932/1977). *Ψυχανάλυση των παιδιών*. Αθήνα: Πύλη.
- Kohler, E., Keysers, C., Umiltà, M.A., Fogassi, L., Gallese, V., & Rizzolatti, G. (2002). Hearing Sounds, Understanding Actions: Action Representation in Mirror Neurons. *SCIENCE*, *297*, 846-848.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1988). Η γένεση της ανθρώπινης μίμησης. *Ψυχολογικά Θέματα*, *1*(1), 5-21.

- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1992a). Πρόδρομοι της προόδου της σύγχρονης Αναπτυξιακής Ψυχολογίας. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Εκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σσ. 3-11). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (1992b). Φωνητικές Μιμήσεις στην Επικοινωνία Μητέρας - Βρέφους. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Εκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σσ. 93-137). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Κουγιουμουτζάκης, Γ. (2007). Μίμηση, Αριθμοί και Ρυθμοί. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ.), *Συμπαντική Αρμονία, Μουσική και Επιστήμη* (σσ. 235-294). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Kugiuzmutzakis, J. E. (1983). *Imitative phenomena: a new challenge*. M. A. Thesis, Department of Psychology University of Uppsala, Sweden.
- Kugiuzmutzakis, J. E. (1985). *The Origin, Development and Function of the Early Infant Imitation*. Ph.D. Thesis, Department of Psychology University of Uppsala, Sweden.
- Kugiuzmutzakis, G. (1999). Genesis and development of early infant mimesis to facial and vocal models. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds.), *Imitation in Infancy* (pp. 36-59). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kugiuzmutzakis, G. (1998/2006). Neonatal imitation in the intersubjective companion space. In S. Bråten (Ed.), *Intersubjective Communication and Emotions in Early Ontogeny* (pp. 63-88). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kugiuzmutzakis, G., Kokkinaki, T., Markodimitraki, M., & Vitalaki, E. (2005). Emotions in early mimesis. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional Development* (pp. 161-182). Oxford: Oxford University Press.
- Lacan, J. (1966/1992). *Écrits: A Selection*. England: Tavistock/Routledge.
- Lear, J. (2006). *Freud*. New York and London: Routledge.
- Lehalle, H. & Mellier, D. (2009). *Ψυχολογία της ανάπτυξης. Παιδική ηλικία και εφηβεία. Μαθήματα και ασκήσεις*. Αθήνα: Πεδίο.
- Λεονταρή, Α. (1996). *Αυτοαντίληψη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Levin, J. D. (1992). *Theories of the Self*. United States of America: Hemisphere Publishing Corporation.

- Lewis, M. (1995). Embarrassment: the emotion of self-exposure and evaluation. In J. P. Tangney & K. W. Fischer (Eds.), *Self-conscious emotions: the psychology of shame, guilt, pride and embarrassment* (pp. 199-218). New York: Guilford Press.
- Lewis, M. (2000). Self – Conscious Emotions: Embarrassment, Pride, Shame, and Guilt. In M. Lewis & J. M., Haviland-Jones (Eds.), *Handbook of Emotions* (pp. 623-636). New York: The Guilford Press.
- Lewis, M., Sullivan, M. W., Stanger, C., & Weiss, M. (1989). Self Development and Self-Conscious Emotions. *Child Development*, 60(1), 146-156.
- Μαζοκοπάκη, Α. (2007). *Οι ρίζες της μουσικότητας: Η ανάπτυξη των επικοινωνιακών βρεφικών ρυθμών από το 2^ο έως το 10^ο μήνα*. Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή. Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.
- Malloch, S. N. (1999). Mothers and infants and communicative musicality. *Musicae Scientiae, Special Issue 1999-2000*, 29-57.
- Malloch, S. N., & Trevarthen, C. (2009). Musicality: Communicating the vitality and interest of life. In S. Malloch & C. Trevarthen (Eds.), *Communicative Musicality. Exploring the basis of human companionship* (pp. 1-12). Oxford: Oxford University Press.
- Maratos, O. (1973). *The Origin and Development of Imitation in the First Six Months of Life*. Paper presented at the Annual Meeting of the B. P. S. Liverpool, England.
- Maratos, O. (1982). Trends in the Development of Imitation in Early Infancy. In T. G. Bever (Ed.), *Regressions in mental development. Basic phenomena and theories* (pp. 81-102). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Maratos, O. (1998). Neonatal, Early and Later Imitation: Same Order Phenomena? In F. Simion & G. Butterworth (Eds.), *The Development of Sensory, Motor and Cognitive Capacities in Early Infancy. From perception to cognition* (pp. 145-160). UK: Psychology Press.
- Mead, G. H. (1934/1967). *Mind, Self and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press.

- Meltzoff, A. N. (1988). Infant Imitation After a 1-Week Delay: Long-Term Memory for Novel Acts and Multiple Stimuli. *Developmental Psychology*, 24(4), 470-476.
- Meltzoff, A. N. (1990). Foundations for developing a concept of self: The role of imitation in relating self to other and the value of social mirroring, social modeling, and self practice in infancy. In D. Cicchetti & M. Beeghley (Eds.), *The Self in Transition: Infancy to Childhood* (pp. 119-138). Chicago: University of Chicago Press.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1977). Imitation of facial and manual gestures of human neonates. *Science*, 198, 75-78.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1983). Newborn Infants Imitate Adult Facial Gestures. *Child Development*, 54, 702-709.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1989). Imitation in Newborn Infants: Exploring the Range of Gestures Imitated and the Underlying Mechanisms. *Developmental Psychology*, 25(6), 954-962.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1992). Early Imitation Within a Functional Framework: The Importance of Person Identity, Movement, and Development. *Infant Behavior and Development*, 15, 479-505.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1994). Imitation, memory, and the representations of persons. *Infant Behavior & Development*, 17, 83-99.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1997). Explaining Facial Imitation: A Theoretical Model. *Early Development and Parenting*, 6, 172-192.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1999). Persons and representation: why infant imitation is important for theories of human development. In J. Nadel & G. Butterworth (Eds.), *Imitation in Infancy* (pp. 9-35). Cambridge: Cambridge University Press.
- Meltzoff, A. N., & Moore, M. K. (1998/2006). Infant intersubjectivity: Broadening the dialogue to include imitation, identity and intention. In S. Bråten (Ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny*, (pp. 47-62). Cambridge: Cambridge University Press.
- Muller, J. P. (1986). The Psychoanalytic Ego in Lacan: Its Origins and Self-Serving Functions. In J. Suls & A. G. Greenwald (Eds.), *Psychological Perspectives on the self*, Vol. 3 (pp. 79-106). Hillsdale, N. J.: Erlbaum.

- Neisser, U. (1988). Five Kinds of Self-knowledge. *Philosophical Psychology*, 1(1), 35-59.
- Neisser, U. (1991). Two Perceptually Given Aspects of the Self and Their Development. *Developmental Review* 11, 197-209.
- Neisser, U. (1993). The self perceived. In U. Neisser (Ed.), *The perceived self. Ecological and interpersonal sources of self-knowledge* (pp.3-21). United States of America: Cambridge University Press.
- Ντάβου, Μ. (2004). Περί μελέτης της συγκίνησης. Στο Μ. Ντάβου (Επ. Έκδ.), *Συγκίνηση. Ερμηνείες και Κατανόηση* (σσ. 41-59). Αθήνα: Παπαζήση.
- Πανοπούλου – Μαράτου, Ο. (1987). Η ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη στη βρεφική και νηπιακή ηλικία. Στο Γ. Τσιάντης (Επ. Έκδ.), *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, Τομ. 1 (σσ. 3-29). Αθήνα: Καστανιώτη.
- Πανοπούλου – Μαράτου, Ο. (1998/2000). *Παιδί, Επιστήμη και Ψυχανάλυση. Οι διαδρομές του Jean Piaget*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Piaget, J. (1952). *The origins of intelligence in children*. New York: International University Press.
- Piaget, J. (1954). *The Construction of Reality in the Child*. New York: Basic Books.
- Piaget, J. (1945/1962). *Play, Dreams and Imitation in Childhood*. London: Routledge & Kegan.
- Piaget, J. (1964). Cognitive Development in Children: Piaget. Development and Learning. *Journal of Research in Science Teaching*, 2(3), 176-186.
- Piaget, J., & Inhelder, B. (1967). *Η ψυχολογία του παιδιού*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Pipp, S. (1990). Sensorimotor and Representational Internal Working Models of Self, Other and Relationship: Mechanisms of Connection and Separation. In D. Cicchetti & M. Beeghly (Eds.). *The Self in Transition* (pp. 242-264). United States of America: The University of Chicago Press.
- Reddy, V. (2000). Coyness in early infancy. *Developmental Science*, 3(2), 186-192.
- Reddy, V. (2001/2003). Infant clowns: the interpersonal creation of humor in infancy. *Enfance*, 3, 247-256.
- Reddy, V. (2003). On being the object of attention: implications for self – other consciousness. *TRENDS in Cognitive Sciences*, 7(9), 397-402.

- Reddy, V. (2005). Feeling shy and showing off: Self conscious emotions must regulate self-awareness. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional Development* (pp. 183-204). New York: Oxford University Press.
- Reddy, V. (2008). Feeling Self – Conscious. In V. Reddy (Ed.), *How infants know minds* (pp. 120–149). England: Harvard University Press.
- Reddy, V., & Trevarthen, C. (2004). What we learn about babies from engaging with their emotions. *Zero to Three*, 24(3), 9–15.
- Rizzolatti, G. (2005). The mirror neuron and its function in humans. *Anatomy and Embryology*, 210, 419-421.
- Rizzolatti, G., Fadiga, L., Gallese, V., & Fogassi, L. (1995). Premotor cortex and the recognition of motor actions. *Cognitive Brain Research*, 3, 131-141.
- Rizzolatti, G., & Craighero, L. (2004). The Mirror – Neuron System. *Annual Reviews Neuroscience*, 27, 169-192.
- Rochat, P. (2004). *The infant's world*. Cambridge, United States of America: Harvard University Press.
- Σηγκάλ, Χ. (2001). *Εισαγωγή στο έργο της Μέλανι Κλάιν*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Stechler, G. (1990). Psychoanalytic Perspective on the Self during the Transition Period. In D. Cicchetti & M. Beeghly (Eds.). *The Self in Transition* (pp. 17-33). United States of America: The University of Chicago Press.
- Stern, D. N. (1977). *The First Relationship. Infant and Mother*. United States of America: Harvard University Press.
- Stern, D. N. (1983). The Early Development of Schemas of Self, Other and “Self with Other”. In J. Lichtenberg & S. Kaplan (Eds.), *Reflections on Self Psychology* (pp.49-84). United States of America: The Analytic Press.
- Stern, D. N. (1985). *The Interpersonal World of the Infant. A view from Psychoanalysis and Developmental Psychology* (2nd ed.). United States of America: Basic Books.
- Stern, D. N. (1993). The role of feelings for an interpersonal self. In U. Neisser (Ed.), *The perceived self. Ecological and interpersonal sources of self-knowledge* (pp.205-215). United States of America: Cambridge University Press.
- Stern, D. N. (2000). *The Interpersonal World of the Infant. A view from Psychoanalysis and Developmental Psychology*. United States of America: Basic Books.

- Stern, D. N., Beebe, B., Jaffe, J., & Bennett, S. L. (1977). The Infant's Stimulus World During Social Interaction: A Study of Caregiver Behaviours with Particular Reference to Repetition and Timing. In H. R. Schaffer (Ed.), *Studies in Mother – Infant Interaction* (pp.177-195). New York: Academic Press.
- Stifter, C. A., & Moyer, D. (1991). The regulation of positive affect: gaze aversion during mother-infant interaction. *Infant Behaviour and Development*, 14(1), 111-123.
- Summers, F. (1994). *Object Relations Theories and Psychopathology: A Comprehensive Text*. London: The Analytic Press.
- Τζαβάρα, Ε. (1992). Ψυχανάλυση και Μελέτη της Πρώιμης Ανάπτυξης: Οι Έννοιες του «Συνανθρώπου» στον Freud και της Δυποκειμενικότητας στον Lacan. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Εκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σσ. 75-82). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Trehub, S. E. (1987). Infants' perception of musical patterns. *Perception and Psychophysics*, 41(6), 635-641.
- Trevarthen, C. (1977). Descriptive analyses of infant communication behavior. In H. R. Schaffer (Ed.), *Studies in Mother-Infant Interaction: The Loch Lomond Symposium* (pp. 227-270). London: Academic Press.
- Trevarthen, C. (1979). Communication and cooperation in early infancy. A description of primary intersubjectivity. In M. Bullowa (Ed.), *Before Speech: The beginning of human communication* (pp. 321-347). London: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (1992a). Πώς και γιατί επικοινωνούν τα βρέφη. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Εκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 13-32). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Trevarthen, C. (1992b). Κίνητρα Γνώσης και Συνεργασίας στη Βρεφική Ηλικία. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Εκδ.), *Πρόοδος στην Αναπτυξιακή Ψυχολογία των Πρώτων Χρόνων* (σελ. 33-48). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Trevarthen, C. (1993). The self born in intersubjectivity: An infant communicating. In U. Neisser (Ed.), *The Perceived Self: Ecological and Interpersonal Sources of Self Knowledge* (pp. 121-173). United States of America: Cambridge University Press.

- Trevarthen, C. (1996). Η πρώτη ποιητική του διαλόγου: έρευνες της ανθρώπινης συμπάθειας στις συνομιλίες με τα βρέφη. *Ομιλία του Καθηγητή Colwyn Trevarthen*, Ρέθυμνο.
- Trevarthen, C. (1999a). *Intersubjectivity*. Entry for the MIT Encyclopedia of Cognitive Sciences. General Editors: R. Wilson & F. Keil. Cambridge MA: MIT Press.
- Trevarthen, C. (1999b). Musicality and the intrinsic motive pulse: evidence from human psychobiology and infant communication. *Musicae Scientiae, Special Issue 1999-2000*, 155-215.
- Trevarthen, C. (2002/2001). Making Sense of Infants Making Sense. *Intellectica 34*, 161-188.
- Trevarthen, C. (2004). Learning about ourselves from children: Why a growing human brain needs interesting companions. *Research and Clinical Center for Child Development, Annual Report 2002-2003*, 26, 9-44. Graduate School of Education, Hokkaido University.
- Trevarthen, C. (2005). Action and emotion in development of cultural intelligence: Why infants have feelings like ours. In J. Nadel & D. Muir (Eds.), *Emotional Development* (pp. 61-91). Oxford: Oxford University Press.
- Trevarthen, C. (1998/2006). The concept and foundations of infant intersubjectivity. In S. Bråten (Ed.), *Intersubjective Communication and Emotion in Early Ontogeny* (pp. 15-46). Cambridge: Cambridge University Press.
- Trevarthen, C. (2007a). Επικοινωνιακή Μουσικότητα. Πώς αναπτύσσεται το νόημα στον ρυθμό και στη συμπάθεια. Στο Γ. Κουγιουμουτζάκης (Επ. Έκδ.), *Συμπαντική Αρμονία, Μουσική και Επιστήμη* (σσ. 353-410). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Trevarthen, C. (2007b). The Musical Art of Infant Conversation: Narrating In the Time of Sympathetic Experience, Without Rational Interpretation, Before Words. *Musicae Scientiae*, 1-50.
- Trevarthen, C. (2010). What Is It Like To Be a Person Who Knows Nothing? Defining the Active Intersubjective Mind of a Newborn Human Being. *Infant and Child Development, Special Issue*, 1-20.
- Trevarthen, C., & Malloch, S. N. (2000). The Dance of Wellbeing: Defining the Musical Therapeutic Effect. *Nordic Journal of Music Therapy*, 9(2), 3-17.

- Trevarthen, C., & Malloch, S. N. (2002). Musicality and music before three: Human vitality and invention shared with pride. *Zero to Three*, 23(1), 10-18.
- Trevarthen, C., & Aitken, K. J. (2003). Regulation of Brain Development and Age Related Changes in Infants' Motives: The Developmental Function of Regressive Periods. In M. Heimann (Ed.), *Regression periods in human infancy* (pp 107-184). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Trevarthen, C., Powers, N., & Mazokopaki, K. (2006). Investigating the rhythms and vocal expressions of infant musicality, in Crete, Japan and Scotland. 9th *International Conference on Music Perception and Cognition. Alma Mater Studiorum University of Bologna*, 10-15.
- Trevarthen, C., & Reddy, V. (2007). Consciousness in infants. In M. Velman & S. Schneider (Eds.), *The Blackwell Companion to Consciousness* (pp. 41-57). Oxford: Blackwell.
- Trevarthen, C., & Schögler, B. (2007). To sing and dance together. In S. Bråten (Ed.), *On Being Moved* (pp. 281 – 302). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Vygotsky, L.S. (1978). *Mind in Society: The development of higher psychological processes*. NY: Harvard University Press.
- Westen, D. (1998). The Scientific Legacy of Sigmund Freud: Toward a Psychodynamically Informed Psychological Science. *Psychological Bulletin* 124(3), 333-371.
- Winnicott, D. W. (1964/1988). *Το παιδί, η οικογένεια και ο εξωτερικός κόσμος*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Winnicott, D. W. (1958/1991). *Από την παιδιατρική στην ψυχανάλυση*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Winnicott, D. W. (1971/2009). *Το παιδί, το παιχνίδι και η πραγματικότητα*. Αθήνα: Καστανιώτη.